

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

MÜSLÜMANLAR VE İPEK YOLU:
ENTEGRASYON, HAKİMİYET VE ETKİLEŞİM (622/750)

Büşra Bodur

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

KOCAELİ 2023

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

MÜSLÜMANLAR VE İPEK YOLU:
ENTEGRASYON, HAKİMİYET VE ETKİLEŞİM (622/750)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Büşra Bodur

Doç. Dr. Abdulkadir Macit

KOCAELİ 2023

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

MÜSLÜMANLAR VE İPEK YOLU:
ENTEGRASYON, HAKİMİYET VE ETKİLEŞİM (622/750)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tezi Hazırlayan: Büşra BODUR

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 21.06.2023/ 17

KOCAELİ 2023

ÖNSÖZ

Tarih boyunca kurulan birçok medeniyet vardır. Kurulan medeniyetlerin her birinin kendine has özellikleri göze çarpmaktadır. Ancak bazı konular tüm medeniyetlerde ortak bir önem taşımaktadır. Kurulan bölgenin özellikleri, söz konusu medeniyetin ilerleyişi için oldukça önemli olmuştur. Mezopotamya, bereketli toprakları, önemli ticari yollarına kavşak olması ve sahip olduğu akarsuları ile tarih boyunca adından söz ettiren ve birçok medeniyete ev sahipliği yapması ile dikkat çeken bir bölge olmuştur. Bunun yanında ticaret yollarına sahip olması ile çok büyük bir avantaj sahibi olmuştur. Burada tarihi İpek Yolu, devletlerin sahip olmaya çalıştığı en önemli ticari güzergâh olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihin çok eski dönemlerinde Çin’de ortaya çıkan bu yol, birçok farklı güzergahta ilerleyerek dünyanın farklı coğrafyalarına yayılmış ve büyük bir yollar ağına dönüşmüştür. Yolların geçtiği yerlerde ise devletler buradaki güzergahlara sahip olmak için mücadele etmişlerdir.

Verimli araziler, sulak alanlar medeniyetlerin kuruldukları alan için önemlidir. Ancak bazı medeniyetler var ki, verimli topraklar, büyük akarsular olmadan da tarihte büyük bir yere sahip olabilmeyi başaramışlardır. Arabistan bölgesi ve bu çöl arazisinde yükselen İslam medeniyeti bunun en güzel örneğini oluşturmaktadır. Tarihi devirlerde denize yakın olan ve tarım yönünden daha verimli bölgelerde yaşayan Araplar, güçlü devletler kurmayı başarmışlardır. Ancak devletler arasındaki çatışmalar, güçlü devletlerin müdahaleleri sonucunda Araplar iç kısımlara çekilmiş ve etrafı dağlık, tarıma elverişsiz çöl arazisinde, hayvancılıkla geçimini sağlamaya çalışan bir topluluk haline gelmişlerdir. Ancak Araplar için önemli bir çıkış kapısı olan alan ticaret olmuştur. Ticaret konusunda deneyimli olan Araplar İslam öncesi devirlerde ticari ilişkiler kurarak varlıklarını sürdürmeye gayret etmişlerdir. İslamiyet doğduktan sonra ise, Hz. Peygamber (SAV), güçlü bir İslam devleti için güçlü bir ekonomiye sahip olması gerektiğinin bilinciyle hareket etmiştir.

Erken yaştan itibaren ticaretle uğraşmış olan Hz. Peygamber (SAV), ticaretin inceliklerini bilen biri olarak, özellikle Medine döneminde ticari yollar üzerinde hakimiyet sağlamaya yönelik adımlar atmıştır. Fetihler devam ettikçe Müslümanlar İpek Yolu’nu hedef almaya başlamıştır. Hz. Peygamber (SAV) döneminde başlayan

fetihler, dört halife döneminde de devam etmiş hatta Çin sarayına elçiler gönderilmiştir. Emeviler dönemi ise Müslümanların bu uzun süreçte büyük ölçüde İpek Yolu ticaretine hâkim oldukları ve bunun sonucu olarak mimari, kültürel, siyasi ve ekonomik anlamda oldukça güçlendikleri bir dönem olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, bir medeniyetin kurulması ve güçlenmesinde, dünya düzeninde söz sahibi olmasında İpek Yolu örneği üzerinden ekonominin öneminden bahsetmek ve bir çöl topluluğunu ticari manevralarla güçlendirerek dünyada kurulmuş olan düzende söz sahibi haline getiren Hz. Peygamber (SAV)'in ve ashabının başarısına dikkat çekmektir. Çalışmamızın başında İpek Yolu ve tarihçesinden, devamında İslam Devleti'nin İpek Yolu hakimiyetinden bahsedilmiştir. Son kısımda ise Hz. Peygamber (SAV)'in, İslam dinini yayan bir elçi ve aynı zamanda başarılı bir kumandan ve feraset sahibi bir devlet yönetici olmasından hareketle çıktığı zorlu yolda her yönden güçlü bir medeniyet inşa ederken özellikle ekonomik yönden attığı adımları aydınlatmaya gayret edilmiştir. Diğer bir ifadeyle Hz. Peygamberden Emevilerin sonuna kadar olan ekonomik hakimiyet sürecinin mimariye, kültüre ve devlet yönetimine katkısı ele alınmıştır.

Tez konusunu belirlememde bana yol gösteren ve kıymetli vaktinden ayırarak çalışmamı titizlikle inceleyen tez danışmanım Doç. Dr. Abdulkadir Macit'e, değerli tavsiyeleriyle ufkumu genişleten Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu ve Doç. Dr. Kurtuluş Kıymet'e, kaynakları temin etme konusunda yardımcı olan, çok değerli tavsiyeleri ile katkıda bulunan kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Sait Özervarlı'ya ve kıymetli eşine, değerli hocam Doç. Dr. Bahattin Turgut'a, Doç. Dr. Halil İbrahim Hançabay'a, İSAM çalışanlarına, Kocaeli İl Halk Kütüphanesi görevlilerine, kıymetli arkadaşım Ayşe Beyazıt'a ve Deniz Çıkılı'ya, tezimi yazarken tüm süreç boyunca desteklerini esirgemeyen, çalışmamı yazabilmem için bana her konuda yardımcı olan haklarını ödeyemeyeceğim kıymetli anne babama ve kardeşime, oğlumuzla ilgilenerek yükümü hafifleten ve desteğini her zaman hissettiğim değerli eşime ve ailesine teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
KISALTMALAR.....	viii
HARİTALAR VE ŞEKİLLER LİSTES.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DÜNYA TİCARETİNİN MERKEZİ OLARAK İPEK YOLU	5
1.1.Tarihi Arka Plan	5
1.1.1. İpek Yolu Kavramı.....	6
1.1.2. Çin’de Kurulan Hanedanlıklar.....	8
1.1.3. İpeğin Batıya Taşınması.....	10
1.1.4. Kıtalar Arası Ticaretin Başlaması.....	12
1.2.İPEK YOLU GÜZERGAHLARI	12
1.2.1. Kuzey İpek Yolu.....	16
1.2.2.KürkYolu.....	17..
1.2.3. Baharat Yolu.....	19.
1.2.4. Deniz İpek Yolu.....	19 .
1.2.5. İpek Yolu Ticaretinde İran Güzergahı.....	23
1.2.5.1.İran-Çin Ticareti.....	26 .
1.2.5.2. İran- Hint Ticareti.....	27
1.2.5.3. Horasan Bölgesi’nde Ticaret.....	29.
1.2.5.4. İpek Yolu Ticaretinde Merv Şehrinin Önemi.....	31
1.2.5.5. Nişabur’da İpek Yolu Ticareti.....	33
1.2.5.6. Belh'ten Geçen İpek Yolu Güzergahı.....	34
1.2.5.7. Buhara.....	35
1.2.5.8. Güney İpek Yolu.....	36

İKİNCİ BÖLÜM

2. MÜSLÜMANLARIN İPEK YOLUNA EKLEMLENMESİ.....	38
2.1. ARAP YARIMADASI'NDAN GEÇEN İPEK YOLU TİCARETİ .	38
2.1.1. İslamiyet Öncesi Araplarda Ticaret	40
2.1.2. Kış ve Yaz Rihleleri.....	43
2.1.3. Mekke'nin Önemi ve Ticari Hayattaki Fonksiyonu.....	47
2.1.4. Hicaz Bölgesinde Diğer Ticaret Merkezleri: Taif ve Medine.....	52
2.2. İSLAMİ DÖNEM ARAPLARDA TİCARET	53
2.2.1. İslam'ın Ticarete Yaklaşımı.....	53
2.2.2. Hz. Peygamber Dönemi Arabistan'da Ticaretin Kontrolü.....	55
2.3. HZ. PEYGAMBER (SAV) DÖNEMİNDE ARABİSTAN DIŞINDA TİCARİ İLİŞKİLER.....	68
2.3.1. Bizans ile İlişkiler.....	68
2.3.2. Sasani ile İlişkiler.....	71
2.3.3. Çin ile İlişkiler ve İslamiyet'in Çin'e Girişinde Ticaretin Etkisi.....	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MÜSLÜMANLARIN İPEK YOLUNA HAKİMİYETİ.....	78
3.1. DÖRT HALİFE DÖNEMİ.....	78
3.1.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi.....	78
3.1.2. Hz. Ömer Dönemi.....	80
3.1.3. Hz. Osman Dönemi.....	83
3.1.4. Hz. Ali Dönemi.....	85
3.2. MÜSLÜMANLARIN DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE DENİZCİLİK İLE DÜNYA TİCARETİNE EKLEMLENMESİ.....	86
3.2.1. Kızıldeniz'in Önemi.....	86
3.2.2. İlk Deniz Yolculuğu ve İlk İslam Donanmasının Kurulması.....	88
3.3. MÜSLÜMANLARIN DENİZDE ÇİN'E GİDERKEN İZLEDİĞİ ROTALAR.....	90
3.4. EMEVİLER DÖNEMİ.....	91
3.4.1. Muâviye b. Ebu Süfyan Dönemi.....	92
3.4.2. Abdülmelik b. Mervân Dönemi.....	95
3.4.3. Velid b. Abdülmelik Dönemi.....	96
3.4.4. Süleyman b. Abdülmelik Dönemi.....	99

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
4. MÜSLÜMANLARIN İPEK YOLU HAKİMİYETİNİN DOĞURDUĞU	
SONUÇLAR.....	102
4.1. İSLAM DEVLETİNİN KURUMSALLAŞMASI.....	105
4.1.1. Kamusal Düzenlemeler.....	105
4.1.2. Hülefay-i Raşidin Dönemi.....	106
4.1.3. Emevîler Dönemi	108
4.2. KÜLTÜREL ALANDA GELİŞMELER.....	111
4.3. BİLİMSEL ALANDAKİ ÇALIŞMALAR.....	112
4.3.1. İslam İlimleri.....	112
4.3.2. Beşeri İlimler.....	113
4.3.2.1. Tıp.....	113
4.3.2.2. Coğrafya.....	114
4.3.2.3. Astroloji.....	117
4.3.2.4. Simya.....	117
4.3.3. Mimari Alandaki Gelişimi.....	118
4.3.4. İslam'ın Yayılması Alanındaki Gelişmeler.....	122
SONUÇ.....	125
KAYNAKÇA.....	129

Özet

İpek Yolu, tarihin en eski dönemlerinde kurulmuş olan çok büyük bir ticaret ağıdır. İpek Yolu Çin’de ortaya çıkmış ve gelişerek birçok bölgeye yayılmıştır. Özellikle ipek ürünlerine büyük ilgisi olan batılılar için İpek Yolu oldukça önemli olmuştur. Dünyadaki güç dengelerini elinde tutan devletler için de İpek Yolu bir rekabet alanına dönüşmüştür. İpek Yolu üzerinde söz sahibi olmak diğer devletler karşısında güçlü olmak ve ticareti elinde tutmak anlamlarına gelmektedir. İslamiyet’in doğuşundan sonra her alanda kalkınmaya ve Müslümanları dünyadaki dengelerin önemli bir parçası haline getirmeye çalışan Hz. Muhammed (SAV), güçlü bir ekonomi için ticareti elinde tutmaya çalışmıştır. Hulefay-ı Râşidin döneminde birçok ticaret yolu ele geçirilmiş, Emevîler döneminde ise İpek Yolu’nda Müslümanların hakimiyetinin güçlendiği bir dönem yaşanmıştır. Bu çalışma, İslam dinini yaymakla görevlendirilen Hz. Muhammed (SAV)’in peygamberlik vasfıyla birlikte bir devlet başkanı ve tüccar olarak tanınmasına odaklanmıştır. Yine bu çalışma oldukça kısa bir süre içinde bir çöl topluluğunu askeri, idari, ekonomik, mimari, ilmi ve kültürel yönden bir medeniyet kurabilecek kadar yüksek bir seviyeye getiren Hz. Muhammed (SAV)’in başarısının iktisadi cihetini ortaya koymak amacıyla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Çin, İslam Devleti, Ekonomi, Ticaret

Abstract

The Silk Road is a very large trade network that was established in the oldest periods of history. The Silk Road emerged in China and developed and spread to many regions. The Silk Road was very important especially for the westerners who had a great interest in silk products. The Silk Road was also a field of competition for the states that held the balance of power in the world. Having a say on the Silk Road meant being strong against other states and keeping the trade in their hands. After the birth of Islam, Hz. Muhammad (SAV) tried to hold trade for a strong economy. During the Hulefay-ı Raşidin period, many trade routes were captured, and during the Umayyad period, there was a period when the dominance of Muslims on the Silk Road was strengthened. In this study, Hz. Muhammad (SAV) is also known as a head of state, a commander and a merchant, along with his prophetic character. It was written to draw attention to the success of Hz. Muhammad (SAV), who in a short time brought a desert community to such a high level that he could establish an Islamic civilization in terms of military, administrative, economic, architectural, scientific and cultural aspects.

Keywords: Silk Road, China, Islamic State, Economy, Trade

KISALTMALAR

b.	Bin, ibn (ođul)
ev.	eviren
ed.	Editr
Hız.	Hazreti
M..	Milattan nce
M.S.	Milattan Sonra
Nřr.	Neřreden
SAV	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
Thk.	Tahkik eden
TDV.	Trkiye Diyanet Vakfı
Vd.	Ve diđerler

HARİTALAR VE ŞEKİLLER LİSTESİ

Harita 1: Şattü'l Arap Bölgesinde Fırat-Dicle Nehirleri Üzerinde Saptanan Sasani Liman Kentleri

Harita 2: M.Ö. 100 Civarı İpek Yolu Güzergahları

Harita 3: Emevîler Dönemi

Harita 4: Tarihi Kervan Yolları

Harita 5: Doğu Afrika Deniz Ticaret Yolu

Fotoğraf 1: Şam Emeviye Camisi

Fotoğraf 2: Şam Emeviye Camii Kubbetü'l-Hazne

Fotoğraf 3: Zerka, Kuseyr El Hallabat

Giriş

Tarihi dönemleri incelediğimizde devletlerin kurulduğu bölgelerin bazı özelliklerinin o devletlere büyüme ve güçlenme imkânı sağladığını görmekteyiz. Bundan dolayı Bereketli Hilal¹ olarak adlandırılan bölge tarih boyunca devletlerin dikkatini çekmiştir. Asya'da önemli akarsuların yanında kurulan medeniyetlerden biri de Çin'dir. Kuruluşu çok eskilere dayanan bu kadim imparatorluk, önceleri tarımsal açıdan sağladıkları zenginlikleri ile gelişmiştir. Daha sonraki yıllarda ticaret gelişmiş ve Çin büyümeye başlamıştır. Bozkırların kesişen ve birbirine bağlayan dünyaya dahil olması ise Han Hanedanı döneminde (M.Ö. 206-M.S. 220) oldukça hızlanmış ve batı bölgelerine kadar yayılmıştır. Çin'deki büyüme ile Asya birbirine bağlanmıştır.²

Gittikçe güçlenen Çin topraklarında artık yalnızca tarım değil, değerli ürünlerin farklı noktalara taşındığı ticaret ön plana çıkmıştır. Çin'in denizden Hindistan ve Basra ile ticari ilişkiler kurması³ ve ardından bunu diğer ülkelerle genişletmesi karadan ve denizden büyük bir ticaret ağının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ferdinand Von Richthofen bu yollar ağını İpek Yolu olarak isimlendirmiştir. İpek Yolu tüccarlar, din adamları, sanatkârlar tarafından kullanılan önemli bir güzergâh olmuştur.⁴ Fark edileceği üzere İpek Yolu sadece ticaret için değil dini ve kültürel etkileşimlerin de önemli bir parçası olmuştur. Burada birçok farklı kültür bir arada etkileşimde bulunmuştur. Bunun için Barthold gibi araştırmacılar İpek Yolu ile ilgili incelemeler yaparken Türkoloji, İranoloji ve İslamiyat alanlarında eserleri incelemek durumunda kalmıştır.⁵

Tarih boyunca kurulmuş olan medeniyetlerin kültürel, ticari ve dini etkileşimlerinin kesiştiği bir yer olan İpek Yolu, tarih sahnesine ismini yazdırmak isteyen devletler için büyük bir mücadelenin de merkezi olmuştur. Roma ve Persler

¹ Bereketli Hilal kavramı ilk olarak Mısır bilimci J. H. Breasted tarafından kullanılmıştır. Basra Körfezinden kuzeye, güney Mezopotamya'dan kuzeydoğu Asur'a, Dicle'nin doğusuna sonra batıya, güneydou Anadolu ve Kuzey Suriye'ye ve güneye Suriye- Filistin kıyıları boyunca uzanan at nalı şeklinde bölgeye verilen isimdir. Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia*, 243.

² Peter Frankopan, *İpek Yolu*, çev. Mengü Gülmen (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018), 9.

³ Ebu Ali Ahmed bin Ömer ibn Rüsteh, *el- Alak-un Nefise*, (Leiden: Pria Baskı, 1893), 89.

⁴ Helmut Uhlig, *Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, çev. Alev Kırım (İstanbul: Okyanus Yayınları, 2000), 11.

⁵ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Asya'nın Keşfi Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000), 12, 13.

gibi kadim imparatorluklar çekişme yaşarlarken bu mücadeleye İslam devleti de dahil olmuştur. Aslında Araplar çok daha eski tarihlerde ticareti ellerinde bulundurmuştur.

Yüzyıllar önce Ezekiel⁶ Araplar hakkında şöyle söylemektedir: “Arabistan ve Kedar’ın tüm prensleri, tüm kuzularda, ramalarda ve keçilerde tüccardılar.”⁷ Ancak yıllar içinde siyasi gelişmeler sonucu ticarete etkisi görülemeyen Araplar uzun bir sessizliğe bürünmüşlerdir. İslamiyet ile birlikte ticaret konusundaki meziyetleri yeniden gün yüzüne çıkacaktır. Çalışmamızın amacı, Müslümanları yalnızca savaşlarla hakimiyet kuran insanlar olarak görmenin yetersiz olduğu, Müslümanların İpek Yolu hakimiyeti sayesinde ticarete uluslararası düzeyde söz sahibi olması ile birlikte kültürel, bilimsel ve sanatsal anlamda büyük bir medeniyet inşa ettiklerinin ön plana çıkarılmasıdır.

Müslümanlar ve İpek Yolu: Entegrasyon, Hakimiyet ve Etkileşim (622-750) isimli çalışmamız dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “Dünya Ticaretinin Merkezi Olarak İpek Yolu” başlığı altında İpek yolu kavramının tanımı, isimlendirilişi ve tarihçesini açıklayarak İpek yoluna ait güzergahları inceledik. İkinci bölümde “Müslümanların İpek Yoluna Eklemlenmesi” başlığı ile Arapların geçmişten gelen ticaret bilincini ve Müslümanların Hz. Peygamber (SAV) döneminden itibaren ticaret yollarına hâkim olarak güçlenme mücadelesini ele aldık. “Müslümanların İpek Yoluna Hakimiyeti” başlıklı üçüncü bölümde, dört halife döneminden itibaren fetihlerin boyutunu, Müslümanların Çin’e doğru farklı coğrafyalara yayılışı ve güçlenen İslam devletinin kurumsallaşma sürecini anlattık. Dördüncü bölümde ise “Müslümanların İpek Yoluna Hakimiyetinin Doğurduğu Sonuçlar” başlığı altında Emevîler döneminde iyice güçlenen İslam devletinde ticarete hâkim olmakla birlikte görülen ilmi, mimari ve kültürel yönden ilerlemeleri ele aldık.

Tarihi kaynaklarda Hz. Peygamber (SAV)’in yalnızca elçilik görevine vurgu yapıldığını görmekteyiz. Ancak bu tanımlama, çöl şartlarında sınırlı imkanlarla geçimini sürdüren bir topluluktan her yönden gelişmiş bir medeniyet ortaya çıkaran bir peygamber için yetersiz bir tanımlamadır. Çalışmamızın amacı, İslam devletinin

⁶ Ezekiel veya Hezekiel’in "Zü'l-Kifl" olduğu düşüncesi bulunmaktadır. İsrâil tarihinin en sıkıntılı dönemlerinde yaşamış, Bahtunnasr’ın Kudüs’ü fethettiğinde aldığı esirlerden biridir. M.Ö. 594’te 22 yıl sürecek olan peygamberlik verilmiştir. Mevdûdî, *Te’fhimü'l-Kur’ân*, 403.

⁷ Marshall Broomhall, *Islam in China*, (London: Franklin, 2018), 5.

başarısını yalnızca savaşlarda arayan anlayışın aksine, iktisadi adımlar ve ticari manevralar ile güçlenen yapısının karanlıkta kalan yanlarını aydınlatmaktadır.

Tezimiz İpek Yolu'nun ortaya çıktığı antik çağlardan itibaren, Çin ile ticaret yapan devletlerin ekonomik kalkınmasına ve İslamiyet'ten itibaren Emevîler dönemine uzanan süreçte İpek Yolu hakimiyetinin Müslümanlara kazandırdıklarını incelemektedir. Uzun yıllar süren hakimiyet mücadelesinin özellikle Emevîler döneminde kurumsal, kültürel ve bilimsel anlamdaki etkilerini daha net gözlemleyebilmekteyiz.

İbn Sa'd *Tabakat*, İbn Hurdazbîh *el-Mesâlik ve'l Memâlik*, İstahrî *Suretü'l Arz* isimli Arapça eserleri, coğrafi açıdan güzergahları incelediğimiz kaynaklar oldu. Bu eserlerde İpek Yolu güzergahları tek bir bilgi halinde değil, coğrafi bölge olarak anlatılmaktadır. Tezimizde bu coğrafi bölgeleri parça halinde inceleyip birleştirerek İpek Yolu için belirlenen güzergahlara ana ve tali yollar olarak bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşmaya çalıştık.

Arapların İpek Yolu'na hâkim olması, tek bir zaman diliminde meydana gelen bir olay değildir. Geniş bir çerçevede incelenmesi gereken önemli bir iktisadî olaydır. Tezimizde Arapların sahip olduğu ticari yetenekler, Hz. Peygamber (SAV) döneminden ön plana çıkan iktisadi durum ve Emevîler dönemine kadar gerçekleştirilen fetihler ile Müslümanların geldiği yeri göstermeye gayret ettik. Kaynakları incelediğimizde Arapça ve İngilizce kaynaklarda İpek Yolu ile ilgili coğrafi bilgiler bulunmaktadır. Arapların İslamiyet öncesini ve İslamiyet sonrasını karşılaştırmamızı mümkün kılan bilgiler de vardır. Ancak eserler İpek Yolu hakimiyetinin Müslümanlara nasıl bir katkı sağladığını, ilmî, kültürel, siyasî anlamda Müslümanların güçlenmesine nasıl katkı sağladığı bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmamaktadır. İslamiyet'in Çin'de yayılması ile ilgili Aziz Musa Parlakyiğit'in *İslam Medeniyetinin Çin Kültürü üzerinde etkileri (618-1644)*⁸ isimli doktora tezi, İslamiyet'in Çin'de nasıl yayıldığı ile ilgili kıymetli bilgiler vermektedir. Ancak çoğunlukla Talas Savaşı sonrası dönem anlatıldığı için Arap tarihi ve İslam medeniyetinin ilk dönemleri karanlıkta kalmaktadır.

⁸ Aziz Musa Parlakyiğit, *İslam Medeniyetinin Çin Kültürü üzerinde etkileri 618- 1644*) (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2020)

İslamiyet'in Çin'e girişi konusu diğer bölümün en önemli başlıklarından biridir. Ancak Thomas Walker Arnold'un *The Preaching Of Islam* eserinde bahsettiği gibi, özellikle İslam'ın Çin'e ilk kez ne zaman girdiği, siyasi ve kültürel anlamda nasıl etkileşim gösterdiği kısmı karanlık kalmaktadır. İslamiyet'in Çin'e girişi hakkındaki bilgiler 14. yüzyıl öncesi için oldukça sınırlıdır.⁹ Burada Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* eserinde anlatılan Hz. Peygamber (SAV)'in seyahat ettiği panayırda Çinlilerle tanışma ihtimali üzerinde durduk.¹⁰ Muhammed Hamidullah'ın *İslam Peygamberi* eseri ve kaleme almış olduğu makaleler konu hakkındaki fikirlerimizin netleşmesinde yardımcı oldu. Konuyla ilgili Türkiye'de çalışılan kapsamlı metinlerden birisi Ertuğrul Ceylan'ın "Çin Kaynaklarına Göre İslamiyet'in Çin'e Girişi"¹¹ makalesidir. Celaledin Wang-Zin- Shan'ın "Çin'de İslamiyet"¹² isimli makalesinden de Çin'deki İslam ilerleyişi hakkında bilgi edinmekteyiz.

Marshall Broomhall'ın *İslam in China* adlı eserinde¹³ İslam'ın Çin'deki izlerini görebildik. Kudame b. Cafer'in *Kitabü'l-Harac*,¹⁴ Ebu Abdullah Muhammed el-Mukaddesî'nin *Ahsen-ut Tekasim fi Marife- til Ekalim*¹⁵ ve Belâzurî'nin *Fütûhu'l-Büldân*¹⁶ eserleri de tezimize Arapça kaynaklardan Müslümanların fetihlerini ve İpek Yolu'na hâkim oluşlarını ekleme imkânı sağlamıştır. Ancak bu eserlerde daha önce de ifade ettiğimiz gibi, İslam medeniyetinin inşasında İpek Yolu'nun nerede durduğu tam olarak anlaşılamamıştır. Konunun coğrafi güzergahlarının bir başlık etrafında incelenmemiş olması araştırmayı zorlaştıran etkenlerden biri olmuştur. Kaynaklarda incelediğimiz bilgileri bir bütün içerisinde objektif bir biçimde ele alarak İpek Yolu'na hâkim olmanın İslam devletine ve medeniyetine katkılarını özellikle Talas Savaşı öncesinde kalan kısımları incelemeye gayret ettik.

⁹ Thomas Walker Arnold, *The Preaching Of Islam*, (London: 1896), 242.

¹⁰ İbn Ahmed b. Hanbel el- Şeybâni, *Müsned*

¹¹ Ertuğrul Ceylan, Çin Kaynaklarına Göre İslamiyet'in Çin'e Girişi, *Current Research in Social Sciences*, 2/2 (Mayıs 2016).

¹² Celaledin Wang- Zin- Shan, "Çin'de İslamiyet". *İslam Teknikleri Enstitüsü Dergisi*. 2/4 (1958).

¹³ Marshall Broomhall, *İslam in China*, 2018

¹⁴ Kudame bin Cafer, *Kitabü'l- Harac*

¹⁵ Ebu Abdullah Muhammed el-Mukaddesî, *Ahsen-ut Tekasim fi Marife- til Ekalim* (Beyrut: Dârüs sâdir)

¹⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l- Büldân*

BİRİNCİ BÖLÜM

1.DÜNYA TİCARETİNİN MERKEZİ OLARAK İPEK YOLU

1.1 Tarihi Arka Plan

İlk uygarlıklar, her yıl sele maruz kalan büyük nehirlerin kıyılarında ortaya çıkmıştır. Çin’de bulunan Huang-ho Vadisi, Hindistan’daki İndus Vadisi, Afrika’daki Nil Vadisi altı bin veya daha fazla yıl öncesinde göçebe avcılarının ve çobanların yerleştiği, köyler inşa ettiği ve ilk çiftçilik faaliyetlerine başladıkları bölgelerdir. Tarihi kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla tarımsal faaliyetler Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan, Mezopotamya olarak bilinen “nehirler arasında” anlamına gelen verimli topraklarda başlamıştır. Mezopotamya’yı oluşturan her iki nehir de yerleşime uygun ovalar oluşturur ve birçok yönden ulaşılabilir şekilde akar. Mezopotamya çevresinde bataklık, kayalık veya çöl gibi doğal korumalardan uzaktır. Bundan dolayı tarih boyunca etkileşime açık bir bölge olmuştur.¹⁷ Bölgede şekillenen tarımsal faaliyetler ve yerleşime uygun bir alan oluşu, zamanla Mezopotamya’nın ticaret bölgeleri içinde önemli bir merkez olmasını sağlamıştır.

İslamiyet henüz doğmadan önce Antik dünyada, Atlantik kıyıları ile Bengal Körfezi arasında iki farklı dünya şekillenmişti. Kara ve denizden geçen yollar, farklı ticaret ve seyahat rotalarıyla birbirine yakınlaşabilmiştir. Akdeniz; Girit, Miken, Fenike, Yunan Roma ve diğer erken dönem medeniyetlerinin kaynaştığı yer olması ve büyük bir deniz ticaretine ev sahipliği yapması açısından antik çağın merkezi konumunda olan bir bölgeydi. Bugünkü anlamda Batı Medeniyetinin oluşması açısından da Akdeniz oldukça önemli bir konuma sahipti. Eski çağlarda kurulan kara yoluna bakıldığında Orta Asya’yı, Hindistan’ı, İran yaylalarını Mısır ve Mezopotamya’yı bağlayan nehirler ve denizler (Basra Körfezi, İndus ve Ceyhun Nehirleri, Aral Gölü, Hazar Denizi, Karadeniz, Akdeniz, Nil Nehri ve Kızıldeniz) tarafından çevrelenen yollar ve güzergahlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çin topluluğu, antik dönemde Akdeniz ile doğrudan bir iletişim içerisinde değildi. Çin, Akdeniz’de bulunan toplumdan coğrafi mesafeler sebebiyle ayrı kalırken, Orta Dünya olarak adlandırabileceğimiz Gobi Çölü, Himalayalar ve Güneydoğu

¹⁷ Tamim Ensari, *İslam’ın Bakış Açısından Dünya Tarihi*, çev. İlker Şahin- Çağrı Sümengen (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2015), 26,27.

Asya'nın sık ormanları yüzünden ayrı durmaktadır. Bundan dolayı Çin, eski çağlarda kurulan dünya düzenine nadiren dahil olabilmıştır.

Yıllar içerisinde kervanların kullandığı yollar sayesinde etkileşim daha kolay bir hale gelmiştir. Ticaret ve seyahat rotalarıyla hem kültürel etkileşim sağlanıyor hem de ticaret sayesinde etkileşimi zayıf olan bölgeler arasında iletişim sağlanıyordu.¹⁸ Böylece Çin, ulaşımı oldukça zor olan eski dünya düzeniyle arasındaki bağı İpek Yolu sayesinde kurmuş ve güçlendirmiştir.

1.1.1 İpek Yolu Kavramı

Çin kaynaklarına nispetle oldukça geç döneme ait kaynaklar olmalarına rağmen İpek Yolu tabirinin yalnız Avrupalı kaynaklar tarafından kullanılmış olması, Haçlılar ve İpek Yolu kavramlarının arasındaki ilişkiye dikkatleri çekmektedir. Richthofen'in¹⁹ öğrencisi Sven Hedin²⁰ Çin hakkında kaleme aldığı bir yazısında İpek Yolu'ndan ve Makedonyalı ipek tâciri Marinus'un İpek Yolu haritasından söz etmektedir. İpek Yolu'nu ilk geçen kişi, bilindiği kadarıyla Makedonyalı tâcir Maies Titianus olup, Yunan coğrafyacılarından Tyrus Marinus (M.Ö. 100 yıllarında) ve sonra Ptolemaeus İpek Yolu'nu Titianus'un tariflerine göre tanıtmışlardır.²¹ İpek Yolu kavramı, farklı bölgelerde, farklı iklimlerde yaşayan insanlar için değişiklik gösterebileceği için kesin bir tanımlama oluşana kadar kavramlar arasında karışıklıklar görülmüştür.²²

İpek Yolu ismi Alman coğrafyacı Ferdinand Von Richthofen tarafından Çin'le Ortadoğu arasında yapılan ticaretin ana metnını ipek teşkil ettiği için verilmiştir.

¹⁸ Ensari, *İslam'ın Bakış Açısından Dünya Tarihi*, 23-25

¹⁹ Alman coğrafyacı ve Araştırmacı olan Ferdinand Von Richthofen 5 Mayıs 1833 yılında Silezya'da dünyaya gelmiştir. Richthofen, Antik çağdan beri Doğu Asya'dan Akdeniz bölgesine giden ticaret yoluna 1876/ 1877 de İpek Yolu ismini veren ve bilimsel dilde kullanımının yerleşmesini sağlayan kişidir. Aybüke Güzay, "İpek Yolunun İsim babası Ferdinand Freiherr von Richthofen", Itıl Suwi Aka Turur, *Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü 25. Yıl Armağanı*, Editörler: Umut Üren, Didem Çatalıklıç, Mart 2017, 330.

²⁰ İsveçli bir bilim adamı olan Sven Hedin, 1865 yılında dünyaya gelmiş ve Ferdinand Von Richthofen'in öğrencisi olmuştur. 1893'te Çin'e giderek İpek Yolu'nu incelemiştir. Sven Hedin, *Asya'nın Çöllerinden*, çev. Ali Osman Öztürk, (İstanbul: Hiperyayın, 2017). (Ali Osman Öztürk'ün önsözü.)

²¹ Güray Kırpık, "Haçlılar ve İpek Yolu", *Bilig* 61 (Bahar, 2012), 174.

²² Berit Hildebrandt (ed.), *Silk- Trade Exchange Along The Silk Roads Between Rome And China in Antiquity* (United Kingdom: Oxbow Books. 2017), 71,72.

Başlangıç noktası Çin olmasına rağmen İpek yolu ana ve tali yollar ile birbirine bağlanan büyük bir ağ şeklinde görünmekteydi.

Bu bağlamda İpek yolunun karadan ve denizden güzergahları bulunmaktaydı. Ana güzergâh, Çin'i Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya'ya, oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sur limanlarına bağlayan karayoludur. Güzergaha dair en eski kayıt M. Ö. VII. yüzyıla ait çivi yazılı bir tablet üzerinde olup yolun Mezopotamya'dan Hemedan'a kadar uzanan kısmıyla ilgilidir.

Yol buradan Ahamaniler zamanında Soğd bölgesinin önemli merkezlerinden Kireşeta'ya uzanıyordu. Hindistan'dan fildişi, pamuk; Orta Asya'dan gümüş, bakır, turkuaz lacivert taşı (Lapis Lazuli) ve Kuzeydoğu Hindistan'dan keten kumaş, çift hörgüçlü Asya develerinden oluşturulan kervanlarla batıya taşınırdı.²³ Arap kaynaklarında Ya'kûbî, Çin'deki ticaretten bahseder. Romalıların, Çin'deki ipek yapımını öğrenmeye çalıştıklarından ve ticarete atıldıklarından bahseder. Devamında Çin'in uçsuz bucaksız bir ülke olduğundan ve buradaki denizlerin İpek Yolu ticaretinde tüccarların kullandığı güzergahlardan olduğunu aktarır. Çin Denizi ve çevresindeki diğer denizlerin ticarete katkısı olduğunu söylemektedir.²⁴

Çinliler M.Ö. 119 yılında sonlanan on yıllık seferler serisiyle Kansu Koridoru'nu ele geçirmişti. Batı'da Pamir Dağları ve bunların ardında yeni bir dünya yatıyordu. Çin kıtalararası bir ağa giden yolun kapısını açmıştı; İpek Yolu'nun doğum anı buydu. Çin ve ötesindeki dünya arasında ticaret yavaşça gelişmekteydi. İpeğin ticari kıymetinin yanı sıra bir para birimi değeri de bulunmaktaydı.

Han Hanedanlığı döneminde askerlere ödeme yapılırken paranın ve tahılın yanı sıra ipek de kullanılmaktaydı. Çin'in tamamında sikke kullanılmadığı için yeterli miktarda sikke üretilmiyordu. Özellikle askeri ödemelerde sorun çıkıyordu. Çünkü çatışmalar uzak bölgelerde oluyordu ve madeni para işe yaramıyordu. Tahıl ise bir süre sonra bozulmaktaydı. Bundan dolayı ham ipek topları, lüks bir ürün olmanın yanında bir para birimi olarak da oldukça önemliydi. Çinliler aynı zamanda dış bölgelerden gelen tüccarları denetlemek için resmi bir çerçevede ticareti düzenliyorlardı. Bambu ve ahşap tabletlere yazılan metinlerden, Çin'e giden ziyaretçilerin belirli yolları

²³ Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/ 369-373.

²⁴ Ya'kûbî, *et-Tarih* 1, 209.

kullanmak zorunda oldukları anlaşılmaktadır. Yine aynı metinlerden tüccarlara yazılı geçiş izni verildiğini ve yetkililer tarafından düzenli olarak sayılarak ülkeye girenlerin ve ülkeden çıkanların da kayıt altına alındığını görmekteyiz.²⁵ Buradan da anlaşıldığı gibi Çin, ipeğin önem kazanması ile birlikte gelişmeye başlayan ticaretinde daha resmi tedbirlere başvurmaya başlamıştır.

Han Hanedanlığı döneminde, Konfüçyüs'ün öğretileri ilk siyasi ifadesini, Çin'i ilk kez birleştiren Maurya ve Helenistik sentezlerin ortaya çıktığı görülmektedir. M.Ö. 2. yüzyıla kadar bu merkezler dağlar, bozkırlar, çöl ve seyrek nüfuslu derin ormanlarla ayrılmaktadır. Kara teması mümkündü ancak sık kullanılmamaktaydı. Süveyş'teki kara köprüsü hariç, Asya ve Avrupa'nın tüm güney kıyıları boyunca deniz teması mümkündü. M.Ö. 200 ve Hristiyanlık çağının başından itibaren Çin'den Doğu Akdeniz'e kadar ulaşan bir yol ortaya çıktı. Ticaret Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nden Hindistan'a oradan Güneydoğu Asya'ya ve Güneydoğu Asya'nın kuzeyinden Çin'e kadar genişledi.²⁶ Kıyı denizleri, muson rüzgarlarının mevsimsel münavebesiyle kuzeye ve güneye yelken açan gemiler için işlek bir yol haline geldi. Okyanuslarda denizci pusulası, yıldız haritaları ve denizci kılavuzlarıyla donanmış Çin gemileri, Asya dünyasını Japonya'dan Arap kıyılarına kadar geçti.²⁷ Hem karadan hem de denizden giden ticaret yolları, Han ve Roma İmparatorluklarının çöküşünden sonra da devam ederek kültürler arasındaki ticaretin gelişimini sağladı. Kültürler arası ticaret, Çin'deki Tang Hanedanı ile Bağdat'ta bulunan Abbasi Halifeliği'nin, Çin ve Akdeniz arasındaki birçok ticaret yolunu imparatorluk çatısı altına aldığı M.S. 7. ve 8. yüzyıllara kadar gelişimini sürdürdü.²⁸

1.1.2 Çin'de Kurulan Hanedanlıklar

Başlangıcı oldukça eskiye dayanan İpek Yolu, kurulan hanedanlıkların ticarete verdikleri destekle orantılı bir biçimde gelişimini sürdürmekteydi. Çalışmamızın bu kısmında Çin'de kurulan hanedanlıkların İpek Yolu için önemini anlayabilmek ve hangi dönemlerde ticaret hacminin büyüdüğünü görebilmek için kısaca hanedanlıklardan bahsedeceğiz. Tarihlerinin M.Ö. 3 bin yıla kadar çıktığı söylenece

²⁵ Peter Frankopan, *İpek Yolu*, çev. Mengü Gülmen (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018), 38,39.

²⁶ Philip D. Curtin, *Cross- Cultural Trade in World History* (United Kingdom: Cambridge University Press, 1984), 90,91.

²⁷ Mark Elvin, *The Pattern Of The Chinese Past*, (London: Stanford University Press, 1973), 135.

²⁸ Curtin, *Cross- Cultural Trade in World History*, 91.

Çin tarihiyle ilgili en temel bilgiler 1. bin yılına aittir. Yapılan araştırmalara göre Çin’de ilk medeniyetler kuzey bölgelerinde kurulmuştur.²⁹ Başlangıcı ile ilgili çeşitli rivayetler olsa da yazılı kaynaklardan anlaşıldığına göre 4 bin yıllık bir geçmişe sahip olan Çin, dünya tarihinde kurulmuş en eski medeniyetlerden biridir. Çin ülkesi, ipek, altın madenleri açısından oldukça zengin bir ülkedir. Çevresinde bulunan deniz ve limanlar sayesinde zanaatkarların ve tüccarların uğrak noktası olan Çin’de pek çok yönetimin kurulduğu bilinmektedir.³⁰

Çin kaynaklarına göre geçmişten günümüze kadar Çin’de yüzden fazla hanedanlık kurulmuştur. Çin’de kurulan sülalelerin içinde 24 hanedanın resmi yıllığı bulunmaktadır. Bunlardan en önemlilerini kısaca tanımak, İpek Yolu’nun açılmasını ve ekonomiye katkısını anlamak açısından yeterli olacaktır. Çin’de bilinen ilk hanedan, M.Ö. 21. yüzyıl ve M.Ö. 16. yüzyıl arasında kurulan Xia Hanedanlığı’dır (M.Ö. 21. yy- M.Ö. 17. yy). Xia hanedanlığının kurulması, Çin’de uzun süre devam eden ilkel toplumun sonlanması ve özel mülkiyete dayalı kölelik rejiminin kurulmasının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ticaret faaliyetleri hakkında fazla bilgi sahibi olmamakla birlikte, Çinlilerin ilk takvimi kabul edilen Xia Takvimi’nde tarım faaliyetleri hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Daha sonra kurulan Shang Hanedanı döneminde (M.Ö. 17. yy-M.Ö. 11. yy) ilk medeni toplum olma adımları atılmıştır. Ardından sırasıyla Zhou (M.Ö. 1050-M.Ö. 256), Qin (M.Ö. 221- M.Ö. 206), Han Hanedanlığı (M.Ö. 206- M.S. 220), Üç Krallıklar (M.S. 220-589), Sui (581-618) ve Tang (618-907) Hanedanlıkları kuruldu. Sui ve Tang Hanedanlıkları dönemi, İpek Yolu’nun ticari, kültürel ve dini etkileşim bağlamında incelenmesi bakımından önem taşımaktadır.³¹

Çin’de kurulan hanedanlıklardan olan Han Hanedanlığı (M.Ö. 206-M.S. 220), Çin tarihi açısından oldukça önemli ve müreffeh bir dönem olarak kayıtlarda yer almaktadır. Han Hanedanlığı İpek Yolu ticaretini başlatması ve Çin’in Orta Asya ile Avrupa’ya bağlayan bir hanedanlık olarak büyük önem arz etmektedir. Çalışmamızın içerdiği tarihler açısından Sui Hanedanı (581-618) ile Tang Hanedanı (618-907) dönemleri daha ayrıntılı ele alınacaktır. Sui ve Tang Hanedanı yönetiminde bulunduğu

²⁹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, (Bursa: Ekin Basım, 2009), 297.

³⁰ Anonim, thk. Yusuf. El- Hadi, *Hudud-ul Alem min-el Masrik ila-l Magrib*, H. 372, 50.

³¹ Varis Çakan, “Geçmişten Günümüze Çin”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, ed. Varis Çakan vd. (Ankara: Gazi Üniversitesi Asya Çalışmalar Uygulama ve Araştırma Merkezi ,2017), 1/111-121.

sırada İpek Yolu'nun ticaret kapasitesi çok daha fazla artmıştır. Tang Hanedanı döneminde Çin'in kâğıt yapımı, tekstil ürünleri ve diğer teknolojik gelişmeleri Arap bölgesi üzerinden Batı Asya ve Avrupa'ya yayıldı. İslam'ın Çin'e tanıtılması da yine Tang Hanedanı dönemine rastlamaktadır.³²

1.1.3. İpeğin Batıya Taşınması

İpek dokumacılığının gelişmesi ve ipek böceği kozalarının iplik haline getirilmesi Çin'de tarih öncesi zamanlarda başlamıştır. Çin'de ipeğe büyük önem verilmesi, ipek tanrıçasının doğmasına neden olmuş ve tanrıçaya kurbanlar adanacak kadar değerli görülmüştür.³³

İpek Yolu'na ismini veren ipeğin mazisi daha eskidir. İpek üreticilerinin asıl vatanı M.S. V. ve VI. yüzyıllara kadar Çin'di. Bazı Çin arkeolojik buluntularına göre M.Ö. 3. binde, tahminen 2700 tarihlerinde ipek ipliklerin dokumacılıkta kullanıldığı anlaşıyor; ama dışarıda tanınmaya başlandığı M.Ö. 1. binin ikinci yarısına kadar ipek, Çin'e münhasır bir ürün olarak kalmıştır. İpekböcekçiliğinin oldukça eskiye dayandığı düşünülmektedir. İpekböcekçiliğinin Çin'in güneyinde ortaya çıktığı ve ipekböcekçiliğinin yanı sıra tırtıllar tarafından yapılan ipeğin de kullanıldığı düşünülmektedir.³⁴ Huang He Vadisi'nde M.Ö. 3000 civarında yeni bir tarım kültürü ortaya çıktığı belirlenmiştir. Arkeologlar bunu Longshan kültürü olarak isimlendirmiştir. Araştırmalar, Longshan'ın dünya tarihi üzerinde önemli bir etkiye sahip olacak yeni bir tür olan ipek böceğinin evcilleştirilmesinden sorumlu olabileceğini göstermektedir. Kanıtlar, en azından M.Ö. 2700'de Longshan halkının çok özel bir ipek güvesi tırtılının kozasından ipeği çözmeyi ve bunu kumaş dokumada kullanabilecekleri elyafa dönüştürmeyi öğrendiğini gösteriyor.³⁵

Bazı Sanskrit kayıtlarına göre Hintlilerin, oldukça erken bir dönemde M.Ö. IV. yy.'da ipek yapımından haberdar oldukları anlaşılmaktadır. Çinliler ipek böceklerinin ve ipek üretiminin gizli kalması için tedbirler almışlardı. Gizlilik sebebiyle ipek üretimi diğer bölgelere çok geç ulaşmıştır.³⁶

³² Han Hanedanlığı için bkz. <https://www.history.com/topics/ancient-china/han-dynasty>, (27.05.2022)

³³ Muhammed Emin Koçak, "Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ocak, 2019), 38.

³⁴ Wolfram Eberhard, *A History Of China* (Alpha Edition, 2018), 15.

³⁵ Craig Benjamin, *Empires Of Ancient Eurasia: The First Silk Roads Era*, (United Kingdom: Cambridge University Press, 2018), 46.

³⁶ Hard N. Frye, *The Heritage Of Central Asia*, (Markus Wiener Publishing Inc, 1996), 153.

Orta Asya ipek böcekçiliği Tarım havzasından taşınmıştır. Bölgedeki Hoten çok ender bulunan ipekböceği yumurtalarına sahipti ve yumurtaların başka yerlere götürülmesi kesin bir şekilde yasaklanmıştı. Bir efsaneye göre Kuçalı bir prenses Hoten kralı ile evlenmiş, Hoten'e gelirken gelin başlığının içine ipekböceği yumurtalarını saklamıştır. Böylece bölgede ipekböcekçiliği başlamıştır. Hindistan'a dut ağacının ulaşması da Hoten üzerinden M.Ö. 140 civarında gerçekleşmiştir. İpek yetiştiriciliği ilk olarak Brahmaputra ve Ganj nehirlerinin kıyılarında başlamıştır.³⁷

İpekböceğinin batıya gelmesi ise Nasturi bir rahip sayesinde olmuştur. Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasına yerleşen Nasturilerin dikkatini çeken şeylerden biri ipekböceği yetiştiriciliğidir. İran Nasturilerinin patriği Mar Yaballa Hristiyanlığı yaymak için Türkistan topraklarına misyoner göndermiştir. Gönderilen misyonerler burada yaşayan Nesturi Türklerin yardımıyla ipekböceği larvalarını Bizans için temin etmişlerdir.

İran Hristiyanları Bizans'ın desteğini kazanmak istemişlerdir. Ayrıca Bizans'ın, Sâsânî ile yaşamış oldukları sorunlarda garantör devlet vazifesi görmesini sağlamak amacıyla Bizans'a kazandırmış oldukları lütuf sayesinde Nesturiler ve Bizans arasındaki sorunlar çözülmeye başlamıştır. Baktirya toprakları üzerinde dini faaliyetler yürüten Hotenli Nesturiler, Hoten hükümdarıyla evlenen ve Nesturi mezhebinden olan Kuçalı bir prensesin yardımı sayesinde ipek böceği larvalarını Seleukeia'da bulunan Mar Yaballa'ya göndermişlerdir. Kendisi de elindeki larvaları Konstantinopolis'e özel olan ulakları ile iletmiştir. Böylece Bizans İmparatoru Justinionus (M.S. 527-565) döneminde İstanbul'da ipekböceği yetiştiriciliği başlamıştır.³⁸ Çin İpeği, Roma İmparatorluğu için oldukça önemliydi. İpekten yapılan elbiseler, Romalı zenginler için bir statü göstergesiydi. Kaynakların belirttiğine göre M.S. 54 yılında Nero başa geldiğinde, Roma gemileri Hindistan'ın ana limanlarından büyük miktarlarda ipek getirmekteydi.³⁹ Görüldüğü gibi İpek Yolu yalnızca ticarete değil devletler arasındaki siyasi dengelere de yön vermiştir. İpek üretiminin Çin

³⁷ Esra Yılmaz, "İpek Yolu Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 9/2 (Kasım, 2017), 672-683.

³⁸ Ahmet Altungök, "Erken Orta çağlarda İran ve Bizans İlişkilerinde Nesturi Hristiyanlarının Rolü", *Akademik İncelemeler Dergisi* 9/2 (Ekim, 2014), 61,62.

³⁹ Raoul Mclaughlin, *The Roman Empire And The Silk Routes: The Ancient World Economy And The Empires Of Parthia*, (Great Britain: Pen and Sword History, 2016), 12,13.

dışındaki bazı bölgelere yayılması, üretim konusundaki rekabeti de beraberinde getirmiştir.

İpek Yolu ticaret ve seyahatler gibi birçok amaç için kullanılmaktadır. Böylece ticaret amaçlı, çeşitli malların pazarlara ulaştırılması, yolun birincil amacı olmaktadır. İpek ve ipekli kumaşlar başta olmak üzere, birçok ürün ticaret amacıyla İpek Yolu güzergahı üzerine gönderilmektedir. Çin'in batıya doğru yaklaşımı ve Roma İmparatorluğu'nun da doğuya doğru yaklaşımı ülkeler arasındaki ticaretin oluşmasına neden olmaktadır.⁴⁰

1.1.4. Kıtalar Arası Ticaretin Başlaması

Han devletinin M.Ö. 2. yüzyılda batıya doğru genişlemesi Çin'in Li-Chien (Roma) ve An-hsi (İran) şeklinde adlandırdıkları yeni devletlerle temasa geçmesini sağlamıştı. Bir Çin elçilik heyeti Part hükümdarı Mithridates'in sarayını M.Ö. 115 yıllarında ziyaret etti. Diplomatların ardından Çinli tüccarlar bölgeye gelerek hem Partların hem de Romalıların çok yakından ilgilendiği ipek kumaşlarının ticaretini yapmaya başladılar. Ticaretin yapıldığı İpek Yolu Çin'den Orta Asya aracılığıyla İran'a ve buradan da Roma yönetimi altında bulunan Suriye'den Akdeniz limanlarına uzanmış oldu.

Ticaret gelişmeye devam ettikçe yeni güzergahlar ortaya çıkmaya başladı. Doğu Hint adalarından ve Güney Hindistan'dan Afrika ve Güney Arabistan'a, buradan da kara yoluyla günümüzde Ürdün topraklarında bulunan Petra'dan Suriye'ye giden bir yol ile de ticaret devam etti. Ticaretin getirdiği bir başka boyutu da yolların denetiminin çok karlı olmasıydı. Yol üzerindeki şehirler tüccarlardan yüklü miktarlarda harçlar alarak, elde ettikleri kazançlarıyla kamusal anıtlar inşa etmişlerdir. Batı'da yer alan Akdeniz'de pahalı ürünleri taşımak için deniz yolu tercih edildi. Çünkü kara yolu ticareti daha pahalı ve zahmetliydi. Böylece kıtalar arası ticarete deniz yolunun kullanımı da yaygınlaşmaya başladı.⁴¹

1.2. İpek Yolu Güzergahları

İpek Yolu güzergahlarını doğru idrak edebilmek için öncelikle Asya kıtasının konumunu iyi belirlemek gerekmektedir. Asya'nın beş büyük coğrafya ve medeniyet

⁴⁰ Abdülkadir Atar vd. "Geçmişten Günümüze İpek Yolu Hakkında Bir Değerlendirme", *Econder* 2/2 (Aralık, 2018), 338.

⁴¹ Angeles Gavira Guerrero vd. *Dünya Tarihi*, çev. Hakan Abacı, 2014, 96.

birliği bulunmaktadır: Kuzey Asya aşağı yukarı bugünkü Sibirya'dır. Doğu Asya, diğer kısımlara göre daha dar bir bölgedir. Çin, Japonya, Japon adaları, Kore, Mançurya, Mancuko denilen yer burasıdır. Güney Asya Hindistan'ı, Çin Hindi'ni ve Doğu Hint Adalarını bulundurur. İran, Afganistan, Ermenistan, Anadolu, Arabistan, Suriye, Mezopotamya ise Ön Asya'yı teşkil eder. Bu dört büyük arazi parçası beşinciye, Asya'nın en merkezi kısmı olan İç Asya'yı üç taraftan kuşatmaktadır.⁴²

İpek Yolu, doğuda Çin'den başlayarak batıda Kuzey Afrika'ya ve Avrupa'ya uzanan çok eski bir ticaret güzergahı olarak bilinmektedir. Orta Asya'dan Akdeniz'e varan kısım, güzergahın orta kısmı olarak geçmektedir. Yapılan incelemelerde arkeologlar, batı Asya'daki M.Ö. 3000 yılına ait eski kalıntılarda lapis lazuli ismiyle bilinen selestit taşı buldular. Eski çağlarda değerli bir taş olarak kabul edilen, Afganistan dağlarında üretilen selestit taşı, Orta Asya ile Batı Asya arasında olduğu düşünölen ticaretin var olduğunun en önemli kanıtı olarak görölmektedir. Pers İmparatorluğu'nun merkezi sisteminin kuruluşu ve posta güzergahı sisteminin geliştirilmiş olması da Akdeniz'den Orta Asya'ya ulaşımı kolaylaştırmış oldu.⁴³

Batıdan doğuya doğru yolculuk eden bir tüccar için İbn Hurdazbih Endölüs'ten başlayan bir güzergâh çizmektedir. Endölüs'ten veya Frenk'ten yola çıkan bir tüccar öncelikle Susu'l-Aksa'ya varmaktadır. Ardından sırayla Tanca'ya, Ifrikiyye'ye, Mısır'a, Remle'ye Dimaşk'a, Kufe'ye, Bağdat'a, Basra'ya, Ahvaz'a, Faris'e, Kirman'a, Sind'e, Hind'e ve en son Çin'e ulaşmaktadır. Rum ölkelere gitmek içinse, Slav ölkelerinin arkasındaki Rum topraklarından yola çıkar ve buralardan Hazar diyarı olan Hamlic'e varır. Daha sonra yolculuk Cürcân Denizi'nde devam ederek buradan Belh ve Maverâünnahir'e oradan da Vurut-u Toguzguz'a varılır ve ardından Çin'e ulaşılır.⁴⁴

Tek bir hattan ziyade birçok rotanın meydana getirdiği bir ulaşım ağı olduğu kabul edilen İpek Yolu sisteminde, Çin'in Gansu bölgesi ile tarım havzasının kuzeyinden geçerek, Pamir dağlarının geçitlerini aşan, Afganistan üzerinden kuzey İran'a, Suriye'ye ve Anadolu'ya buradan da doğu Akdeniz kıyılarına ulaşan hat

⁴² Louis Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Saadettin Karatay (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986), 12-15.

⁴³ Yingsheng, Liu, *Tarihi Kara İpek Yolu*, çev. Aziz Erkan, (İstanbul: Canut Yayınevi, 2021), 32.

⁴⁴ Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Leiden, Brill Baskı, 1889), 154-155.

Avrupa'ya uzanan güzergahlardan en önemlilerinden birisidir. Avrupa'da Cenova, Venedik ve Roma'dan başlayarak, uzak doğuda Çin'in Xian kentine kadar uzanan ve 12.000 km uzunluğunda olan ticaret hattı üzerinde bulunan kervanlar, coğrafi zorlukları aşmakla kalmamış, ayrıca siyasi çatışmalarla, hükümdarlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Kıtaları aşan hat üzerinde birbirinden farklı olan siyasi imparatorlukların bulunması bir yandan farklı kültürlerin etkileşimini sağlarken diğer yandan sık sık çatışmaların yaşanmasını da beraberinde getirmiştir.⁴⁵ İpek Yolu'nun farklı kollara ayrılarak alternatif güzergahlar oluşturulmasına çatışmaların sebep olduğu düşünülmektedir.

Farklı bir çalışmaya göreyse İpek Yolu iki koldan oluşmaktadır. Güneyde İran topraklarından geçilerek, Suriye ve Anadolu üzerinden Akdeniz kıyılarına ulaşan birinci yol; kuzeyde ise Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzey bölgelerine ulaşılan ikinci yol olarak belirtilmiştir.⁴⁶ Çin sınır valilerinden Peikiou tarafından VII. yüzyılın başında hükümdara sunulan bir rapor ve 629'da Hindistan'a gitmek üzere Çin'in Kansu eyaletinden yola çıkan Budist rahip Huen-Çang'ın yazmış olduğu hatırat, Orta Asya ticaret yollarının o dönemki durumu hakkında geniş bir bilgi vermektedir. Peikiou'nun yazdığı rapora göre İpek Yolu üç koldan oluşmakta ve tali yollarla birbirine bağlanmaktadır. Çin sınırından başlayan ve Gobi çölünden geçen kuzey yolunun eriştiği ilk meskûn nokta o dönemki ismi İgu olan Hami'ydi. Yol buradan kuzeye yönelip Bar gölüne komşu dağları ve bugünkü Çungarya'yı geçiyor, Balkaş gölü civarında Thile Uygurları'nın topraklarına, sonra da Türk hakanının yurduna ulaşıyordu. Buradan sonra ise Batı yönünde ilerleyerek Talas nehri üzerinden aynı ismi taşıyan şehre ulaşıyordu. Orta yol; Tufan, Kara-Şar ve Kuça'dan sonra Güneyde Tianjin dağları boyunca uzanıp Kaşgar'ın batısında Terek Boğazı'nı geçerek, Fergana ve Uşruşene üzerinden Soğd'un ticaret merkezleri olan Semerkant ve Buhara'ya yöneliyordu. Buradan ise güneybatıya yönelip Merv'den sonra da Sasani İmparatorluğu'na ulaşıyordu. Üçüncü yol ise Türk hakanlığının güney kısmında ilerliyordu. Buradaki yolu izleyen kervanlar, Hoten ve Yarkent'e kadar Lob gölünün güneybatısından geniş bir çölü hiç konaklamadan geçmek zorundaydılar. Ardından

⁴⁵ Muzaffer Bakırcı, "Coğrafi Açından Anadolu'nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu", *Avrasya Etüdləri*, 45 (2014), 67.

⁴⁶ Özkan Karaca, "Tarihin İz Dokunduğu Güzergâh: İpek Yolu", *TAD*, 41/71, (2022), 159.

Pamir'in yüksek yaylalarını, Bedahşan ve Toharistan'ı aşır Bamyân ve Gazne boğazlarından Hindistan'a ulaşırlardı.⁴⁷

Kâmil Veli Nerimanoğlu, İpek yolunu coğrafi olarak üç güzergâh olarak şöyle gösterir: “Birincisi, Çin üzerinden Uzak Doğu ülkelerine ve Pasifik Okyanusu'na; ikincisi, Pakistan ve İran üzerinden Hint Okyanusu'na; üçüncüsü, Hazar Denizi aşılacak suretiyle Kafkaslar ve Türkiye üzerinden Akdeniz'e ve Avrupa'ya doğru uzanmıştır.”⁴⁸

Khanfar, İpek Yolu'nu incelerken devletler arası çatışmaların etkilerini göz önünde bulundurmaya ihmal etmemiştir. Uluslararası arenada iki kutbu oluşturan Persler ve Romalılar arasında sıklıkla çatışmalar çıkmaktaydı. Yaşanan çatışmalardan Kuzey ve Orta İpek Yolu güzergahı doğrudan etkilenmekteydi. Buradaki düzenin bozulması ile birlikte Aden'e uzanan Güney Deniz Yolu'nun önemi artmıştır. Romalılar, ticaret sınırlarının genişlemesine ihtiyaç duyuyorlardı. Bunun için Doğu ile ticaretini geliştirmek istiyordu. Çin ve Hindistan'a giden yollar ise sorunlu bölgelerden geçmekteydi. Sasani nüfuzunun etkin olduğu Orta Asya ülkeleri üzerinden veya doğrudan Pers Devleti'nin içinden geçen Orta İpek Yolu'ndan ticaret yaptıklarında da sonuç değişmiyordu. Romalılar, Pers Devleti'nden uzak ve ihtiyaç duydukları malları güvenli bir şekilde sağlayacak bir ticaret yoluna ihtiyaç duyuyorlardı. Bundan dolayı Aden ve İyle (Akabe) arasında bir deniz ticaret hattı oluşturmaya çalıştılar. Bu sayede Romalılar ilk olarak Kızıldeniz'in her iki tarafında siyasi üstünlük sağlamaya çalıştılar. En büyük hedefi dünya ticaret yollarını tekeline almak olan Persler için, Romalıların yeni ticaret yolları arayışı engellenmesi gereken bir durumdu. Orta Asya'dan geçen Ana İpek Yolu ve Körfez üzerinden Irak'a uzanan Kuzey Deniz İpek Yolu Perslerin kontrolü altındaydı. Yemen'de sonlanan Güney Deniz İpek Yolu'nu kontrol altına aldıklarında dünyanın ekonomik gücü haline geleceklerdi.⁴⁹

Perslerin ticareti tekelleştirmesini istemeyen Romalıların ve dünya ticaretini hakimiyeti altına almak isteyen Perslerin mücadelesi uzun yıllar sürdü. Bundan en çok etkilenenler ise İpek Yolu güzergahları ve ticaret oldu.

⁴⁷ Bozkurt, “İpek Yolu”, 22/ 369-373.

⁴⁸ Xirenayî Aızızî, “*Ming Yılığî Batı İlleri Tezkeresi*” ne Göre Elçiler ve Tüccarlar, (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 72.

⁴⁹ Wadâh Khanfar, *İlk Bahar*, çev. Mehmet Yuşa Solak- Hasan Hacak (İstanbul: Vadi Yayınları, 2020), 83,84.

İpek Yolu tek bir yol değil, yollar ağıdır. M.S I. yüzyılda yaşayan Tyrli Marinus'un eseri, güzergâh hakkında önemli bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre, Maes Titianus, yolun menzillerini ve mesafe taşlarını araştırmak için doğuya adamlarını gönderdiğini belirtmektedir. Deniz yoluyla Kuşan ülkesine gidemeyecekleri için kara yoluyla Parth ülkesinden Orta Asya'ya gitmişlerdir. Daha sonra ise onların getirmiş olduğu bilgiler de MS. II. yüzyılın ortalarında eserini kaleme almış olan coğrafyacı Ptolemaios aracılığı ile bize ulaşmıştır. Richthofen'in tasnifi ve kaynakların aktarımına göre dört ana yolla beraber ikinci derece tali kollara ayrılmaktadır. Yolun Batı ve Doğu olmak üzere başlıca iki bölgeye ayrıldığı, Batı'dan Doğu'ya devam eden yolun, Doğu'dan gelen yol ile günümüzdeki Doğu Türkistan'ın batısında, Pamir eteklerinde bir yerde (Taş- Kurgan) kesiştiği ve burada her iki bölgeden gelen malların değiş-tokuş edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁰

Bazı araştırmacılar İpek Yolu'nu mekânsal yayılış bakımından “Moğol Yolları”, “Budist Yollar” ve “Akdeniz Yolları” olarak üç temel başlıkta incelemişlerdir. Yapılan çeşitli sınıflandırmalara karşın sistemin bir bütün olarak haritasının çıkarılması ve başlangıç ve bitiş noktasının belirlenebilmesi oldukça zor görünmektedir. Her şeyden önce böyle muazzam bir yollar ağının inceliklerle irdelenmesi gerekmektedir. Özellikle İpek Yolu'nu oluşturan coğrafi şartlar ve siyasi oluşumlar incelenmelidir.⁵¹

İpek Yolu'nun güzergahı hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte genel kanaat yolun üç ana kola ve tali yollara ayrıldığı yönündedir. İpek Yolu'nun genel bir güzergahını çizdikten sonra üç kola ayrılan yolları ve burada yaşanan siyasi, ticari durumları incelemek, İpek Yolu'nun öneminin anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

1.2.1. Kuzey İpek Yolu

Asırlar boyunca Asya ve Avrupa'yı ticari ve ekonomik açıdan birbirine bağlayarak Avrasya kavramını ortaya çıkaran İpek Yolu, Çin'den Akdeniz'e kadar

⁵⁰ Mehmet Tezcan, İpeğe ve İpek Ticaretinin Başlamasına Kısa Bir Bakış, *İpek Yolu Paneli*, ed. Mehmet Ölmez, 2306.

⁵¹ Bakırcı, “Coğrafi Açısından Anadolu'nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu”, 69.

devam eden kervan yollarının oluşturduğu bir sistemdir. Asya ile Akdeniz arasındaki en eski ticaret yolu olan⁵²

Büyük İpek Yolu'nun kuzey kolu Lobnor (Lob Gölü)'nden Kuça ve Karaşar üzerinden Tanrı Dağları ve Tarım Nehri boyunca uzanıp Kaşgar'a kadar gelerek oradan Fergana Vadisi'nden devamla Seyhun boylarına, devamında da Güney Ural bozkırları, Aşağı İdil (Volga) bölgesine ve nihayet Karadeniz'in kuzey limanlarına ulaşmaktaydı. İpek Yolu için yapılan arkeolojik veriler dikkate alındığında Kuzey İpek Yolu'nun Güney İpek Yolu'na alternatif olarak oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Orta Çağ'da büyük ticaret yolu olarak yalnızca Büyük İpek Yolu'nun olduğunu, Dnyeper, Volga, Kama gibi Deşt-i Kıpçak ile Doğu Avrupa'ya yönelik ticaret yollarının ise sadece onu tamamlayan ticaret yolları olduğunu söylemek mümkündür. Bir görüşe göre kuzeydeki Doğu Avrupa topraklarında olanlar dahil, kervan yollarına sadece İpek Yolu'nun kolları olarak bakılabilir.⁵³

1.2.2. Kürk Yolu

İpek Yolu'nun tek bir yoldan değil bir yollar ağından meydana geldiğinden bahsetmiştik. Yollardan biri Çin'i Hindistan, İran ve Güney Asya'ya bağlamaktaydı. Çin'den Kansu bölgesine, tarım havzasının kuzeyinden Pamir Dağları geçitlerinden Afganistan'a giden yol güneyde Pencap üzerinden Hindistan'a veya Kuzey İran üzerinden Anadolu'ya varmaktadır. Aynı yol Tanrı Dağları'nın kuzeyinden, Kansu'dan başlayıp Rusya'nın güneyinden Azak'a giderdi. Eski yollardan biri olup daha sonra İpek Yolu dönemiyle örtüşen Çin-Avrupa arası yol "Kuzey Yolu" olarak adlandırılmaktaydı. Kuzey Yolu, Karadeniz'in kuzeyinden, Hazar ve Bulgar bölgelerinden başlayan Altay ve Sayan Dağları üzerinden İpek Yolu'nu takip ederek Çin'e ulaşmaktadır. İpek Yolu'nun kuzey güzergahı olarak Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyinden batıya doğru gelen bir yoldur. İpek ticareti öncesi zamanlarda doğu batı arasında yüzyıllarca kullanıldığı anlaşılan yolla ilgili kanıtlar İskitlere ait bulgulara, Kelt Kral mezarlarında görülebildiği gibi, Orta Avrupa ve Yunanistan'a ait arkeolojik verilerde de görülmektedir. Çoğunluğu İskit ülkesine ait olan Kuzey Yolu veya daha sonraları İpek Yolu'yla birleşen kuzey bağlantısına "Kürk Yolu" da denilmiştir. Kürk Yolu denmesinin sebebi, tarih boyunca samur, vaşak,

⁵² Helmut Uhlig, *Die Seidenstrabe* (Germany, 1986), 52.

⁵³ Ekrem Kalan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanlarının Ticaret Politikaları", *Avrasya Etüdleri*, 45 (2014), 46,47.

kunduz, tilki, sincap, sansar gibi çeşitli hayvan kürklerinin batı ülkelerine taşınması ile ilgilidir. Kürk Yolu daha ziyade İdil Bulgar Devleti döneminde işlek bir vaziyete gelmiş ve İpek Yolu'nun kuzey hattını oluşturarak yeni bir güzergâh elde edilmiştir.⁵⁴

Kürk Yolu, Eski Türk devletleri için önemli bir yere sahipti. Kürk Yolu, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural-Güney Sibiryâ–Altaylar-Sayan Dağları üzerinden Çin'e ve Amur Nehri'ne ulaşan yol üzerinde oldukça önemliydi. İpek Yolu'na kuzeyden aynı güzergahta uzanan Kürk Yolu, ticaretin devamlılığı açısından devletler için önemsenmekteydi. Kürk Yolu'nda başlıca faaliyet gösteren tüccarlar, Ogurlar (Batı Türkleri) ile onlardan bir kol halinde gelişen Bulgar Türkleridir. Karadeniz kuzeyi düzlüklerinden Balkanlara giden Tuna Bulgarları, Orta Avrupa-Bizans yolunun hakimiyetini ele geçirerek iktisadi anlamda yükselmişlerdir. Böylece o devrin Balkanları ve Doğu Avrupası'nın en işlek ve zengin şehirlerini kurmuşlardır.⁵⁵

İbn Battuta'nın verdiği bilgilere göre, Bulgar ülkesine gelen kürkler yalnızca Baltık, Slav ve İskandinav ile sınırlı değildi. İbn Battuta, Bulgar ülkesinden Sibiryâ'ya yapmış olduğu yolculuğunu anlatırken, Sibiryâ sınırında durduklarını ve kafilde yer alan tüccarların ellerinde bulunan eşyalarını oraya bıraktıklarını kaydetmektedir. Ertesi gün tüccarların eşyaları bıraktıkları yere geldiklerinde bırakılan eşyaların alındığını ve yerine sincap, samur, kakım kürklerinin bırakılmış olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ İbn Battuta'nın anlattıkları ile Sibiryâ'nın da Kürk Yolu için önemli bir güzergâh olduğunu anlamaktayız.⁵⁷

Sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda Kürk yolunun geçtiği güzergâhlarda Arap sikkelerine rastlanması, Arap tüccarların da yolu kullandığına işaret etmektedir. Volga boyunca yukarı doğru çıkan Araplar, özellikle memleketlerinde çok değerli olan kürk veya Baltık amberini elde etmek için seyahat ediyorlardı. Bulunan Arap

⁵⁴ Tahir Erdoğan Şahin, “İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü ve Türk Dünyası İçin Önemi”, *TAD* 39/67 (2020), 77-78.

⁵⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997), 13.

⁵⁶ İbn Battuta, Rihletü İbn Battuta (Rabat: Akademiyye Memleket-i Magribiyye, 1417), 619-621.

⁵⁷ Engin Eroğlu, “6-10. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Kürk Ticareti”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/8 (Bahar, 2018), 425.

sikkelerinden yola çıkarak Arapların VIII. yüzyılda Kürk yolunda ticaret yaptıkları tahmin edilmektedir.⁵⁸

1.2.3. Baharat Yolu

M.S. II. yüzyıldan itibaren, Roma İmparatorluğu döneminde, İtalya'dan başlayarak Anadolu ve Ortadoğu üzerinden Çin ve Hindistan'a ulaşan İpek Yolu açılmıştır. Özellikle M.S. VI. yüzyılda İran'da çıkan karışıklıklar sebebiyle yol, güneye Arabistan geçit yoluna sapmıştır. Hindistan ve Çin'e Basra Körfezi, Kızıldeniz ve Uman Denizi yoluyla bağlanan geçit Arabistan yoluna Baharat Yolu ismi verilmiştir.⁵⁹

Hindistan'dan yola çıkan gemiler Arap Yarımadası'nı dolaştıktan sonra Kızıldeniz'e gidip Mısır kıyılarına ulaşarak Berenike limanında ürünleri karaya çıkartırlardı. Daha sonra ürünler, kervanlar veya Nil Nehri vasıtasıyla Aleksandria kentine gönderilmekteydi. Aleksandria kenti, Uzak Doğu'dan gelen Baharat Yolu'nun Akdeniz'e açıldığı liman kentidir. Çin ve Hindistan'dan baharat taşıyan gemiler, İpek Yolu ile aynı deniz güzergahını kullanıyordu. Aleksandria'ya ulaştırılan ürünler tüm Akdeniz limanlarına sevk edilmekteydi. Konstantinapolis'in kurulduğu dönemlerden sonra, ipek ticaretinde olduğu gibi, baharat ticaretinde de en önemli hedef yeni başkentti. Baharat çeşitleri, ipek çeşitlerinde olduğu gibi hem Roma'da hem de Bizans'ta oldukça ilgi görmekteydi. Çin ve Hindistan'dan taşınan baharatlar arasında, aristokratların büyük ilgi gösterdiği, başta karabiber olmak üzere, kimyon, karanfil, tarçın, misk gibi ürünler ve farklı aromalar bulunmaktaydı.⁶⁰

1.2.4. Deniz İpek Yolu

Tarihi çağlarda haritacılık fazla gelişmediği için aynı anda tüm deniz yollarından haberdar olmak oldukça zordu. Ancak ticaret sebebiyle bazı yollar daha sık kullanıldığı için o dönemde yaşayan tüccarlara kolaylık sağlamaktaydı. Arap

⁵⁸ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 72.

⁵⁹ Adnan Demircan- Murat Akgündüz (ed.), *Ana Hatlarıyla İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 270.

⁶⁰ Murat Durukan, "Geç Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri: İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun Rolü LR1 Amphoraları ve Kilikia'daki Diğer Kanıtlar", *ADALYA*, ed. Tarkan Kâhya vd. (Antalya: Suna- İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı) XVIII, (2015), 243,244.

coğrafyacılar ticaret ve diğer sebeplerle bazı denizlere isimler vererek kolaylık sağlamaya çalışmışlardır.

Bazı Arap coğrafyacılar denizleri dört kısımda incelemişlerdir. Buna göre Büyük Deniz, dünyadaki sınırları en geniş olan deniz kabul edilmiştir. Fas, Al-Kulzum sınırına giden denizin bir kısmının Amman'a ve cebel Al-Saff'tan devam ederek Çin sınırına ulaştığı kaydedilmektedir. İkinci deniz Fas Denizi olarak geçmektedir. Fas, Antakya, Endülüs, Al-Sus, Tarsus ve Al-Aksa 'ya giden güzergahta birçok körfez bulunmaktadır. Üçüncü deniz Horasan bölgesindedir. Horasan'dan Taberistan'a, Harezmi'e oradan da Gurgan Denizi'ne ve Hazar Körfezi'ne giden bir güzergahı takip eder. Dördüncü deniz, Roma ile Harezmi arasındaki adalardan oluşmaktadır. Beşinci deniz ise Arap coğrafyacıların birbirlerine zıt yönde olsa da birbirlerine bağlantılı olduklarını söyledikleri Fars ve Hindistan denizleridir. Çin'e, Aden'e ve Şahlat'a girmek isteyenlerin buradaki güzergahları kullanmaları gerektiği belirtilmiştir.⁶¹

Arap coğrafyacılar Ekvator çevresinde bulunan güzergahlardan, buralardaki denizlerden ve nehirlerin birleşme noktasından yola çıkarak coğrafi güzergahları bölümlere ayırarak incelemişlerdir. Birinci bölge yirmi üç kaynak ve ırmak içermektedir. İkinci bölgede yirmi dokuz, üçüncü bölgede yirmi dokuz ve dördüncü bölgede yirmi dört akarsu ve nehir bulunmaktadır. Buradaki nehirler arasında bir dağdan çıkan ve İran'dan geçerek Seraph yakınlarında denize dökülen bir nehir bulunmaktadır. Nehir sonunda Çin'e ulaşarak buradaki denize dökülmektedir. Beşinci bölgede Dicle Nehri başlangıç olmak üzere yirmi beş nehir bulunmaktadır. Dicle'den sonra Arabistan'ı çevreleyen Basra Körfezi'ne giden güzergâh başlamaktadır.⁶² Sonra hepsi Arap Denizi'ne dökülmektedir.

Buradaki nehirler Merv'e ulaşıncaya kadar büyüyerek devam eder. Altıncı bölge Fırat Nehri ile başlar ve yirmi bir nehir içermektedir. Buradaki güzergâh güneye doğru devam ederek Fas'a kadar ulaşır. Yedinci bölge daha ziyade Romalıların hüküm sürdüğü yerlerden geçmektedir. Levanten Denizi'ne kadar uzayan nehirler bulundurmaktadır. Yedinci bölgenin ötesinde Yeşil Deniz Adaları bulunmaktadır.⁶³

⁶¹ İbn-i Fakih, *Kitâb-el Buldân*, thk. Yusuf el- Madi (Beyrut: Merkezî Tahkikat Malum-i İslamî), H. 1416- M. 1996, 63,64.

⁶² Strabon, *Geographie de Strabon*, çev. Tome Cinqieme (Paris: Dec Etimprimerle Royale), 261.

⁶³ Kudame b. Cafer, *Kitabü'l- Harac ve Sinaa- til Kitabe*, thk Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî., (Bağdat: Al-Rasheed Yayınevi, 1981), 151-158.

Yeşil Deniz Çin güzergahını ilgilendirdiği için ayrıca önemli bir bölgedir. Güneyde ekvatorun geçerek ilerleyen denizin Al-Wak Wak Adası ile başladığı, Çin tarafından devam ettiği belirtilmektedir. Diğer deniz Fas kıyılarındaki denizdir. Sudan ve Fas sahillerini içine alarak ilerleyen denizde birçok koy bulunduğu aktarılmıştır. Bir diğerine Büyük Deniz ismi verilmiştir. Büyük Deniz'in doğu sınırı okyanusa bağlıdır. Ekvatorun üçte birine denk olarak geçtiği belirtilmektedir. Denizin kuzey sınırı Çin ile başlar ve Sindh şehirlerinden geçerek Kirman ve Fas sınırlarına, oradan da Huzistan ve Basra sınırlarından geçmektedir. Güney sınırları ise Habeşlilerin ülkesine ulaşmaktadır. Büyük Deniz'in beş körfezi olduğu belirtilmektedir. Birincisi: Habeşistan sınırlarından başlayarak Fas'a kadar uzanan ve Sudan'a giden körfezdır. İkincisi, sınırları Mısır'a ulaşan Arap Körfezidir. Üçüncüsü İran sınırından başlayarak orta batıya ve kuzeye doğru ilerleyen Irak Körfezi'dir. Dördüncüsü: İran sınırlarına ulaşan İran Körfezi'dir. Beşincisi: Hindistan ülkesinin sınırlarından başlayıp bir koy halinde kuzeye akan Hindu Körfezi'dir.

İran-Basra Denizi, Umman Denizi ve Hindistan Denizi'nde birçok değerli taşın çıkarıldığını, buradaki denizin kıyılarının Qalzum sınırında Çin'e kadar devam ettiği belirtilmiştir. Diğer denizler ise Fas-Endülüs sınırında devam eden, Romalıların kullandığı Rumi Denizi'dir. Kuzeyde kalan kısma Hazar Denizi adı verilmiştir. Hazar Denizi için körfezinin olmadığı ve sadece balık bulundurduğu belirtilmiştir. Bir diğer deniz Bulgarlar için önemli olan Pontus Denizi'dir.⁶⁴ Kürk Yolu, Baharat Yolu ve İpek Yolu açısından önemli olan bu güzergahlar, Arap coğrafyacıların ilgi alanında olmuştur.

Çin Kıyıları, liman ve körfezleri ile tarihi dönemlerden beri uğrak noktalardan biri olmuştur. Çin halkı çok eski dönemlerde çevrelerindeki denizin büyüklüğünün farkına varmıştır. Tarihi kayıtların bize gösterdiğine göre, Çin'in bulunduğu Doğu Asya Anakarası doğuda muazzam büyüklükteki Pasifik Okyanusu'na bakan bölgede, eski dönemlerden beri taşımacılık ve ticaret yapılmaktaydı. İbn Fakih, Çin Denizi'nin kökeninin Abadan ve Basra'ya gelinceye kadar Kaf Dağı'nda olduğunu belirtmektedir.⁶⁵ Tarih boyunca Çinliler, eski Mısır, Babil ve İndus'ta bulunan deniz kıyısı medeniyetleriyle ilişki içinde olmuşlardır. Deniz ve nehirleri tanıyan Çinliler,

⁶⁴ Yusuf el- Hadi, *Hudud-ul Alem min-el Masrik İla-l Magrib*, 12-14.

⁶⁵ İbnü'l- Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, 72.

denizde gidebilecekleri farklı rotalara sahip olmuşlardır. Qin Hanedanı öncesinde (M.Ö. 221) Çin’de kıyı bölgelerinde yaşayan insanlar tekneleri taşımacılık için kullanıyorlardı. Afrika ürünlerinin Çin’e götürülmesi, Çin ile Afrika ve Batı Hint Okyanusu arasında Qin hanedanı öncesi dönemde doğrudan veya dolaylı ilişki olduğunu göstermektedir. Batı Han Hanedanlığı’ndaki Güney Çin’den Hint Okyanusu’na olan deniz rotası Qin Hanedanlığı öncesinde de bulunmaktaydı. Bir lojistik destek olarak kullanılan güzergahlar ile daha sonraki tarihlerde batıya yolculuk başladı.

Çin, Batılı insanlarla tanışması sayesinde Akdeniz’de bulunan eski Roma İmparatorluğu’nu tanımış oldu. İpek kumaşlar Akdeniz üzerinden kara ve deniz yoluyla Avrupa’ya satılmaya başlandı. Kara yolunda; Belh, Part Krallığı ve Soğdiana üzerinden taşındı. Deniz yolunda ise Güneydoğu Asya, Hindistan ve Part Krallığı’ndan tacirler önemli görevler üstlenmişlerdir. İlerleyen dönemlerde gemicilikte kendini geliştiren insanlar, deniz nakliyesi maliyetinin kara nakliyesi maliyetinden daha uygun geldiğini fark ettiler.

Bundan dolayı Doğu ile Batı arasındaki ticaret gelişti. Kızıldeniz, eski çağlardan itibaren Hint Okyanusu’ndan Akdeniz bölgesine giden tacirler ve Asya’ya yolculuk yapan Batılı denizciler için doğal bir kanal olmuştu. Arabistan Yarımadası’nın güneyinde bulunan Aden ile Afrika’yı birbirine bağlayan Kızıldeniz’in güneyindeki Mendep Boğazı’nın her iki yakasında Hindistan ve Afrika’dan gelen mallar boşaltılmaktaydı. Somali ve Etiyopya’dan gelen yükler Kızıldeniz boyunca yapılan deniz yolculuğu ile Akdeniz’e taşınırdı.

Çin’den gelen ipekli ürünler doğrudan veya aracılar vasıtasıyla Hindistan’a geldikten sonra Avrupa’ya nakledilirdi. İpek kumaşlara sahip olmak isteyen Romalılar, kullanılan güzergahlar yüzünden fazla para ödemek zorunda kalıyordu. İpek Yolu’na doğrudan ulaşabilmek için doğu ile yakın ilişkiler kuruyorlardı. Romalı asillerin ipek alışverişi için Çin’e seyahat ettikleri kaydedilmektedir. İlerleyen dönemlerde Çin’deki gemiciler açık denizlerde daha fazla yolculuk yapmaya başladılar. Onlar Güney Çin Denizi adaları ile ilgileniyorlardı. İslam coğrafyacıları da burada bulunan adalardan bahsetmektedir. Yeni rotalarla birlikte ticaret ağı da genişlemekteydi. Güney Asya ile daha iyi irtibat kurdular ve Hint Okyanusu’nun

batısına deniz yolculuğu yapabilmenin anahtarı olan Umman Denizi'ne nasıl gideceklerini öğrendiler.⁶⁶

Böylece Roma, Arap Yarımadası gibi bölgelerdeki ticaretini daha fazla geliştirdi. Başlangıçta Romalılar için İpek Yolu'ndan tedarik edilen ipek kumaşı oldukça önemseniyordu. Ancak ticaret Romalılar için büyük kayıplara sebep olmaktaydı. Zengin Romalılar süs için o kadar çok kaliteli ipek kumaşı alıyorlardı ki Roma'nın külçe stoğu tükeniyordu. Romalı tüccarlar alımlarını Akdeniz'in doğu yakasına yakın depolarda yapıyorlardı. Farklı Asya milletlerinden olan tüccarlar Çin'den gelen ipekler ve Hindistan'dan gelen baharatlardan tedarik etmek için Roma depolarına gidiyorlardı. Aslında Araplara ait kervan şehirleri Romalılardan veya ipek ticaretinin başlamasından daha önce kurulmuştu. Ancak Roma'nın emperyal bir güç olarak yükselişi kara ve deniz ticareti açısından büyük bir pazar oluşmasını sağladı.⁶⁷

Roma kervan merkezinden geçen bir önemli güzergâh daha bulunmaktaydı. Güneydoğu Asya'daki en önemli doğu-batı yönlü yollar, Suriye'deki Palmira'da (Tadmör) bulunan Roma kervan merkezinden doğuda Babil'e ve kuzey İran'dan geçerek Merv'e kadar ulaşıyordu. Yol, burada iki kola ayrılmaktadır; biri güneyden Afganistan üzerinden Hindistan'a giderken, kuzeyden giden diğer yol Amu Derya'yı aşarak Sincan üzerinden Çin'e giden İpek Yolu ile birleşiyordu.

Bazı kontrol sorunları olduğunda bir yol daha kullanılmaktaydı. Çöl kıyısında bulunan yol Roma kervan şehri Petra'dan doğuya Aşağı Mezopotamya'ya gidiyor, sonra da Güney İran ve Belucistan'dan geçerek Hindistan'a ulaşıyordu.⁶⁸

1.2.5. İpek Yolu Ticaretinde İran Güzergahı

Tarihi devirler süresince İran'ın bulunduğu konum itibariyle ticarete söz sahibi olduğunu görmekteyiz. İran, tarihte Akdeniz ve Uzak Doğu ülkeleri arasında sürekli kilit bir konumda bulunmuştur. Dicle Nehri, M.Ö. I. yüzyılda ve M.S. ilk yüzyılda Parthlar ile Roma İmparatorluğu arasında bir sınır görevi görmüştür. Parth topraklarına girdikten sonra Dicle'yi takip eden İpek yolu, İran'ın batısında bulunan en önemli kent ve eski başkent olma özelliğini taşıyan Ekbatana'dan geçmekteydi.

⁶⁶ Liu Yingsheng, *Kara ve Deniz İpek Yolu'nun Tarihi*, çev. Aziz Erkan, (İstanbul: Canut Yayınevi, 2020), 371-400.

⁶⁷ Xinru Liu, *The Silk Road in World History* (New York: Oxford University Press, 2010), 20,21.

⁶⁸ Philip D. Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, 120.

İran'ın kuzeydoğu bölgesindeki Şehr-i Kumis ve Rey şehrine uğradıktan sonra Merv şehrine geliyordu. Merv, orta çağda olduğu gibi bahsedilen dönemde de çok önemli bir merkez ve yolların kavşak noktası konumundaydı. Buradan sonra ise yolun güzergahı, varılmak istenen yere ve yolun güvenlik durumuna göre değişiklik göstermekteydi. Kuzey Baktria ve Soğdiana üzerinden veya Güney Baktria (Afganistan'ın kuzeyi) bölgesini takip eden Baktra şehrine gelen kervanlar, Hindistan bölgesine doğru güneye veya Çin'e doğru doğuya ilerliyorlardı. Belh'ten yola devam eden tüccarlar, Kuzey Afganistan geçitlerinden geçerek Doğu Türkistan'a giden yolun batı kısmı, Çin kaynaklarında Tsung Ling (soğanlı dağlar) olarak geçen Pamirleri aştıktan sonra Taş kurgan dibinde son bulmaktaydı. Tüccarlar burada ticaretlerini yaparlardı. Yolun devamında ise ticaret farklı tüccar gruplarının eline geçmekteydi. Ticareti batıda İranlılar, doğuda ise Çin'e kadar Soğdlular idare etmekteydi.⁶⁹

İpek Yolu'na ait İran güzergahı pek çok önemli noktadan geçtiği için yoğun mücadelelere sahne olmuştur. Diğer taraftan Avrupa ve Asya'yı birbirine bağlayan güzergahlar İran ve çevresinden geçtiği için İran üzerinde hakimiyet kurmak önemli bir mesele haline gelmiştir. Tarih boyunca Akdeniz havzasına hâkim olan devletlerin İran'da hakimiyet kuran güçler ile çatışma içinde olduğu görülmektedir. M.Ö. VI. yüzyılda Yunanlar ile Persler arasında başlayan rekabet, İran'da hakimiyet kuran Partlar (M.Ö. 247-M.S. 224) ve Sasaniler (M. S. 224-651) ile Akdeniz havzasında hakimiyet kurmuş olan Roma-Bizans İmparatorlukları arasında yüzyıllar boyunca devam etmiştir.⁷⁰

Roma'nın İran'la karşı karşıya gelmesi, Akdeniz'de kurduğu üstünlük sayesinde oluşmuştur. Romalılar için dünyanın merkezi Akdeniz'dir. Akdeniz'de kazandıkları üstünlük sayesinde ulaşım ağları genişlemiş, ticari gelişimleri sınırlarını aşmıştır. Ticaretin genişlemesi ile kültürel etkileşim de hız kazanmıştır. Verimli arazileri, tahıl ve zeytin üretimi sayesinde tarih sahnesine bir tarım imparatorluğu olarak çıkan Roma, ticaretin sunduğu imkanlar ile İpek Yolu'nda hakimiyet kurmak için birçok bölgede mücadele vermeyi göze almıştır.⁷¹

⁶⁹ Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergahı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3/1 (2014), 100,101.

⁷⁰ Ulaş Töre Sivrioğlu, "Sasaniler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticareti", *Tarih Okulu Dergisi* 8/ XXII (Haziran, 2015), 40,41.

⁷¹ Selim Hilmi Özkan (ed), *Orta Çağ Tarihi* (İstanbul: İdeal Kültür ve Yayıncılık, 2016), 481.

Sasaniler döneminde, önceleri sadece Asya içlerinden geçen ve sonraki dönemlerde İpek Yolu olarak anılacak olan kara güzergahı üzerinde hakimiyet kurmaya başlamışlardır. Sonraki asırlarda Baharat Yolu olarak isimlendirilen Hint deniz ticaret yollarını da ele geçirmişlerdir. Sasanilerin Bizans'ın Asya'dan gelen ticari mallara ulaşması önünde engel olması, dört asır sürecek bir mücadeleyi de beraberinde getirmiştir.

Bizanslılar, Asya'dan gelen mallara doğrudan ulaşabilmek için yeni güzergahlar aramaya başladılar. Alternatif yollardan biri Karadeniz-Hazar hattı diğeri ise Kızıldeniz-Hint Okyanusu güzergahıdır. İran'ın Karadeniz'de hakimiyet kurmayıışı Bizans'ın Karadeniz'deki ticarete hâkim olmasını sağlarken; Basra Körfezi, Hint Okyanusu, Umman Denizi ve Kızıldeniz'de ise dönemin iki büyük gücü arasında hem askeri hem de ticari anlamda büyük bir rekabete sebep olmuştur.⁷² Örneğin Ya'kûbî, Basra'yı dünyanın şehri, ticaretin anlamı olarak tarif etmektedir.⁷³

Süleyman el-Tacir yazmış olduğu hatıratında Basra'nın oldukça dalgalı olduğunu kaydettikten sonra Çin-Hindistan-Basra arasındaki ticaret hakkında bilgi vermektedir. Seyahatnameye göre, Çin'e giden gemiler İran sahilinde bulunan bir liman olan Sîraf'a gelerek yükleme yaparlar. Buraya Basra, Oman ve diğer yerlerden mal getirilir. Gemiler Sîraf'ta yüklendikten sonra Muskat'a doğru hareket eder. Muskat'tan sonra Hindistan'da bulunan Kulem-Meli'ye hareket ederler. Kulem-Meli'de gümrük bulunduğu ve Çin gemilerinden vergi alındığı da kaydedilmektedir.⁷⁴

Tüm bunlardan dolayı Basra Körfezi, tarihi devirlerden itibaren devletlerin hakimiyet kurmak için mücadele verdikleri bir bölge olma özelliğine sahip olmuştur. Basra Körfezi, Babil ve Hindistan'ı birbirine bağlayan tek deniz ulaşımı olduğu gibi Irak'ı Mısır'a bağlayan tek yol olma vasfına da sahipti. Basra Körfezi aynı zamanda Arap Yarımadası'nı tanımayı ve buranın çeşitli bölgelerine ulaşmayı kolaylaştıran bir yol olma özelliği de taşımaktadır.

Roma ve Han dönemlerindeki imkanlar göz önüne alındığında Hindistan ve Akdeniz arasında üç yol doğal yol vardı: Aşkani topraklarından geçen kara yolu, Basra

⁷² Sivrioğlu, "Sasaniler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticareti", 48.

⁷³ Ya'kûbî, *Buldan*, 159.

⁷⁴ Süleyman el-Tacir, *Doğu'nun Kalbine Seyahat*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012), 15, 16.

Körfezi'ne giden ve sonra karadan Akdeniz'e ulaşan yol ve Kızıldeniz'den giderek daha sonra karadan Mısır'a veya Bereketli Hilal'in bir kısmına ulaşan yol. Körfez ve Kızıldeniz yolları zaten Roma ve Hint dünyası ticaretinde rekabetin bir parçasıydı.⁷⁵

Sahip olduğu zenginlikler ve yollar ağı o kadar önemsenmekteydi ki, tarihte Büyük İskender'in fethetmek için çok çabaladığı, ancak onun saltanatına boyu eğmeyen tek yer olarak kayıtlara geçti. İlerleyen dönemde meydana gelen İran-Bizans rekabeti Basra Körfezi'nde ticaretin azalmasına neden oldu. Hindistan'a giden yeni yolların da keşfedilmesiyle Basra Körfezi'ndeki canlılık Kızıldeniz'de görülmeye başlandı. Buna rağmen Basra Körfezi yoluyla, sonra da Akdeniz bölgesine ticari malları nakletmede Arap tüccarları rolü devam etmiştir.⁷⁶

M.Ö. 100 yıllarında Basra'da denizcilik usulünde bazı değişiklikler olmuştur. Daha önceki dönemde Akdenizli tüccarlar, Kızıldeniz'den aşağı güneye doğru kervan ve gemiyi birlikte kullanarak ticaret yapıyorlardı. Tüccarlar genellikle Babülmendep Boğazı yakınlarında bir yerde duruyorlardı. Araplar veya diğer Hint Okyanusu tüccarları bir sonraki müsait mevsimde Hindistan'a geçiyorlardı. Bu vakitten sonra ise Kızıldeniz'in ortasındaki limanlardan Hindistan'a ulaşabilmek için Muson rüzgarlarını kullanmaya başladılar. Böylece mukim Romalı topluluklar Güney Hindistan'ın başlıca liman şehirlerine yerleşmeye başladı. Buradan da Çin ipeği ticaretinde önemli bir yer edindiler.⁷⁷

Hint-Çin ticaret yolunun 4. yüzyıldan itibaren karadan ve denizden Sasani hakimiyeti altına girmesi, Arabistan Yarımadası'nda ticaretin sekteye uğramasına sebep oldu. Bölgede hem ticaretin sarsıldığı hem de kabileler arasında çatışmaların başladığı toplumsal bir sorunun patlak verdiği bir ortam oluştu.⁷⁸

1.2.5.1 İran-Çin Ticareti

İpek Yolu üzerindeki hakimiyet mücadelesinin Partlar döneminden itibaren başladığı düşünülmektedir. MÖ. 247 tarihinde İran, Pers ülkesi kuzeydoğusunda bulunan küçük bir krallık olan Part İmparatorluğu'nu kontrol altına aldı. Birkaç asır

⁷⁵ Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, 121

⁷⁶ Abdülhalik Bakır, *Orta çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, (Ankara: Bizim Büro Yayınevi, 2008), 591- 621.

⁷⁷ Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, 124.

⁷⁸ H. Ziya Ülken vd., *Doğu Uygarlığının Yükselişinin Tarihsel Nedenleri*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009),10-11.

içerisinde Partların toprakları, Fırat'ın kuzey ucundan kuzey İndus'a kadar uzandı. Aynı zamanda Çin ve Roma İmparatorluğu arasındaki İpek Yolu üzerinde bulunan Part İmparatorluğu, zamanla önemli bir ticaret merkezi haline geldi.⁷⁹

İran, Çin kaynaklarında ilk olarak Anxi; Wei Hanedanlığı'ndan (M.S. 220-265) itibaren ise Bosi ülkesi olarak kaydedilmektedir. Bosi veya Possu terimlerinin Sasanileri anlatmak için kullanıldığı düşünülmektedir. İran'dan gelen tüccarlardan bahseden en eski Çin belgeleri, IV. yüzyılda yaşamış olan Ku Wei ve V. yüzyılda yaşadığı bilinen Hsu Piao'nun yazılarında anlatılmaktadır.

Çin kaynaklarında Sasaniler ile sıkı ticari ilişkiler kurulduğu ve 461-522 yılları arasında İran'dan birçok elçilik heyetinin Çin'e geldiği anlatılmaktadır. İran ve Çin arasında ticari güzergâh olarak karadan giden İpek Yolu kullanılmıştır.

Çin'in Changan bölgesinde bulunan Zerdüşt tapınağı ve 635 yılına kadar uzanan İranlı Nesturîlere ait yazıtlar karayolunun kullanıldığı tezini güçlendirmektedir. Ticaret esnasında İranlı tüccarlar Çin ipeğine ulaşmayı hedeflerken, Çin'de İran mallarına özel bir ilgi olmadığını görmekteyiz. Daha ziyade Roma İmparatorluğu'na ait eşyalara ilgi duymuşlardır. Daha sonraki yıllarda Guandong eyaletine bağlı bölgelerde yapılan kazılarda V. yüzyıl sonu ve VII. yüzyıl başlarına ait Sasani sikkelerine rastlanması alternatif bir deniz yolunun kullanıldığını düşündürmektedir.⁸⁰

1.2.5.2. İran- Hint Ticareti

Hintlilerin henüz M.Ö. 1700'lü dönemlerde Fırat-Dicle-Nil boyunda bulunan kültürlerle ticari etkileşimi başlattığı ve sonraki dönemlerde ticaret kapasitesini arttırarak devam ettirdiğini görmekteyiz. İran ve Hindistan ticaretinin en güçlü olduğu dönemlerde tüm kervanlar merkez Asya'dan veya Hindistan'dan hareketle Akdeniz'e uzanan yolculuklarını İran platosunu geçerek devam ettirmişlerdir. Doğusunda Çin ve Tibet ülkesi, güneyinde Büyük Deniz, batısında Mehran Nehri, kuzeyinde Shankan, Han bölgeleri bulunan Hindistan, tarih boyunca ticarete elverişli bir bölge olmuştur. İçinde denizler, dağlar, çeşitli mücevherler, başka yerlerde yetişmeyen bitki ve

⁷⁹ Emma Marriott, *Bir Nefeste Dünya Tarihi*, çev. Egemen Yılgür (İstanbul: Maya Kitap, 2015), 35.

⁸⁰ Sivrioğlu, "Sasaniler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticareti", 56-58.

baharatlarla dolu olan ülkede pek çok tüccar ticaret yapmak için Hindistan'da bulunmuştur.⁸¹

İran topraklarından geçen güzergahlar sayesinde ticaret daha çok gelişirken diğer güçlü devletlerin de platoda hakimiyet kurmak için mücadele etmelerine sebep olmuştur. İran ve Hindistan arasındaki ticaret Pers İmparatorluğu döneminde başladıktan sonra İpek Yolu ticaret ağı kullanılarak Hint ile İran ticaret kapasitesi genişletilmiştir. Ancak karayolunda yaşanan soygun gibi sorunlar deniz yolunun tercih edilmesine sebep olmuştur.

Deniz yolunun kullanımı sonrasında Basra körfezi ve Hint sahilleri ticaret açısından önemsenmeye başlanmıştır. İbn Rüste, Hindistan'dan deniz yoluyla giden gemilerin Dicle'den Medain'e gelinceye kadar Basra'dan geçtiğini belirtmektedir.⁸² İran için Hindistan'ın zirai ve dokuma ürünleri önemliydi. Hindistan'da İran'ın bademlerini ve ipeğini elde etmek istediği için ticari faaliyetler devamlılığını sağlamış oldu.⁸³

İran'dan Hindistan'a karayolu ile ulaşımı mümkün olsa da maliyetli olacağı için deniz yolu ticareti tercih edilmiştir. Hint ticaretinde karayolunun tercih edilmeyişinin bir diğer sebebi de hakimiyet mücadelelerinin sıkça yaşanması sorunuydu. Bizanslı tarihçilerden Theophanes İran-Hint karayolunun kendi döneminde İranlılar, Akhunlar ve Türkler arasında üç kez el değiştirdiğini aktarmıştır. Helenopolisli Palladius (362-420), İran teknelerinin Hint kıyılarında bulunduğunu belirten en eski yazardır. Taberi, Sasani şahı Bahram V'nin (421-438) Hindistan'da bir Hint prensesiyle yaptığı evlilik sonucunda Daibul Mekran gibi liman kentlerini İran hakimiyetine almıştır.⁸⁴

Hindistan'dan ithal edilen ve kırmızı seramik olarak isimlendirilen ürünlere İran'ın iç kesimlerinde nadiren rastlanırken Basra Körfezi'nde çok sayıda kırmızı seramik kalıntısına rastlanmıştır. Buradan deniz yolu ticaretinin güzergahı hakkında bilgi edinebilmekteyiz.

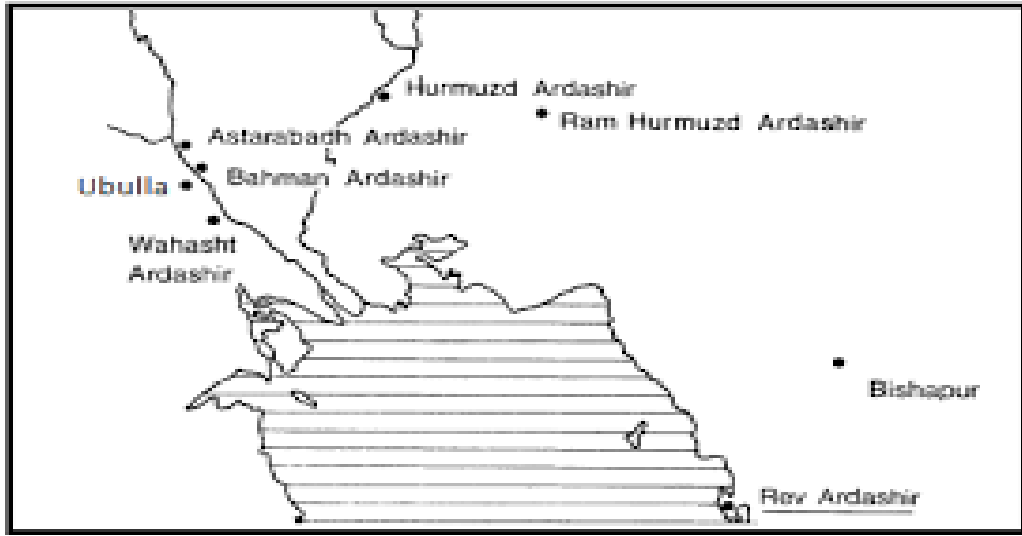
⁸¹ Y. El- Hadi, *Hudud-ul Alem min-el Masrik ila-l Magrib*, 53.

⁸² İbn Rüste, *el- A 'lâku 'n- nefise* (Leiden: Brea Press, 1893), 94-95.

⁸³ Berna Karagözoğlu, "Safevi Dönemi'nde İran'dan Hindistan'a Göçler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 4/ 11 (Mayıs 2017), 5.

⁸⁴ Sivrioğlu, "Sasaniler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticareti", 49-51.

Hindistan ile geliştirilen ticarete başta Übülle olmak üzere Buşire Yarımadası'nda Rev Erdeşir, Bahreyn, Kark ve Keşm adalarının kilit rol oynadıkları görülmektedir. Tüm bunların yanı sıra Hindistan'daki baharat ticaretinde İran etkisi de gözle görülmektedir. Asya'dan İran yoluyla getirilen baharatların birçoğu Farsça isimlerle yayılmıştır.⁸⁵

Harita 1:

Şattü'l Arap Bölgesinde Fırat- Dicle Nehirleri Üzerinde Saptanan Sasani Liman Kentleri⁸⁶

1.2.5.3. Horasan Bölgesi'nde Ticaret

Tarihi devirlerde Horasan, İran'ın kuzeydoğusunda yer alan oldukça geniş bir coğrafi bölgenin adıydı. Grek coğrafyacıları Horasan'ı İskender'in fetihleri sırasında tanımlar ve Belh-Merv civarına Baktria, Nişabur taraflarına da Parthia ismini vermişlerdir. İslam coğrafyacılarına göre Horasan doğudan Huttel, Gur ve kısmen Sicistan; güneyden Deştikut ve Kirman ile Rey arasındaki Fars toprakları; batıdan Deştikevir'in batısı ve Taberistan ile Cürcan; kuzeyden de Türkmenistan'ın bir kısmı, Harizm ve Maveraünnehir tarafından çevrilmiş olan geniş bir alandır. Buradaki geniş

⁸⁵ Sivrioğlu, "Sasaniler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticareti", 52.

⁸⁶ Sivrioğlu, "Sasaniler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticareti", 42.

alan “ümmühat” denilen Nişabur, Merv, Belh ve Herat merkezleri etrafında yer alan dört büyük bölge olarak da tasvir edilmektedir.⁸⁷

Horasan güneyinden bulunan Kuhistan ile birlikte Sicistan yanında, kuzeydoğudaki tüm eski Amu Derya ötesini (Semerkant bölgesi) içeren geniş bir bölgedir. Horasan’ın en uzak hudutları, Hindistan’a doğru olan Hindu Kuş silsileleriyle birlikte Çin çölü ve Orta Asya’ya doğru olan Pamir’dir. İbn Hurdazbih Horasan’ı dört kısım üzerinden tarif etmektedir. Bunlar; Nişabur, Merv, Herat ve Belh şehirleridir.⁸⁸ Farklı zamanlarda Merv ve Belh’in veya Nişabur’un başşehir haline geldiğini de görmekteyiz. Horasan’dan geçen ve doğu-batı yönünde ilerleyen üç adet ipek yolu güzergahı bulunmaktaydı. Bunlar; Ana İpek Yolu, Kuzey İpek Yolu ve Güney İpek Yolu’dur. Horasan bölgesinin şehirlerinden Nişabur batıya, Herat güneye, Merv kuzeydoğu bölgesine geçiş sağlarken, Belh şehri de doğu ve güneydoğu bölgelerine açılan bir kapı konumundaydı. Şehirlerin hepsinden önemli ticaret yolları geçmekteydi. Ancak Horasan’dan geçen en önemli ticaret yolu Ana veya Orta İpek Yolu güzergahıydı. Güney İpek Yolu ise Horasan’da bulunan Belh bölgesinden Horasan içlerine doğru gitmekteydi. Yine Kuzey İpek Yolu’nun da Horasan bölgesiyle bağlantısı vardı. İpek Yolu güzergahlarının her biri oldukça önemliydi. Doğu-batı güzergahı içinde en çok tercih edileni Ana İpek Yolu güzergahıydı. Eskiçağ’da Gansu bölgesinden başlayarak Çin’in tarım havzasından geçip, Pamir dağlarının geçitlerini aştıktan sonra Belh üzerinden Horasan bölgesine varmaktaydı. Buradan da Suriye’ye, Akdeniz kıyılarına ve Anadolu’ya kadar ilerlemekteydi. Ana veya orta yol olarak isimlendirilen güzergahın Horasan’da geçtiği yerler batıdan doğuya; Nişabur, Merv, Serash ve Belh olarak sıralanmaktaydı. Belh’ten sonra Tebriz, Talas, Otrar ve Asya’da bulunan diğer şehirler gelmekteydi. Şehirlerden her biri yolun kavşak noktalarında yer almaktaydı.

Avrupa’dan gelen tüccarlar da batıdan doğuya giden güzergâh üzerinde bulunan Merv ve Belh şehirlerinden geçmekteydi. Hem kuzeyden hem de batıdan Merv’e ulaşan Ana İpek Yolu, buradan bölgenin içlerine dağılmaktaydı. Merv’den bir kol Serash’a, diğeri Ebiverd ve Nesa’ya gitmekteydi. Güzergahın bir başka kolu Merv ırmağı boyunca yaklaşık 300 kilometrelik dolambaçlı bir yolun ardından önce

⁸⁷ Osman Çetin, “Horasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/234-241.

⁸⁸ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Leiden: Brill Press, 1889). 40,42.

Mervurruz'a, ardından Belh'e ulaşmaktaydı. Belh'ten sonra Tirmiz üzerinden Amuderya'ya ulaşmaktaydı. Merv'den Herat'a kadar inen bir ticaret yolu, buradan Basra körfezine inmekteydi.⁸⁹

Ticaret yollarının geçiş güzergahında bulunan Horasan'da ticari faaliyetlerin yoğunluğu göze çarpmaktadır. Pamuk ve ham ipek ana ihraç mallarıyla ve çeşitli kumaşlar burada imal edilmekteydi.⁹⁰ Pamuğun İran ve Horasan bölgesinde bulunan diğer şehirlerde yaygınlaşması rekabeti de beraberinde getirmekteydi.

Ticaretin gelişmesiyle birlikte şehre gelen tüccarların da sayısı artmıştır. Bundan dolayı Horasan'da birçok konaklama yeri açılmıştır. Hemedan'dan Meşkuye'ye kadar olan mesafede 21, Meşkuye'den Rey'e kadar olan mesafede 11, Rey'den Kumis'e kadar olan mesafede 23, Kumis'dan Nişabur'a kadar olan mesafede 19 konaklama yeri bulunmaktadır.⁹¹ Sayı olarak bakıldığında diğer bölgelerde bulunan konaklama yerlerinden daha fazlası İran'da bulunmaktadır. Ticaretin bölgeye sağladığı imkanlar buradan da anlaşılmaktadır. Horasan bölgesinin ticaret hacminin genişlemesi, İpek Yolu'nun diğer şehirlerle olan karayolu bağlantısına da güç katmıştır. Buradan hareketle Orta Asya ve Çin güzergahını kullanan tüccarlar için Horasan hem ticaret hem de konaklama noktası olması bakımından oldukça önemlidir.

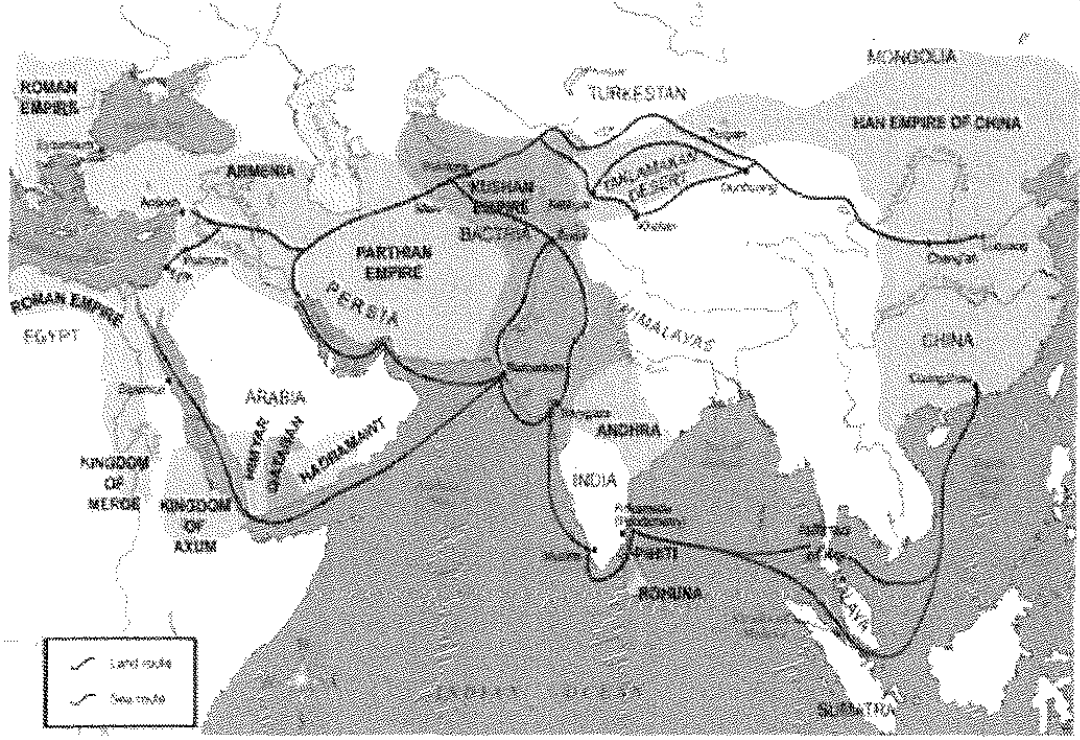
1.2.5.4. İpek Yolu Ticaretinde Merv Şehrinin Önemi

Hindistan, Afganistan, Türkistan ve Çin'e giden kervan yollarının kavşak noktasında yer alan Merv, tarihi süreç boyunca önemini muhafaza etmiştir. Partların egemenliği altında bulunan Merv, İpek Yolu ile yükselişine hız katmıştır. Ana ticaret yollarıyla Hindistan'a bağlanan şehir, ithal ürünlerle beraber farklı kültürlerle de ev sahipliği yapmıştır. İpek Yolu'nun ana güzergahı Çin'i Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya'ya, oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sur limanlarına bağlanan kara yoludur. Yol üzerinde bulunan Karakum Çölü, Murgap Deltası'nın doğusunda yer almaktadır. Doğuda Ceyhun Nehri ve güneyde Garabil Platosu ile çevrelenmiştir. Merv'den Amu Derya Nehri'ne, Buhara ve Semerkant'a ulaşabilmek için geçilmesi gereken yaklaşık 180 km'lik bir yol güzergahı bulunmaktadır.

⁸⁹ Yusuf Arifoğlu, "10. Yüzyılda Horasan'da Ticaretin Unsurları: Yol, Konaklama, Taşımacılık ve Tüccar", *TAD* 38/66 (2019), 130-132.

⁹⁰ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, çev. Adnan Eşikurt-Cengiz Tomar (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 466-469.

⁹¹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 46.

Harita 2:

M.Ö. 100 Civarı İpek Yolu Güzergahları⁹²

Ticaret güzergahında Merv'den Ceyhun üzerinde Amül'e giden yolun, İpek Yolu'nun önemli bir kolu olduğu anlaşılmaktadır. Kaynakların ifade ettiğine göre, Merv'den doğu istikametinde biri Şaş ve Türk illerine ve diğeri Belh ve Toharistan tarafında olmak üzere iki yol bulunmaktadır. Burada bulunan güzergahlar, ticari faaliyetlerin de hızlanmasını sağlamıştır.⁹³

Bir çok farklı kolları içerisinde barındıran Merv, tarih boyunca Horasan bölgesi için önemli bir merkez olmuştur. Çin'den batıya doğru gelen ipek, Merv'den itibaren Part sınırına dahil olmaktadır. Mervli tüccarların sayesinde Romalı veya diğer bölgelerden gelen alıcılarla buluşur ve batıya yolculuğuna buradan başlardı. Nişabur

⁹² Mesut Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri* kitabından alınmıştır (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 205.

⁹³ Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, 204-206.

üzerinden Rey'e kadar gelen Serash'tan sonra yol, güney veya kuzey ticaret güzergahını takip ederdi.

Güneydeki yoldan devam edildiğinde ilk olarak Medain'e ulaşıldı. Medain'den sonra ise ya Dara, Zeugma üzerinden Antakya'ya veya Petra ve Palmira üzerinden Şam veya Antakya'ya gidilir ve burada bulunan tüccarlarla buluşulur, daha sonra ise deniz yoluyla batıya olan yolculuk sürdürülürdü. Rey bölgesinden sonra kuzey güzergahı takip edilmişse Anadolu'dan geçilerek önce İstanbul'a, oradan da Avrupa'ya doğru deniz yoluyla gidilirdi. Roma ve Çin arasında ise karşılıklı alışveriş devam ederdi. Roma ipek ihtiyacını Merv bölgesi üzerinden Çin'den tedarik ederken; Çin de gümüş ihtiyacını Merv üzerinden Roma'dan sağlamaktaydı. Mervli tüccarlar Roma ve Çin ticaretine aracılık yapmalarının yanı sıra Semerkant, Hindistan ve Buhara bölgeleriyle yapılan ticarete de önemli rol oynuyorlardı. Merv bölgesindeki ticaret kapasitesi gelişmeye devam ettikçe Gazne ve Harezm de ticaretin bir parçası haline geldi. Kervanların geçiş güzergahında bulunan Merv, Serahs, Buhara, Merverud ve Harezm'e giden yollara hakim bir bölgeydi. Böylece diğer şehirlerde bulunan ticaretin de idare edilmesi sağlanıyordu.

Ticarete olduğu kadar ipek üretiminde de söz sahibi olan Merv, Roma'ya ulaştırılan Çin ipeğinin yanı sıra kendi ürettiği ipekten de gönderiyordu. Böylece Merv şehri Horasan'ın en zengin kentlerinden biri haline gelmişti. Sasaniler döneminde ticari faaliyetlerin daha da arttığı Merv'i Araplar da keşfettiler. İslam öncesi dönemde Mekkeli tüccarların Merv'e kadar gelişi bilinmektedir. Kaynaklardan, Mervli tüccarların Arabistan pazarını bildiği sonucuna varmaktayız.⁹⁴

1.2.5.5.Nişabur'da İpek Yolu Ticareti

Horasan bölgesinde bulunan Nişabur, bulunduğu coğrafi konum itibarıyla hem doğu-batı hem de kuzey-güney yönünde seyreden ticaret yollarının en önemli kesişme noktalarından biriydi ve aynı zamanda içinde birçok vadi bulunan geniş bir ülkeydi.⁹⁵ Çin'den Bağdat'a uzanan İpek Yolu'nun da en önemli durak noktası Nişabur'du. Bağdat'tan doğuya doğru ilerleyen yol, Rey, Hemedan, Nişabur, Damgan, Merv, Amül, Buhara ve Semerkant üzerinden Zamin'e ulaşmakta, buradan Fergana ve Şaş

⁹⁴ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 225-230.

⁹⁵ Ya'kûbî, *Buldan*, 95.

yönüne doğru iki kola ayrılmaktaydı. Fergana'ya giden yol Ahsikes ve Özkent'e uğradıktan sonra Doğu Türkistan sınırına girmekte ve oradan Çin'e ulaşmaktaydı.

Bir diğer istikamet olan Şaş'a giden yol ise İsficab ve Talas üzerinden Çin'e gitmekteydi. İki yol, Tung Huang'da birleşerek Çin'in merkezine varmaktaydı. Nişabur, Hazar'ın güneyinden Merv'e oradan da güneye Horasan'ın içlerine doğru yayılan ve genellikle Bulgar Türkleri ile Harizm'li tüccarlar tarafından kullanılan ticaret yolunun önemli kavşak noktalarından biriydi. Diğer yandan Tibetli ve Hintli tüccarlar, Orta Asya ve Horasan içlerine mallarını pazarlamak için İran'ın güneyindeki Sistan'a geçerek Kabil ve Gazne'ye geldiği, buradan da Belh, Herat, Nişabur üzerinden Horasan'a geçtikleri veya kuzeye Buhara'ya doğru gittikleri bilinmektedir. Nişabur'da ticaret birçok ürün üzerinden gerçekleştirilmekteydi.

Ürünlerin bir kısmı buradan diğer bölgelere ihraç edilmekte, bir kısmı da farklı bölgelerden ithal edilmekteydi. İhraç edilen malların başında tarım ürünleri gelmekteydi. Tarım ürünleri dış pazar için olduğu kadar iç pazar için de önemliydi. Tarımın yanı sıra ipek, pamuk ve ketenden üretilmiş olan kumaşlar, elbiseler, sarıklar, yünlü baş örtüleri, kilim, halı ve seccadeler önemli ihraç ürünleri arasındaydı. Nişabur başta olmak üzere Horasan'ın diğer önemli merkezlerinde üretilen ipekli kumaşlara olan talep o kadar artmıştı ki, Çin ile rekabet edecek seviyeye gelmişti.⁹⁶

1.2.5.6. Belh'ten Geçen İpek Yolu Güzergahı

Belh, Amuderya'nın güneyindeki Dehas Irmağı üzerinde ve Kuhibaba dağının eteğinde kurulmuş bir şehirdir. İsmi eski Farsça'da Bahtriş, Avesta'da Bahdi, Grekçe'de ise Baktra olarak geçen Baktersten almaktadır. Sasaniler döneminde (226-651) burada Horasan merzûbanlarından birinin kaldığı bilinmektedir.⁹⁷ Belh şehri amilliğine Toharistan, Huttal, Pençir, Bedahşan, Bamyân amillikleri bitişir. Belh, Merv ve Herat gibi büyük bir şehirdir. Belh, uzak ülkelerden tüccarların geldiği ve geniş çaplı ticaret yaptıkları çok eski bir şehirdir.⁹⁸

Belh, Maverünnehir'e giden ana İpek Yolu'nun geçit noktasında olduğu gibi, Hindistan'a giden yolun da kavşak noktasında yer almaktaydı. Önemli bir geçit olan

⁹⁶ İsmail Pırlanta, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 311-314.

⁹⁷ Tahsin Yazıcı, "Belh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/410,411.

⁹⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 339.

Kandahar'dan, Kapıca yolu denilen yerden Hindistan'a gidilmekteydi. Belh'ten Hind'e giden yol, ticaret yolu olarak kullanılmakla birlikte Budistlerin dini açıdan önemsedikleri bir yoldu. Hindistan ile bağlantısı olan birçok yere buradan gidilirdi. Aynı zamanda Çin hacılarının da bu yolu kullandıkları bilinmektedir.

1.2.5.7. Buhara

İpek Yolu güzergahları içerisinde şüphesiz Buhara'nın önemli bir yeri bulunmaktadır. Çünkü Buhara ekonomisinde ticaretin çok önemli bir yeri bulunmaktaydı. Bünyesinde ziraat, avcılık, ticaret gibi birçok yönden zenginlik barındıran Buhara, ticaretin devamlılığını sağlayan önemli bir bölgedir. Ebû'l-Hasan-i Nîşâbûrî, *Kitâbu Hazâ'imi'l-Ulûm*'da kaydetmiştir ki, Buhara şehri Ceyhun Nehri kenarında bulunsa da Horasan şehirlerindendir.⁹⁹

Buhara'da kurulan bazı pazarlar farklı yerlerdeki şehirlere de hitap eden bir panayır konumundaydı. Horasan'ın çeşitli yerlerinden gelen birçok tüccarın katıldığı yılda bir kez kurulan Tavâvîs çarşısı bunlardandır. Buharalıların sadece kendi şehirlerinde değil, aynı zamanda kervanlarla farklı yerlere giderek ticaretle uğraştıkları bilinmektedir. Buharalı tüccarlar yirmi yaşına geldiklerinde Çin ve diğer ülkelere ticaret için seyahat etmektedirler.¹⁰⁰ Konumu itibariyle ülkeler arası ticaret yapmak Buharalı tüccarlar için zor değildi. VII. asırda Buhara'nın birbirine bağlanan üç ana ticaret yolu üzerinde bulunduğu bilinmektedir. Kuzey Yolu, Türk İmparatorluğu'nun en az işlenmiş topraklarından geçerken, orta yol, en zengin ve en işlenmiş topraklardan geçirdi. Tufan, Kara-Şar, Kouça'yı keserek güneyde Tiyan-Şan dağları boyunca uzanır, Kaşgar'ın batısında Terek boğazını geçer ve Fergana ile Uşruşana üzerinden, Soğd'un eski Pazar yerleri olan Semerkant ve Buhara yönünde ilerlerdi; buradan güneybatı yönüne devam eder, Merv'den geçerek Sasani İmparatorluğu'na varırdı.

Buradan geçen yolu izleyen bir tüccar, öncelikle o devirde yüksek bir uygarlık düzeyine yükselmiş olan Hokand ve Yarkend Hükümdarlıkları'na kadar, Lop gölünün güneybatısında uzun bir yolu geçmek zorunda kalırdı. Buradan da Gazne'ye ve Hindistan'a varırdı.¹⁰¹

⁹⁹Narşahi, *Târih-i Buhara*, çev. Erkan Göksu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 17.

¹⁰⁰ Edouard Chavannes, *Documents Sur Les Tou-Kiuc Occidentaux*, (Paris, 1903), 134.

¹⁰¹ W. Heyd, *Yakın- Doğu Ticaret Tarihi*, 16-17.

Buhara’da özellikle Çin’den gelen birçok ticaret malının varlığı kaynaklarda belirtilmektedir. Buhara’da bulunan Hint baharatları, burada Hindistan’la da ticaretin geliştirildiğini göstermektedir. Buhara’da bulunan tüccarların Çin’den Hindistan’a geçtiği ve oradan da deniz yolu ile Basra’ya gittiği düşünülmektedir. Buharalılar aynı zamanda Bizanslılar ile de ticari ilişkiler kurmuşlardır. Farklı bölgelerde bulunan birçok devlet ile kurulan ticari ilişkiler, Buhara’nın önemini arttırmıştır.¹⁰²

1.2.5.8. Güney İpek Yolu

İhtiyar Plinius’a göre yol, Strabon’un İnci Nehri olarak isimlendirdiği Silis Irmağı’na ulaşmaktadır. Nehrin iki isminin de her biri, Kuzey ve Güney İpek Yolu’nda kullanılmaktaydı. Strabon’dan geçen “Jakart” Güney İpek Yolu’nda kullanılmaktaydı. İhtiyar Plinius’un kullandığı Silis ise bir Hint kaynağından alınmıştır. Kuzey İpek Yolu tarih öncesi dönemlerden itibaren kullanılırken Güney İpek Yolu’nun en erken M.Ö. VIII. ve VII. yüzyıllarda İskitlerin batıya doğru yapmış oldukları göçler sırasında meydana geldiği düşünülmektedir. Daryus idaresi altında yaşamış olan Kargandalı Skylax Paktya’daki, Kabil vadisindeki Kaspapyros’tan Kiber geçidinden İndus’a kadar giden yol hakkında malumat vermiştir.¹⁰³

Buradan itibaren İndus’un ağzına kadar gemilerle devam edilen yol, Hint Okyanusu’nu aşarak Güney Arabistan sahillerine ulaşmaktadır. Aynı yoldan Mısır’a da ulaşılmaktaydı. Bir diğer rota, Namada Nehri’nin denize döküldüğü kıyıdan başlayıp İran Körfezi’ni geçerek, Mezopotamya limanlarına ulaşmaktaydı. Her iki rotanın da eski dönemlerden beri kullanıldığı bilinmektedir. Ancak bu yol ilk kez Daryus ve Büyük İskender tarafından kullanıldı ve ardından ticaret yoluna dönüştü. Güney İpek Yolu’nun bilinen iki güzergahı da uzun yıllardır farklı iki ticaret yolu olarak kullanılmaktaydı.

Aynı durum Suriye’den Mezopotamya’ya giden yol için de geçerlidir. Suriye ve Babil arasındaki ticaret için buradaki yol kullanılmaktaydı. Aynı yoldan Herodot’un “Med kumaşı” olarak isimlendirdiği, yaban ipek böceği kozalarından elde edilen ipek kumaşlar taşınmaktaydı. Yabani ipek böceği kozalarından elde edilen ipekler İran Kral Yolu üzerinden Anadolu’nun batısındaki Efes’e ve Sard’a kadar gönderilmekteydi.

¹⁰² Hasan Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci* (Ankara: Fecr Yayınları, 1998), 129-131.

¹⁰³ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2001), 36-41.

Anadolu’nun batı kıyılarında ise İyon kumaşları bulunmaktaydı. Bunların arasında meşhur “Hoy” kumaşları da vardı. Milat sıralarında, Periplus’un verdiği bilgilere göre henüz işlenmemiş ham Çin ipeğinin yanında, iplik haline getirilen ipekler de Hintli dokumacılara satılmaktaydı. Dokumacılar lonca halinde teşkilatlanmışlardı. Kendilerine has numune ve modellere göre ipekli kumaşlar dokumaktaydılar.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, 36-41.

İKİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMANLARIN İPEK YOLUNA EKLEMLENMESİ: ARAP YARIMADASINDA TİCARET

2.1. Arap Yarımadası'ndan Geçen İpek Yolu Ticareti

Arap Yarımadası, Akdeniz ile Hint Okyanusu arasında, antik dünyanın bilinen kara parçalarının ortasında yer almaktadır. Arap Yarımadası, Hint Okyanusu ve Akdeniz arasında buraları kuşatan medeniyetlerin merkezinde bulunmaktadır. İbn Havkal, Mekke'nin dünyanın merkezi olduğunu belirtir. Aden'den Cidde'ye kadar Yemen kıyılarına ardından Cer limanı ve Medyen topraklarına kadar bir sınır içinde Mekke'nin etki alanından bahsetmektedir.¹⁰⁵ İstahrî de aynı şekilde Mekke'nin tüm şehirlerin merkezi olduğunu söylemektedir.¹⁰⁶

Hint Denizi Arap Yarımadası'nı güneyden çevrelemekteydi. Batısından Habeşistan ve doğusundan İran ile Yemen, Hicaz, Şihr ve Hadramevt'i bulundurmaktadır.¹⁰⁷ Arap toprakları dönemin en önemli ticaret merkezi olan Hint ve Akdeniz'i birbirine bağlayan güzergâh üzerinde bulunmaktadır. Yüzyıllar boyunca kıymetli eşyalar, Arabistan üzerinden, Doğu'dan Batı'ya; Batı'dan Doğu'ya taşınmıştır. Asya ve Afrika'dan yola çıkan malların Akdeniz'e ulaşabilmesi için Arabistan limanlarına uğraması gerekliydi. Çin ve Hindistan'dan gelen gemilerin Bahreyn, Suhar ve Ubulle limanlarında boşalttığı yükler, buradan kervanlar aracılığıyla batıya taşınmaktaydı. Asya'dan gelen gemilerin izlediği bir diğer yol ise Kızıldeniz'di. Gemilerin bazıları taşıdığı malları Aden gibi Güney Arabistan limanlarına indiriyorlardı. Buradan alınan eşyalar da kervanlar ile Akdeniz limanlarına gönderiliyordu. Gemilerin diğer bir kısmı Kızıldeniz'i kullanarak Kulsum Limanı'na geliyor ve kervanlar aracılığıyla Akdeniz'e taşıyorlardı. Doğu Afrika'dan gelen eşyalar içinse iki seçenek bulunmaktaydı. Birinci yol, malların kara yoluyla Akdeniz limanlarına taşınmasıydı. Kullanılan diğer yol ise gemilerle Külsûm'a kadar taşınan malların kara yoluyla Akdeniz'e ulaştırılmasıydı. Arap Yarımadası, uzak mesafeler arası ticarete her zaman merkezi bir öneme sahip oldu. Yarımada, ticaret için

¹⁰⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* (Leiden: Brill Press, 1938), 18.

¹⁰⁶ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Leiden: Brill Press, 1927), 12.

¹⁰⁷ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l mübteda ve'l haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*, (Beyrut: Dârü'l Fîkr, 1981), 854.

kullanılan mallara kendilerine ait egzotik ürünleri de dahil etti. Bu yol malların kervanlarla Kuzey'den Güney'e; Güney'den Kuzey'e taşınmasında aracılık görevini uzun yıllar devam ettirdi.¹⁰⁸

Arap Yarımadası, Baharat Yolu açılmadan önce de ticaret için önemliydi. Hindistan ve Çin'den gelen ticaret yollarının doğal bir bağlantısı konumundaydı. Arap Yarımadası'nın üç tarafı da denizlerle çevrili olduğu için uluslararası deniz ticaretinin doğal liman fonksiyonunu üstlenmiştir. Araplar hem Kızıldeniz hem de Pers körfezine deniz yolu ile gelen ticaret mallarının karadan kervanlarla ilişkisini sağlamıştır. Antik dönemden beri Mısır ve İran arasındaki taşımacılık görevini de yine Araplar üstlenmiştir.

Kızıldeniz ve Basra körfezlerinden gelen malların yanı sıra Fırat, Dicle ve Nil doğal kanalları ile Akdeniz ve Doğu Asya havzalarına ulaşılmasında önemli rol üstlenmişlerdir. Özellikle Güney Arabistan'da bulunan ticari güzergâh, Hindistan ve Roma-Bizans deniz yolu ticaretinde transit geçiş merkezlerindendir. Buradaki ticaret, Hint Denizi'nden başlayarak Kızıldeniz yoluyla Akdeniz üzerinden batıya kadar ilerlemekteydi. Kızıldeniz aracılığıyla doğudan gelen malları batıya götüren tüccarlar, denize yakın yaşayan Mısırlılar, İsraililer ve Fenikelilerdi. Çin, Hindistan ve bölgede bulunan diğer adalar, Mezopotamya ve Akdeniz'de yaşayanların gerek duydukları ürünleri deniz yoluyla Güney Arabistan'da bulunan Aden, Kane, Zafar ve Maskat limanlarına taşır ve burada bulunan Yemenliler doğudan gelen malları iki yol aracılığı ile kuzeye ulaştırırlardı. Yollardan birincisi Basra Körfezi, Uman Denizi, Fırat ve Dicle nehirleri vasıtasıyla Mezopotamya topraklarına; ikinci yol ise Kızıldeniz yoluyla Akdeniz topraklarına kadar gitmekteydi. Yemen limanlarına deniz yolu ile gelen mallar San'a ve Me'rib'e götürülür oradan kara yoluyla büyük deve kervanları vasıtasıyla kuzeye, Mısır, Suriye, Irak ve Akdeniz'e ulaştırılırdı.¹⁰⁹

Arabistan ikliminin tarıma elverişsiz olması Arapların ticarete yönelmesine sebep olmuştur. İpek Yolu'nun Arabistan coğrafyasından geçen güzergahındaki hareketlilik sayesinde Araplar ticarete daha başarılı bir yere gelmişlerdir. Ticaretin yanı sıra yeni kültürlerle tanışılmış, çevresi çöl ile çevrili olan Araplar Çin ve

¹⁰⁸ Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret*, 23-24.

¹⁰⁹ Muhammet Fatih Duman, "Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı", *Şırnak Üniversitesi Yayınları* 8/3 (Eylül, 2017), 292-294.

Hindistan'dan haberdar olmuşlardır. İlerleyen dönemlerde Arap seyyahlarının ve tüccarlarının Çin'e gitmesi başlangıçtaki ticari ilişkilerle mümkün olmuştur.

2.1.1. İslamiyet Öncesi Araplarda Ticaret

Arabistan; Çin, Hindistan ve Doğu Hint adaları ile Ortadoğu ve Akdeniz'i bir araya getiren yollar tıkanıldığında, tercih edilebilecek tek geçit yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Hindistan ve Avrupa'yı birbirine bağlayan Irak havzasından geçen İpek ticaret yolu, Roma ve Pers İmparatorlukları arasında çıkar çatışmaları yüzünden tehlike altındaydı. Hindistan'a uzanan Güney Deniz Yolu, M.S. 1. asra kadar Yemenlilerin elinde kalmıştır.

Yemenliler, kendi bölgelerinde yetişen mahsullerini, Doğu Afrika ve Hindistan'dakilerle bir araya getirerek bunları Me'rib'den hareketle Mekke'den geçip, Suriye ve Mısır'a deve kervanlarıyla taşımışlardır. Hicaz üzerinden geçen kara ticaret yolu, Yemenlilere ait konak yerleriyle donatılmış bulunmaktadır.¹¹⁰

Antik dönemin dünya ticareti olan Akdeniz-Hindistan ticareti Bizans ile Sasani düşmanlığından, Kuzey'de kesintiye uğrayınca Arabistan'ın önemi ortaya çıkmıştır. Tarihi süreç içerisinde Bizans ve Sasani İmparatorlukları, Arabistan'ın halkını kazanmaya çalışarak üstünlük elde etmeyi amaçlamışlardır. Bizans, Arabistan'ın batısında, İran ise doğusunda etkili olmuştur. Arabistan'ın güney bölgesinde bulunan Yemen ise Bizans ve İran arasında el değiştirmiştir. Bizans ve İran, Akdeniz-Hindistan ticaretinin birbirinden kopuk halde bulunan kuzey yolları yerine, Arabistan'ın içinde taraftarlarını desteklemek suretiyle kurdukları ticaret yollarıyla Akdeniz-Hindistan ticaretlerini gerçekleştirmişlerdir.¹¹¹

Tarihi süreçte sıklıkla karşı karşıya gelen Persler ve Romalılar arasındaki çatışmalarda Kureyş kabilesi gerilimi lehine çevirmeye çalışıyordu. Devletler arasındaki gerilim yükseldikçe uluslararası ticaret yolları bozuluyor ve aracılara bağımlılık artıyordu. Mekke kervanlarının zenginliği de bundan kaynaklanmaktaydı.

Hindistan'ı Orta Asya üzerinden Avrupa'ya bağlayan Kuzey İpek Yolu, Orta Asya'daki Fars-Roma çatışması ve Türk kabilelerin saldırıları sebebiyle uzun süren

¹¹⁰ Adnan Demircan-Murat Akgündüz (ed.), *Ana Hatlarıyla İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 270.

¹¹¹ Demircan, *Ana Hatlarıyla İslam Medeniyeti*, 271.

bir durgunluk dönemi yaşamıştı. Umman, Hindistan ve diğer Körfez limanları arasında bulunan orta deniz ipek rotası, iki güç arasında çekişmeye sebep olan Fırat adasında çatışma çıktığında sorun olmaktaydı. Her zaman sorunsuz kullanılabilen tek yol Hindistan ve Yemen'i birbirine bağlayan güney deniz rotasıydı. Yemen üzerinden devam eden Pers-Bizans rekabeti, Aden'e giden deniz yolunu tamamen durdurmamıştı ama malların Aden'den Pers ve Şam pazarlarına nakledilme şeklini etkilemişti. Yemen eğer Bizans'ın etkisi altındaysa, Bizans gemileri malları Yemen'den Kızıldeniz üzerinden kuzey yönünde Mısır limanlarına ve İyle Limanı'na kara üzerinden daha düşük bir maliyetle taşıyacaktı.

Çölden geçen bir kara yolu güzergahı, tehlikeye açık ve Mekke ekonomisini zayıflatan bir durumdu. Yemen'in Pers etkisi altında olması durumunda ise Bizans gemileri Kızıldeniz'de kolaylıkla ilerleyemez ve çöl güzergahında ticaret canlanır, bunun sonucunda da Mekke gelişirdi. Yemen'deki Habeş yönetiminin sonlanmasından itibaren Bizans gemileri, Yemen limanlarında konaklayamamıştı. Kızıldeniz üzerinden mal taşıyan Bizans gemilerinin sayısı azalmış ve Aksum Krallığı ile Roma ticareti gerilemiştir. Ticari güzergahlarda Kızıldeniz'de bir sorun olduğunda çöl güzergahı gelişme göstermekteydi. Develer yazın ve kışın yaptıkları yolculuklar ile Yemen limanlarının Şam'a bağlantısını sağlamada Roma gemilerinin yerini almıştı. Miladi altıncı yüzyıldan sonra Mekke'nin altın çağı başlamıştı.¹¹²

Arabistan'dan geçen güzergahlar devletlerarası çatışmaya sahne olurken, Arabistan'ın kendi ekonomik durumu önemli coğrafi konumdan tarımsal olarak olumlu bir şekilde faydalanamıyordu. Arabistan, bunca önemli güzergahın ortasında olmasına rağmen, uzunca bir süre ticarete önemli bir yere sahip olamadı. Güney Arabistan'da tarımın sağladığı önem ile M.S. 5. yüzyıla kadar burada Arap Yarımadası'nda varlığını sürdüren güçlü devletler olduğunu görüyoruz. O tarihlerde ticari açıdan güçlü konumda olan Arap toplumu daha sonraki tarihlerde ticaretle uğraşmaya devam etseler de uzunca bir süre eski konumlarına ulaşamamışlardır. Tarihçiler bunun sebebini Güney Arabistan'daki sulama sisteminin çökmesine ve bu yüzden Arap toplumunun güneyden kuzeye göç etmesine bağlamaktadırlar.¹¹³ Bölgede yapılan kazılarda belirlenen derinliklere bakıldığında buradaki sulama

¹¹² Khanfar, *İlk Bahar*, 121-122.

¹¹³ J.M. Roberts, *Dünya Tarihi*, çev. İdem Erman (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2002), 329.

çalışmalarının M.Ö. 3. binyılın ortalarında başladığını anlamaktayız. Me'rib'de bulunan barajın M.S. 6. yüzyılın sonlarına kadar kullanılan devasa bir baraj olduğu ve bu sayede arpa, buğday gibi birçok ürünün yetiştirilerek bölgenin önemli bir ticaret merkezi haline geldiği görülmektedir. Kazılarda barajın pek çok kez onarıldığı ancak nihayetinde yıkıldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁴ Bundan dolayı Araplar çöl iklimi içinde kalmıştır. Bu durum Hz. Peygamber döneminden itibaren önemli güzergahların ele geçirilmesine kadar devam etmiştir. İleriki bölümlerde bahsedileceği üzere çöl ikliminde sıkışıp kalmış olan Araplar, İslamiyet'in doğup yayıldığı dönemde yeniden ticareti ele geçirme imkânı bulmuşlardır. Arabistan coğrafyası, bahsettiğimiz gibi çöl ile çevrili bir bölgenin özelliklerini taşımaktaydı. Araplar, çölle çevrili bir bölgede yaşadıkları için çevrelerindeki medeniyetlerle aralarında doğal bir mesafe bulunuyordu. Bundan dolayı diğer medeniyetlerle fazla bir etkileşimleri bulunmamaktaydı. Araplar, ticarete henüz atılmadan önceki dönemlerinde tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamaya çalışıyorlardı. Ancak çöl şartları yüzünden ne tarımda ne de hayvancılıkta istenilen verim alınamıyordu.

Arap halkı, çöl ikliminin getirilerinden oldukça olumsuz etkileniyor, sıklıkla kıtlık ve kuraklıkla mücadele etmek zorunda kalıyorlardı. Arapların bir kısmı ticaretle de uğraşıyordu ancak halkın refahını yükseltecek ölçüde değildi. Arabistan'daki durum Kusay b. Kilab döneminden sonra değişmeye başladı. Asıl ismi Zeyd olan Kusay, küçük yaşta Tebuk'e yerleşmiş, daha sonra Mekke'ye kabilesinin yanına dönmüştür. Mekke'ye gelen bir tüccar, mülkünü bırakabileceği bir mirasçısı olmadığı için Kusay'a yüklü miktarda bir miras bıraktı. O yıllarda Mekke idaresini elinde tutan Huzaa kabilesinin lideri Huleyl b. Hubşiyne'nin kızıyla evlendi. Zamanla Kâbe hizmetlerinin başına geçti. İlerleyen dönemde ise dağınık haldeki kabileleri bir araya getirerek "mücemmi" (birleştirici) ismini aldı. Kusay, kişiliği ve yönetme kabiliyeti ile kabilesi içinde güvenilir biri haline geldi.¹¹⁵

Kusay'ın Mekke'de hakimiyet kurması ve liderliğin Huzaa kabilesinden Kureyş kabilesine geçmesi, Mekke'nin ve Arap halkının kalkınması açısından son derece önemlidir. Çünkü Kusay, liderliği ele aldıktan sonraki dönemde Hac hizmetlerine önem vermiş ve Kabe'ye yapılan ziyaretleri arttırmayı hedeflemiştir.

¹¹⁴ Robert G. Hoyland, *Arabia And The Arabs* (London and New York: Routledge, 2001), 88.

¹¹⁵ Ali Osman Ateş, "Kusay b. Kilâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/460-461.

Bölgesel ticaretin gelişmesini sağlayarak oldukça yoksul durumda olan Mekkelilerin refah düzeyini yükseltmeyi başarmıştır. Kusay'ın girişimleri sayesinde ticaretin refah seviyesini değiştirebileceği görülmüştü. Ancak asıl değişim daha sonra başa geçecek olan Haşim döneminde gerçekleşmiştir.

2.1.2. Kış ve Yaz Rihleleri

Mekke'nin ekonomik durumu, Kusay döneminde düzelmeye başlamışsa da tam olarak yüksek bir refah seviyesine ulaşamamıştı. Haşim, zorlu şartların olduğu dönemde kış ve yaz seferlerini başlatarak ekonomiyi hareketlendirmeyi amaçladı. Tarihçiler seferlerin başladığı dönemi şöyle özetlemektedir: “Rihleteyn'i ilk başlatan kişi Haşim b. Abdümenaf'tır. Çünkü o dönemde yoksulluk içerisindeydiler. Bir hane halkı yiyecek erzak bulamadığında evin reisi ailesini bir yere götürüp çadıra koyar, açlıktan ölene kadar da orada kalırlardı. Buna “i'tifar” (bir şeyin üzerine toprak bulaşması) denirdi. Bir defasında Beni Mahzum'dan bir hane halkı fakir düşerek i'tifar yapmaya niyetlendi.

Hanenin durumu Haşim'in kulağına gitti. Bunun üzerine Haşim ayağa kalkarak Kureyş'e hitap etti. “Siz öyle bir adet ihdas ettiniz ki sizin sayınız azalırken Araplar çoğalıyor. Siz zelil olurken Araplar yüceliyor. Siz Kâbe halkısınız. Bundan dolayı insanlar sizi örnek alıyorlar. Yarın belki i'tifar sırası size de gelecek.” Haşim sonra bir babanın tüm oğullarını, ticaret için hazırlanan iki yolculukta görevlendirdi. Zenginler yolculuktan ne kadar kazanç elde ettiyse onu kabilesindeki fakirlerle paylaştı. Böylece kabilenin fakirleri zenginleriyle aynı refah seviyesine ulaştı. Haşim'in başlattığı seferler uzun yıllar devam etti.¹¹⁶

Kış seferi, Yemen ve Habeşistan'a, Kasım, Aralık, Ocak, Şubat, Mart ve Nisan aylarında gerçekleştirilmektedir. Çin'den, Hindistan'dan ve Doğu Hint adalarından, Ortadoğu ve Akdeniz ülkelerinde yaşayan halkın ihtiyaç duyduğu altın, fildişi, kalay, devekuşu tüyü, pamuk, baharat ve değerli taşlar Yemen kıyılarında bulunan Aden, Zufâr ve Maskat limanlarına taşınmaktadır. Yemen limanlarına deniz yoluyla gelen ticari mallar, buradan San'a'ya veya Me'rib'e götürüldükten sonra büyük deve kervanlarıyla kuzeye, Hicaz'a, Mekke'ye Mısır, Suriye, Irak ve Akdeniz ülkelerine ulaştırılmaktadır.

¹¹⁶ Khanfar, *İlk Bahar*, 49-50.

Yaz seferi ise Hicaz bölgesinde kış seferleri sırasında toplanan Doğu mallarının Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında Şam ile Irak'a ve oradan dönerken de kuzey mallarının kervanlarla Hicaz bölgesine taşınması ile gerçekleştirilmektedir. Kış seferlerinde Yemen'de toplanan Kuzey malları, yaz muson rüzgarları denizden karaya, yani Arap Yarımadası'ndan Hindistan'a doğru estiği için, Yemen'den Hindistan'a Doğu Hint Adalarına ve Çin'e taşınmaktadır.¹¹⁷

Arabistan'da Yemen'den kuzeye çıkan ticaret yolları bulunmaktaydı. Yemen'den kuzeye çıkan ticaret yolu muhafızlar himayesinde ilerlemekteydi. Hadramevt veya Umman'dan kalkan ticaret kervanları Kahtan Araplarının¹¹⁸ muhafızları korumasıyla Dehna Çölü'nü aşıp Necid'e oradan da Hicaz'a girerler; Hicaz'dan itibaren kervanın muhafızlığı Medyenlilere, Edomlulara veya Nebathlılara geçerdi. Mekke'ye veya Yesrib'e giden kervan Medain-i Salih'ten Petra'ya giderdi. Petra'dan kuzeye ayrılan kol Fenike ve Filistin şehirlerine ve Tedmür'e varır, batıya ayrılan kol da Mısır'a giderdi.¹¹⁹

Mezopotamya ticareti Arap yarımadasının doğusundan giden yol ile veya deniz yoluyla olmak üzere Basra Körfezi'nden yapılırdı. Aden veya Moza'da depolanan doğu ürünleri karadan yapılabildiği gibi Kızıldeniz yoluyla deniz yolu kullanılarak Akabe Körfez'ine gider, buradan da Filistin, Suriye veya Mısır'a götürülürdü. Böylece eski tarihlerden itibaren deniz taşımacılığı da önemli bir ticaret yolu olarak kullanılmıştır.¹²⁰ Mekke'nin ticaret kapasitesi, buradaki ticari yollar sayesinde gelişmiş ve dışa açık hale gelmiştir.

Haşim, kış ve yaz aylarındaki seferleri düzenledikten ve Mekke'deki ekonomik durumu toparladıktan sonra ticaretin gelişmesi için daha önemli adımlar atmaya başladı. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Haşim, Şam'a yaptığı bir yolculuk sırasında fiyatların Yemen'e kıyasla çok daha pahalı olduğunu fark etmiştir. Bunun Kureys'in refah seviyesini yükseltebilecek bir fırsat olacağını fark etmesiyle ticaretin

¹¹⁷ Demircan, *Ana Hatlarıyla İslam Medeniyeti*, 273-274.

¹¹⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l İber ve dîvânü'l mübtede ve'l haber fî eyyâmi'l- Arab ve'l Acem ve'l-Berber ve men- âsarahüm min- zevi's-sultâni'l-ekber* (Beyrut: Dârü'l Fikr, 1981), 854.

¹¹⁹ Neşet Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957), 27.

¹²⁰ Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 28.

büyümesi için çalışmalara başlamıştır. O dönemde kullanılan İpek Yolu, ticaretini geliştirmek isteyen devletler için büyük bir önem taşımaktaydı.

Araplar için en önemlisi; Hindistan'ı Arap Körfezi'ne sonra Basra'ya bağlayan ve devamında Şam'a ulaşan Orta İpek Yolu'ydu. Pers-Roma çatışmaları yüzünden aksayan kuzey ve orta yola alternatif olan güney yolu da Arap ticareti için önemliydi. Bizans ve Etiyopya'ya ait olan gemiler Kızıldeniz güzergahını kullanarak Aden'den Mısır limanlarına ticari mal taşıyorlardı. Limanlardan kara yolu ile İskenderiye'ye ulaştırılan mallar buradan da Avrupa'ya gönderilmekteydi. Diğer gemilerin de ticaret için eşyalarını Ayla ve Akabe limanlarına taşıdığı ve buradan da Şam, Gazze ve deniz yolu ile Avrupa'ya ulaştırdığı bilinmektedir. Haşim, Hindistan'dan deniz yoluyla Yemen'e getirilen malların fiyatının Şam'daki fiyatlarla karşılaştırıldığında nispeten daha ucuz olduğunu fark etmişti. Eğer malları Yemen'den Şam ve Irak'a kara yoluyla Mekke üzerinden ulaştırabilirse transfer güzergahı iki imparatorluk arasında yaşanan çatışmalardan uzaklaşmış olacaktı. Böylece Kureyş ticareti gelişecek ve Yemen'le Şam arasındaki fiyat farkı nedeniyle zenginleşeceklerdi.¹²¹ Haşim, ticari zekâsı sayesinde Mekke'nin refahını artırma yöntemini bulmuştu ancak öncelikle kervanların güvenliğini sağlaması gerekmekteydi.

Güvenlik durumunun bir sorun olduğunu Haşim ticareti büyütmeden önce de fark etmişti. Kaynaklarda belirtildiğine göre Haşim kış ve yaz seferlerini başlatan ilk kişidir. Kışın Yemen ve Habeşistan'a, yazın Şam, Gazze'ye yolculuk yapılmaktaydı. Mekke dışına yapılan ilk yolculuklar böyle başlamış oldu. Zamanla ticaret hacmi daha da büyüdü. Haşim, kış ve yaz seferlerini başlatıp ticareti Mekke dışına taşımaya başladığı dönemden beri güvenlik probleminin farkındaydı. Ancak ilerleyen dönemlerde Mekke ticari yollarda güçlendikçe güvenlik daha da önemli bir sorun haline geldi. Haşim, Şam'a doğru çıktığı bir ticari seferde, Kayser'in yaşadığı ülkeye gelince burada her gün koyun keserek çevresindeki insanlara ikram etmeye başladı. Durumu haber alan Kayser Haşim'le görüştüğünde ise Haşim ondan güvenlik sağlaması karşılığında uygun fiyatla ticaret yapma isteğinde bulundu.

¹²¹ Khanfar, *İlk Bahar*, 50-52.

Kayser, Haşim'e kendi topraklarında serbestçe ticaret yapmalarına izin verdiğine dair yazılı bir emir gönderdi. Bunun ardından Kureyşliler Bizanslılar için deri yüklenmeye, Bizanslılar da malın sermayesini ve kârını karşılamaya başladı.¹²²

Haşim, yol üzerinde bulunan kabilelerle onların ticari mallarını ücret almadan taşıyacağına dair antlaşmalar yapmıştır. Aldığı eman ile güven içerisinde Kervanla yola çıkıyordu.¹²³ Haşim, Kureyşliler adına diğer Araplardan aldığı emanı yerine getirmek için sefere çıkıyordu. Böyle bir sefer esnasında vefat eden Haşim'in yerine Abdümenaf'ın oğlu Muttalip Yemen'e gitti. Kureyşlilerin ticaretini güvence altına alabilmek için orada bulunan hükümdarlarla anlaşma taptı. Haşim'in diğer kardeşi olan Abdüşems ise Habeşistan'a giderek eman aldı.

En küçük kardeş olan Nevfel ise Irak'a giderek Kureyş tacirleri için Kısra'dan izin aldı. Haşim'in başlattığı antlaşmalar tarihi kayıtlara "ilaf" olarak geçmektedir. İlaf sayesinde Kureyşliler güven içerisinde ticaretlerini devam ettirebilmişlerdir. İlaftan önce çevrede bulunan bedevi kabileler için küçük bir pazar konumunda olan Mekke, ilaf ile birlikte önemli bir ticari nakil olma statüsünü elde etmiştir. Bedeviler ile Taif şehrinde yerleşik olan kabilelerin ürettikleri ticari emtiaları Habeşistan, Suriye, Irak ve Yemen şehirlerine götüren Mekkeliler Hicaz bölgesinin ekonomisinin gelişmesini sağlamışlardır. Kureyş kabilesi ilaf antlaşmaları sayesinde Batı Arabistan'da önemli bir pozisyon elde etmişlerdir. Farklı yerlerden Mekke'ye gelen malları yarımadada bulunan Yemen, Suriye ve Irak bölgelerine, kurdukları güvenli kara ticareti ile taşımışlardır. Kureyşliler kısa bir sürede yerel ticari faaliyetleri bırakarak uluslararası ticari taşımacılığa başlamışlardır. Sıklıkla güvenlik problemlerinin yaşandığı güzergahlarda riskleri göze alarak ticari faaliyetlerde bulunan Kureyşliler, yarımada ekonomisinin merkezileşmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹²⁴

İlaf antlaşmaları sonrasında Kureyşlilerin ticari tecrübesinin de artmasıyla birlikte beş ana ticaret yolu aktif hale geldi: Yollardan birincisi, Mekke'den Yesrib'e, Hayber'e ve Tebuk'e, ardından Gazze'ye uzanan bir güzergahtı. Avrupa'ya giden ticari mallar Gazze Limanı'ndan gönderildiği için yolun bir ucu Gazze'ye

¹²² Duman, "Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı", 310-311.

¹²³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l- Kübrâ* (Mısır: Mektebetü'l- Khanjî, 1421/2001), 105.

¹²⁴ Duman, "Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı", 312-319.

bağlanmaktaydı. İkinci yol, Mekke'den Kızıldeniz kıyısına ve daha sonra kuzey istikametinde Şam'a doğru uzanan Sifülbahr Deniz Yolu'ydu.

Üçüncü yol, Kızıldeniz üzerindeki Şuaybe Limanı'ndan başlamaktaydı. Ticaret malları buradan Habeşistan'a ulaştırılmaktaydı. Aynı güzergahtan çatallanan bir tali yol günümüzde Akabe olarak adlandırılan İyle'ye uzanmaktaydı. Dördüncü yol, Yesrib ve Irak'a ulaşan Necd Yolu'ydu. Beşinci yol, Mekke'den başlayarak güney yönünde Taif ve Necran üzerinden geçerek Yemen'e uzanan yoldu. Ticaretin gelişmesi ile birlikte Mekke; Şam, Irak, Yemen ve Habeşistan'dan oluşan dört büyük pazarı birbirine bağlayan bir merkez konumuna gelmişti.

Habeşistan ve Yemen'e kış yolculukları ve Şam'a yaz yolculukları düzenlenmekteydi. Bizans ve İran arasındaki çatışmalar arttığında, buradaki ticari yollar daha da gelişirdi. Kızıldeniz'den geçen deniz yolu kullanılamadığında Mekke kervanları Yemen ve Şam arasındaki yegâne yük taşıyıcısı konumuna gelirlerdi.¹²⁵

İpek Yolu karadan ve denizden olmak üzere pek çok güzergaha sahip önemli bir ticaret ağıdır. Tarihin en eski çağlarından beri kullanılan yollar, gemiciliğin ve kara taşımacılığının da gelişmesiyle çok daha farklı bir yere gelebilmiştir. Dönemin güçlü devletleri, kendilerine büyük bir ekonomik güç katabilecek İpek Yolu'na sahip olabilmek için birbirleriyle mücadele içerisinde olmuşlardır. En eski çağlardan beri konum olarak önemli ticari güzergahların ortasında bulunan Araplar, güç mücadelesi içerisinde ticarete pay sahibi olmaya çalışmışlardır. Hz. Peygamber (SAV)'e göre de güçlü bir İslam devleti kurmanın en etkili şartlarından biri güçlü bir ekonomiye sahip olmaktır. Bundan dolayı İslam devletinin İpek Yolu hakimiyeti için büyük gayretler sarf ettiğini görmekteyiz. İncelemiş olduğumuz güzergahlar, Müslümanların ekonomik güç için ele geçirdiği önemli bölgeler olarak karşımıza çıkacaktır.

2.1.3. Mekke'nin Önemi ve Ticari Hayattaki Fonksiyonu

Mekke, çok eski çağlardan beri varlığını sürdürmüş olan önemli bir şehirdir. Mekke isminin geçtiği bilinen en eski belge Batlamyus'un II. yüzyıla ait *Cografya* isimli eseridir. Fakat bundan daha da evvel Mekke'nin diğer bir ismi olan Bekke'nin

¹²⁵ Khanfar, *İlk Bahar*, 55-56.

Ahd-i Atık'te yer aldığı (Mezmurlar, 84/6) ve bunun çeviriler esnasında tahrif edildiği ileri sürülmektedir.¹²⁶

Çöl ile çevrili bir bölgede yaşayan Araplar için kendine ait orijinal bir uygarlık geliştiremediğine dair algılar gerçeği yansıtmamaktadır. Arap Yarımadası'nda yaşayanlar iki büyük sınıftan oluşmaktaydı: Yemen ve çevresinde yaşayan Kahtânîler ile Hicaz ve Necd halkıyla Arap Yarımadası ortalarında yaşayan İsmâîlîler veya Adnânîlerdir. Kahtânîler, yaşadıkları bölgenin verimli olması sayesinde İsmâîlîlerden daha önce uygarlaşmışlardır. Himyer, Sebe ve Kehlan devletlerini kurmuşlardır.

O dönemdeki uygar ülkeler arasında Yemen orta bir yol oluşturduğu için doğu ile batı arasında en önemli ticaret güzergahını oluşturuyordu. Hindistan'ın ticaret malları Hint Okyanusu yoluyla Yemen ve Hadramut bölgesine taşınıyordu. Yemenliler malları, kendi ülkelerinden Habeşistan, Filistin, Fenike, Amelika, Mısır, Medya ve Avrupa topraklarına ulaştırıyorlardı. Yemen halkının kurduğu uygarlık, diğerlerine göre daha eski ve kalıcı olmuştur. Kurmuş oldukları uygarlık, günümüzde de Hadramut, Mehre ve Yemen bölgesinde kalıntıları barındırmaktadır. İsmâîlîler ise kara yolu vasıtasıyla uygar ülkelere kadar ulaşan ticari faaliyetlerin bir aracısıydılar.¹²⁷ Avantajlı ticari konumu sebebiyle Mekke, tüm Arap kabilelerinden tüccarlar tarafından ziyaret edildi.¹²⁸ Buradan hareketle Arapların kendine has bir uygarlık oluşturabildiğini söyleyebiliriz. Tarihi dönemler boyunca ekonomik gelişimin medeniyet kurmadaki rolünü göz önünde bulundurursak, ticari güzergahların önemli noktasında bulunmaları ve ticari faaliyetleri sayesinde refah düzeyini yükselten Arapların önemli bir gelişme gösterdiğini kabul edebiliriz.

Arapların kurmuş oldukları medeniyet önemli bir yere sahiptir. Ancak Arap topraklarını önemli hale getiren şeylerin başında Mekke şehri gelmektedir. Mekke hem dini hem de ticari bir merkez olması açısından Mekke halkının tüm ihtiyaçlarının karşılandığı mukaddes bir şehirdi. Konumunun ne ifade ettiğinin ve öneminin daha net anlaşılması için Mekke şehrinin konumundan bahsetmek yerinde olacaktır.

¹²⁶ Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/572-575.

¹²⁷ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), I/36-37.

¹²⁸ AA. Vasiliev, *History of the Bizantine Empire* (University of Wisconsin Press, 2006), 152.

Mekke, Arap yarımadasının kuzeyinde Batnımekke (Bekke) ismi verilen bir vadi üzerinde kurulmuştur. Şehrin Kızıldeniz ile bağlantısı Cahiliye döneminde Şuaybe Limanı, İslam'dan sonra ise Cidde Limanı vasıtasıyla sağlanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de "ekin bitmeyen bir vadi" olarak tanımlanan¹²⁹ Mekke çevresi, çöl karakterli bir araziye ve bunun üzerinde görülen, dikenli bodur ağaç ve çalılardan oluşan cılız ve seyrek doğal bitki örtüsüne sahiptir.¹³⁰

Makdisi, Arap Yarımadası'nı dört büyük bölgeye ve dört geniş vilayete taksim ederek incelemektedir. Bölgeler: Hicaz, Yemen Umman ve Hecer. Vilayetler: Ahkâf, Aşhâr, Yemame ve Kurh. Tarihi kayıtlarda Hicaz bölgesinin önemi sıklıkla vurgulanmaktadır. Mekke, bölgenin metropolü olarak belirtilmektedir. Çevresi tepelerle çevrili dar bir vadinin içerisinde Kâbe'yi çepeçevre sarar.¹³¹

Hicaz Bölgesi, Arap yarımadasında Necid yaylalarıyla sahildeki Tihâme ovaları arasındaki coğrafi bölgenin ismidir. Hicaz'ın en önemli şehirleri Mekke, Medine ve Taif'tir. Tarihi süreçte Mekke'nin önemli bir yer olmasını sağlayan en önemli şey yeryüzünün ilk ibadet yeri olan Kâbe'nin burada bulunmasıdır.¹³²

Mekke, genellikle dini önemi dolayısıyla ön plana çıksa da konumu itibariyle ticarete verdiği yön açısından da oldukça önemli bir yere sahiptir. Mekke'nin konumu hakkında Eyüp Sabri Paşa şu bilgileri vermektedir: "Arabistan yarımadasının kuzey ve kuzeybatısında Kızıldeniz'in Süveyş'ten Yemen sınırına kadar doğu sahilinde yer alır. Doğuda Necid ve Ahfa sahrası ile sınırlanmıştır. Tihama ve Necid arasında haciz bulunduğu için Hicaz ismini almıştır."¹³³

Mekke-i Mükerrreme'nin kuzeyi Yesrib (Medine-i Münevvere) dağları ile Medine-i Münevvere ve kuzey çölleri, güneyinde Necid ve Yemen dağları, doğusunda Bahreyn, Basra ve Necid Hicaz'ı bulunmaktadır. Batısı Kızıldeniz ile çevrilmiştir.

¹²⁹ İbrahim Sûresi 14/37.

¹³⁰ Bozkurt-Küçükbaşçı, "Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 28/572-575.

¹³¹ Muhammed b. Ahmed el- Makdisî, *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-tekâsım)*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 89-94.

¹³² Âdem Apak, "İslam Öncesi Dönemde Mekke İdari Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 10/1 (2001), 177-194.

¹³³ Eyüp Sabri Paşa, *Peygamber Efendimiz (SAV)'in Hayatı*, çev. Fatih Başpınar, (Semerkand Yayıncılık, 2018), 42.

Mekke-i Mükerrerme, birbirine bağılı dağlar arasında kavisli ve uzunlamasına bir derede üç kilometre uzunluğunda bir şehirdir.¹³⁴

Mekke’de ticaret bir anda ortaya çıkan bir kavram değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Kusay b. Kilâb döneminde ve sonrasında atılan adımlarla oldukça önemsenen ticaret, Hz. Peygamber (SAV)’in doğumu sırasında Kureyş kabilesine hükmedenler için de vazgeçilmez bir geçim kaynağıydı. Hicaz ve Mekke halkının Kâbe’ye önem vermesinin sebeplerinin başında ticaret gelmekteydi.

Hac ve ticaret yapma amacıyla Arap Yarımadası’nın farklı bölgelerinden birçok halkın Mekke ve yakınlarına gelmeleri Mekkelilerin, diğer topluluklar tarafından imtiyazlı kabul edilmelerine neden oluyordu. Kureyşliler şehir hayatı yaşayan ve ticaretle meşgul olan bir kabileydi. Ticaretle ilgili kaynaklarından biri, Yemen’e ve Suriye’ye, Bahreyn bölgesine ve İran’a sevk ettikleri ve mallarını 2500 devenin taşıdığı ticaret kervanlarından elde ettikleri kâr olmakla birlikte bir diğer kaynakları da hacıların ziyaretlerinden elde edilen gelirdi. Bundan dolayı panayırlara ayrıca önem verilmiştir.¹³⁵

İslamiyet’in doğduğu yer olan Mekke, pek çok yönden bir merkez olmasıyla dikkatleri çekmektedir. Mekke neredeyse tüm zirai imkanlardan yoksun, çölle çevrili bir bölgede bulunuyordu. Çöl iklimine sahip olmanın bir getirisi olarak yağmacıların ve güç sahibi olmak isteyen kralların fetih hareketlerinin hedefinden uzaktı. Tek geçim kaynağı olan ticaret ve kervanlar, buraya bazı zenginlikleri çekebilirdi. Arap pazarları onların ticaretlerinde toplandıkları ve geri kalanların da canları ve paraları için güvende oldukları bölgelerdi.¹³⁶ Arabistan’ın diğer şehirlerinde yıl içerisinde tek fuar kurulurken, Mekke yakınlarında dört adet fuar kurulduğunu görürüz: Mina, Mecenne, Zülmecâz ve Ukâz.¹³⁷

Yılın son panayırı olan Zülmecâz, Hac ibadetinin yapıldığı günlerin hemen öncesinde düzenlendiği için ayrı bir öneme sahipti. Hacı adayları önce Zilkade’nin başında kurulup yirmi gün devam eden Ukâz panayırına, oradan Zilkade’nin son on

¹³⁴ Abdurrahim Zapsu, *Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Risale Yayınları, 2006), 143.

¹³⁵ Neşet Çağatay, *İslam’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 100.

¹³⁶ Ya’kûbî, *et-Tarih*, I/313.

¹³⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 40.

günü kurulan Mecenne'ye katılır, daha sonra ise Zülmecâz panayırına iştirak ederlerdi. Panayırlarda ticaretin yanı sıra kültürel faaliyetler de yapılmaktaydı.¹³⁸

Ukâz, Mekke'nin rakipleri olan, Orta Arabistan bölgesindeki Suhar ve Daba şehirleri, kendilerine ait uluslararası büyük fuarları için Haram Aylar'dan yalnızca Recep ayından faydalanabilmekteydi. Mekke ise artarda gelen üç aydan da yararlanıyordu. Bu aylar Arap takviminin on birinci, on ikinci ve birinci aylarıdır.

Arapların çoğu haram ayların dördünden faydalanırken, Mekke'de bulunan bazı aileler basl kuralı ile, sekiz ay boyunca süren yağmacılık hareketinin zararlarına karşı korumaktaydı. Arabistan'ın tamamını kapsayan çok sayıdaki ittifaka ve Habeşistan, İran, Bizans gibi ülkelerin hükümdarlarıyla yapılan barış anlaşmaları ile oluşan ortam, Mekkelilere, o dönemler Arabistan'ın diğer bölgelerinde hiç görülmeyecek bir güvenlik sağlamıştı. Mekke, çölle çevrili bir bölgede olması sebebiyle birçok saldırıdan korunmuş olsa da Roma ve Bizans imparatorlarının, İran ve Habeş krallarının hepsi, şehri kendi topraklarına katmak için girişimlerde bulunmuştur. Ancak, İslamiyet'ten önceki dönemlerde Ummu'l-Kurâ olarak anılan Mekke, hiçbir dönemde yabancı devletlerin egemenliğine girmemiştir.¹³⁹

Mekke bir ticaret merkezi olduğu kadar ekonominin gidişatının belirlendiği bir merkezdi. Hz. Muhammed (SAV) döneminde Mekke'nin ileri gelenleri, her şeyden önce borç yönetiminde becerikli, akıllıca yatırımlar yapan ve Aden'den Gazze'ye veya Şam'a kadar, karlı olabilecek tüm yatırım imkanlarıyla ilgilenen finansörlerdi. Oluşturdukları finansal ağa yalnızca tüm Mekke sakinleri değil, civardaki kabilelerin ileri gelenlerinin de çoğu dahil olmuştu. İşte Kur'an-ı Kerim, imkansızlıklarla dolu bir çöl ortamında değil, gelişmiş finansal bir ortamda zuhur etmiştir.¹⁴⁰ Hz. Peygamber (SAV)'e nübüvvet görevi geldiği sırada Mekke'nin ticari gündemi yüzünden Dârünnedve'de tartışmalar yaşanmaktaydı. Persler ve Romalılar arasında yeni bir savaş çıkmıştı. Mekkeliler yaşanan çatışmaların ticaretlerini etkileyeceğini düşünmüyorlardı. Romalılar ve Persler arasındaki sorunlar ne kadar fazla olursa uluslararası ticaret yollarını o kadar fazla engelleyeceğini ve alternatif ticaret aracı

¹³⁸ Elnure Azizova, "Zülmecâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/570-571.

¹³⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 41.

¹⁴⁰ W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, çev. Süleyman Kalkan (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016), 27.

olarak Mekkelilere olan ihtiyacın aynı ölçüde fazla olacağını düşünüyorlardı. Onlar Mekke'deki güvenli bölgelerinde kalırken savaş şiddetini arttırdıkça kervanları daha fazla büyürdü. Bir kervanın büyüklüğünün iki bin deveye ulaşmasından bunu anlayabilmekteyiz. Mekke halkının çoğunluğu kervanlara ortak olur ve sermayelerinin yüzde yüzü oranında kar elde ederlerdi. Kureyşliler arasında ticaret sayesinde artan bir refah göze çarpmaya başlamıştı. Bazıları yedirip içirmekle, bazıları para ile tuttıkları şairler ile kendileriyle övünmekteydiler. Kimileriye giyiminde aşırıya kaçıyorlardı. Altın ve gümüş kaplardan yemek yiyorlardı. Başına Yemen limanlarından tedarik edilmiş Çin ipeğinden sarıklar sarar, Irak dokuması pamuklu kadifeler kuşanır, Yemen yapımı renkli gömlekler giyer, mühründe Hindistan'dan getirilen değerli taşlar kullanırlardı.¹⁴¹

Ticaret sayesinde gelen bolluk yalnızca Kureyş'in ileri gelenlerinin faydalanabildiği bir ayrıcalıktı. Halkın geri kalanı ise yüksek faizler ve geçim sorunları altında ezilmekteydi. Ticaretin büyük canlılık getirdiği Mekke'de birbirine tezat tabakalar oluşmuştu. Böyle bir ortamda İslamiyet, faiz uygulaması başta olmak üzere düzenlediği ticari kaideler ile halkında refaha kavuşacağı bir ferahlık ortamı sunacaktır.

2.1.4. Hicaz Bölgesinde Diğer Ticaret Merkezleri: Taif ve Medine

Arap Yarımadası'nın eski dönemlerinde kurulmuş olan Arap devletlerinin (Nebat, Palmir, Hire) Çin, Hint, Mezopotamya, Roma, Bizans, İran, Suriye, Mısır ve Habeşistan ile geniş bir ticari faaliyet içerisinde olduklarını bilmekteyiz. Tarihi süreç içerisinde Arap devletleri yıkılmış ve ticari faaliyetler tamamen bitmemekle birlikte eski ihtişamını kaybetmiştir. İslamiyet doğmadan hemen önceki dönemde buradaki ticaret kuzeydeki Basra körfezi ile Akdeniz limanları arasındaki bölgelere Sasaniler ile Bizans ülkelerine geçmiş durumdaydı.

Bununla beraber yüzyıllar boyunca ticareti elinde tutan Arapların, özellikle de Hicaz'da bulunan bazı önemli şehirlerdeki halkın geçimi büyük ölçüde ticaret yolu üzerinden sağlanmaktaydı. Hicazlı Adnânîler veya İsmâîlîler İslam öncesi cahiliye döneminde ticareti tamamen bırakmamışlar, yeni ticaret bölgelerinde faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.

¹⁴¹ Khanfar, *İlk Bahar*, 156-157.

Hicaz bölgesinde ticaret için en önemli şehirler Mekke ve Taif'ti. Buralardan *Karyetan* (iki karye) veya *Mekketan* (iki Mekke) ile bahsedilmektedir. Taif hem bir mal ihraç yeri hem de bir tüccar şehriydi. Hz. Peygamber (SAV)'in amcası Hz. Abbas, Taif'te bulunan bağlarında özel bir cins üzüm yetiştirip, zenzem suyu ile şerbet yaparak dağıtıyordu. Yine Taif'te yetiştirilen üzümlerden biri Kureyş tüccarları aracılığıyla Mezopotamya'ya, Suriye'ye hatta Horasan'a kadar kervanlar ile götürülmekteydi.

Bunun yanı sıra Taif'te zeytin yağı, arıcılık ve bal ticareti de yapılmaktaydı. Taif şehrinin halkı ticaretten dolayı geniş imkanlara sahipti. İslamiyet'in doğuşundan sonra eskisi gibi kazanç sağlayamama korkusu yüzünden direnç göstermişlerdir. Hicaz tüccarlarının alıp sattıkları mallar, bahsi geçen Taif mamullerinin haricinde Yemen bölgesinden getirdikleri günlük kokulu bitkiler, Hindistan ve Çin'den gelen çeşitli mallar, Habeşistan ve Bahreyn'den gelen fildişi işleri, mercan, akik, inci, dokumalar, altın ve gümüşü.¹⁴²

Hicaz'ın bir diğer önemli yerleşim yeri olan Medine'de ise iklim ve toprak yapısı daha farklıydı. Şehrin tozu ve havası diğer memleketlerdekinden çok daha güzeldi.¹⁴³ Medine, doğal coğrafi şartlar açısından hububatın yetişmediği taşlık vadi içerisinde kurulan Mekke'nin aksine verimli topraklara sahiptir. Şehir güneydoğu-güneybatı yönünde Eyr Dağı ve kuzeyinde Uhud Dağı olmak üzere üç yönden dağlık arazi ile çevrelenen, güneşe doğru uzanan verimli bir ovada kurulmuştur. Tatlı su kaynakları bulunmaktadır. Medine'nin tarımdaki verimliliği, Medine'den geçen ticaret güzergahı sayesinde önem kazanmıştır.¹⁴⁴

2.2. İslami Dönem Araplarda Ticaret

2.2.1. İslam'ın Ticarete Yaklaşımı

Kur'an-ı Kerim'de bulunan ayetlerde ekonomik faaliyetlerin nasıl düzenleneceğine dair birtakım bilgiler verilmiştir. Ticaret, Kur'an'da açık bir şekilde onaylanan faaliyetlerden biridir ve bazı yerlerde Allah'ın fazlı olarak adlandırılmaktadır. Hac sırasında, namazdan hemen önce veya sonra ticaret yapılması

¹⁴² Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 139-143.

¹⁴³ İbnü'l- Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, 81.

¹⁴⁴ Cem Tüysüz, "Hz. Muhammed Döneminde Medine'de İktisadî Hayat", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (2018), 451.

uygun görülmüştür. Kazanç caiz olan ve olmayan diye ikiye ayrılmaktadır. Ticaret ise caiz kazanç içerisinde yer almaktadır. Kara ve deniz ulaşımını, ticaret ve av yapmayı insanlar için mümkün kılan Allah'tır: “Görmüyor musun ki, Allah tüm yerdekileri ve emri uyarınca denizde akıp gitmekte olan gemileri sizin hizmetinize vermiştir. İzni olmaksızın yerin üzerine düşmesin diye göğü O tutuyor. Şüphesiz ki Allah, insanlara karşı çok esirgeyici, çok merhametlidir.”¹⁴⁵ ayeti bizlere insanlara tanınan imkanlara dair önemli bilgiler vermektedir.¹⁴⁶

Denizlerle ilgili geçen başka bir ayette: “O, taze et yemeniz ve takınacağınız süs eşyası çıkarmanız için denizi sizin hizmetinize verendir. Gemilerin orada suyu yara yara gittiğini görürsün. (Tüm bunlar) O'nun lütfundan nasip aramanız ve şükretmeniz içindir.”¹⁴⁷ Kur'an'da Cuma namazı sonrası ve Hac ibadeti sırasında da ticarete izin verildiğine dair ayetler bulunmaktadır: “(Hac mevsiminde ibadet yaparak) Rabbinizin lütuf ve keremini istemekte size bir günah yoktur. Arafat'tan ayrılıp (sel gibi Müzdelife'ye) akın ettiğinizde, Meş'ar-ı Haram'da Allah'ı zikredin. Doğrusu siz onun yol göstermesinden önce yolunuzu şaşırmış idiniz.”¹⁴⁸ “Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın. Allah'ı çok zikredin ki kurtuluşa eresiniz.”¹⁴⁹

Buraya kadar açıklamalardan gayet sarih bir şekilde anlaşılmaktadır ki İslamiyet, ticarete kendini geliştirmiş bir topluluk içerisinde ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Hz. Muhammed (SAV)'i *Tacir Peygamber*, kavmine de *Tüccaru'l-Arap* olarak isimlendirenler olmuştur.¹⁵⁰ İncil'de ilk tüccar topluluk olarak İsmâîlîler gösterilmektedir. Buradan hareketle doğudaki ticaret düzenindeki önemli ilkeleri diğer halklardan daha evvel Arapların bildiği sonucuna varmaktayız.¹⁵¹

Yeni bir toplumun oluşumunu sağlayan Hz. Peygamber (SAV), zanaat ve ticarete dair ayrıntılı hükümleri belirtmiştir. Ticari tüm akitlerde dürüstlüğe ve yardımlaşmaya dayalı bir düzen tasavvur edilmiştir. Böylece sömürge anlayışına son

¹⁴⁵ Hac Suresi, 22/65.

¹⁴⁶ Syed Muhammad Hasanuz Zaman, *Kur'an-ı Kerim'de İktisadi İlkeler*, çev: Zeynep Özbek (İstanbul: Mahya Yayıncılık İgiad Yayınları, 2018), 19, 21, 96, 343, 344.

¹⁴⁷ Nahl Suresi, 16/14.

¹⁴⁸ Bakara Suresi, 2/198.

¹⁴⁹ Cuma Suresi, 62/10.

¹⁵⁰ Demircan (ed.), *Ana Hatlarıyla İslam Medeniyeti*, 291.

¹⁵¹ Wilhelm Heyd, *Histoire du Commerce du Levant I* (Fransa: Nabu Press, 2010), 124.

verilerek insanlar ticarete ve gayrete teşvik edilmiştir. Medine’de yaygın bir zirai yapı bulunmaktaydı. Hz. Peygamber (SAV) insanları kullanılmayan arazileri geliştirmeye teşvik etmiştir. Ziraat ve zirai mahsullerin piyasaya sürülmesine dair adalet, dayanışma ve cömertlik temellerine dayanan birçok kaide ortaya koymuştur.

Yapı olarak tamamen serbest bir piyasanın yanı sıra Hz. Peygamber (SAV) ticari işlerin güvenilir ve kolay işleyebilmesini mümkün kılan bir yapı ortaya koymuştur. Ürün hakkındaki önemli bilgilerin gizlenmesi ve yanlış vaatlerde bulunarak satış yapma tamamen yasaklanmıştır.¹⁵²

Geçmiş yaşamlarından itibaren ticaret yapmaya alışmış olan Mekkeliler için, Kur’an-ı Kerim’de ticaretten caiz olarak bahsedilmesi ve ticarete teşvik içeren ayetlerin yer alması oldukça olumlu bir durumdur. Böylece helal-haram, caiz olan ve caiz olmayan, faiz gibi konulara önem göstermek şartıyla yeni yaşamlarında üzerinde bilgi ve deneyim sahibi oldukları mesleklerine devam edebileceklerdi. Ancak helal ve haram dengesini korumak için alınan önlemler, yapmış oldukları ticaretten kendi paylarına çok daha fazlasını alan ve geride kalanların haklarını yiyerek zenginleşen Mekke’li müşrikler için kabul edilmesi zor bir durumdur.

Hz. Peygamber (SAV) gerek Mekke’de gerekse Mekke dışında yaşayan bazı kabilelerle yeni ticari kurallar daha az kar getirecek endişesi yüzünden anlaşmakta zorlansa da karşılaştığı şiddetli direnişleri kırarak ticareti adaletli bir zeminde ilerletmeyi başarmıştır. Müslümanlar yeni kurallara riayet ederek kendilerini ticarete daha da geliştirdiler ve Arap yarımadasının sınırları dışında Mezopotamya, Horasan ve Çin gibi uzak bölgelere kadar gidebilmişlerdir.

2.2.2. Hz. Peygamber Dönemi Arabistan’da Ticaretin Kontrolü

Hristiyanlık çağının 6. yüzyılının sonlarında, Arabistan’ın kıyı bölgelerindeki birkaç şehir ticaretin verimli yatakları olarak dikkat çekiyordu. Araplar, Kızıldeniz’den edindikleri baharat, kıyafet ve diğer ticari malları deve kervanlarıyla çölü aşp Suriye ve Filistin’e gönderiyorlardı. Kuzeye, güneye, doğuya ve batıya giderek Hristiyan dünyası ile Zerdüştlük ve fikirleri hakkında geniş bilgiye sahip olmuşlardı. Arapların içerisinde yaşayan bazı Yahudi kabileler de bulunmaktaydı.

¹⁵² Muhammad Akram Khan, *Hz. Peygamber’in (SAV) İktisadi Öğretileri*, çev: Elif Beyza Demirtaş (İstanbul: İGİAD Yayınları, 2017), 262-263.

Romalılar tarafından Filistin'in dışına sürüldüklerinde Arapların yanına yerleşmişlerdi.

Hem Arapların hem de Yahudilerin Sami ırkından olması ile bazı kültürel özellikleri birbirine benziyordu. Bölgede yaşayan Yahudilerin bir kısmı Arapça konuşabiliyorlardı. Arapların bir kısmı çölde yaşayan bedevilerdi ancak büyük bir kısmı şehirlerde yaşıyordu. Hz. Muhammed (SAV), Kızıldeniz kıyısına yakın ve kozmopolit yapıda bir kent olan Mekke'de dünyaya gelmiştir.¹⁵³

Tarihi kaynaklar, Hz. Peygamber (SAV)'in doğumuna yakın tarihlerde gerçekleştirilen kervan ticaretinden bahsetmektedir. Abdullah b. Cüd'an'ın (ö. 600) Şam'a 2000 develik bir kervan yolladığı bilinmektedir. Yine Hz. Peygamberin (SAV) babasının ve bazı amcalarının da geçimlerini kervan ticareti ile sağladıkları malumdur. Abdülmuttalip'in büyük oğlu olan Hâris'in (ö. 570'ten sonra) Kureyş'ten 120 küsur kişinin yanı sıra anlaşma (hulf) yaptıkları farklı kabilelerden oluşan insanlarla birlikte Şam'a kervan ticareti gerçekleştirmek üzere yola çıktığı bildirilmektedir.

Bir diğer amcası olan Zübeyr'in de orta halli bir tüccar olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Tâlib'in de tüccar olduğu, Abbas b. Abdülmuttalib'in ise Tâif ile ticari ilişkileri olduğu bilinmektedir. Tarihi kaynaklarda Hz. Peygamber (SAV)'in doğumu öncesinde yapılan kervan ticaretiyle ilgili öne çıkan rivayetler bunlardır. Bununla birlikte Arabistan'da ticaretle uğraşan Kureyş kabilesine mensup birçok insan olduğu bilinmektedir.¹⁵⁴

Hz. Muhammed (SAV) kendisine peygamberlik gelmeden önce ticaretle meşgul olmaktaydı. Ticaretle uğraşması kendisine yağmacı ve soygunculara karşı uyanık olmayı ve cesaretli davranmayı ayrıca insanlarla iletişim kurma yollarını öğretti. Hicaz bölgesi ve Arap yarımadası haricinde uluslararası ticaretle de uğraşan Hz. Muhammed (SAV), kültürel anlamda da farklı toplumlarla iletişim fırsatı bulmuş oluyordu. Hz. Muhammed (SAV) ümmi olmakla birlikte ticaret için gereken hesabı

¹⁵³ Tamim Ensari, *İslam'ın Bakış Açısından Dünya Tarihi*, çev. İlker Şahin-Çağrı Sümengen (İstanbul: Pegasus Yayıncılık, 2015), 41-42.

¹⁵⁴ Mansur Özgül, "Kureyş Kabilesinin Yükselişinde ve Düşüşünde Kervan Ticaretlerinin Rolü", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2021), 34.

bildiği ve paraların üzerinde bulunan yazıları okuyabildiği bilinmektedir. Buradan hareketle kendisinin ticarete verdiği önemi görebiliriz.¹⁵⁵

Araplar içinde seyahat etmek oldukça yaygın bir durumdu. Yalnızca İskenderiye'nin Kıptî patriğinin, Yemen, Hîre ve Gassân krallarının yanında değil, İran, Bizans ve Habeşistan İmparatorlarının saraylarında da bulunmaktaydılar. Güney Hindistan'a kadar gidiyorlardı. Mekke'li olan Osman İbn el-Huveyris Bizans'ta çocuklara Arapça öğreten bir öğretmene rastladığını belirtmiştir. Mekke-Tâif bölgesinde doktor olan el-Haris b. Kalada'nın önemli durumlarda İran'a çağırılması da yine Arapların farklı bölgelerde bulunduklarının bir göstergesidir. Kara yoluyla ve deniz yoluyla ticaret yapan Mekkeliler, *rihletu's-şitâ ve's-sayf* (yıllık yaz ve kış kervanları) ile Arap Yarımadası'nın iktisadi yaşantısına çok büyük katkıda bulundukları gibi, farklı coğrafi bölgelere gitmiş oluyorlardı.¹⁵⁶

İslam tarihi kaynakları Hz. Peygamber (SAV)'in çeşitli bölgelere yapmış olduğu kervan yolculuklarından bahsetmektedir. İlk yolculuğu doğumundan hemen sonra süt anneye verilmesi sebebiyle gerçekleşmiştir. Bir rivayete göre 10 yaşındayken amcası Zübeyr ile Yemen'e gitmiştir.

Hız. Peygamber (SAV)'in ziyaret ettiğı bildirilen panayır da Debâ panayıdır. İbn Hanbel'in *Müsned* adlı eserinde belirttiğine göre Hız. Peygamber (SAV)'in yanına bazı delegeler geldi ve hurma ikram ettiler. Heyet kendisine içki de dahil birçok konuda sorular sordu. Hız. Peygamber (SAV) onlara memleketlerinde bulunan dubbâ, hantam, nakîr ve muzaffa denilen kaplardan içmemelerini tembih etmiştir. Yine heyetin içinde bulunanlara şehir isimlerini sayarak daha önce memleketlerine gittiğini belirtmiştir.¹⁵⁷

Debâ panayırını önemli hale getiren şey, buradaki panayıra sıklıkla Çinli tüccarların gelmesidir. Muhammed Hamidullah, Hız. Peygamber (SAV)'in Dabâ panayırında Çinli tüccarlarla tanıştığını ve sanayilerini takdir ettiğini öne sürerek,

¹⁵⁵ İbrahim Sarıçam, "Hız. Peygamber Dönemi", *İslam Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 90.

¹⁵⁶ Hamidullah, "Hız. Peygamber'in İslam Öncesi Seyahatleri", çev. Abdullah Aydın, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (30 Haziran 1980), 327-328.

¹⁵⁷ İbn Ahmed b. Hanbel el- Şeybâni, *Müsned*, 3957.

“İlim talebi her Müslüman’ın vazifesi olduğundan Çin’de bile olsa gidiniz.” tavsiyesini bu panayıra dayandırmaktadır.¹⁵⁸

Ticaret açısından Dabâ haricindeki en önemli yerlerden biri şüphesiz Şam’a giden ticaret yoludur. Henüz risâlet dönemi başlamadan önce, Şam’a birkaç kez yolculuk yaptığı da rivayet edilmektedir.¹⁵⁹ Taberî, Hz. Peygamber (SAV)’in Ebu Talib ile birlikte Şam’a gittiğini belirtmektedir.¹⁶⁰ Hz. Peygamber (SAV), Muhammed b. Habîb’e göre Şam’a gittiği esnada dokuz yaşındaydı.¹⁶¹ İbn Sa’d’a göre ise on iki yaşındadır.¹⁶²

Bu rivayetlerden de anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber (SAV)’in, dokuz veya on iki yaşlarındayken amcası Ebû Tâlib ile birlikte ticaret yapmak için Suriye’ye gittiği aşikâr hale gelmektedir. Yolculuk sırasında konaklamak için Busrâ’ya gittikleri de bilinmektedir.¹⁶³ İbn Sa’d’a göre Hz. Peygamber (SAV) on iki yaşına geldiğinde Ebu Talib ile ticaret yapmak için Şam’a gitti. Burada keşiş Bahira’nın tavsiyeleri sonrası yine Mekke’ye döndüler.¹⁶⁴ Bir diğer Suriye ziyaretinin ise, 24 yaşındayken yapıldığı rivayet edilmektedir. İbn Sa’d Hz. Peygamber (SAV)’in ikinci Suriye yolculuğuyla ilgili şu bilgilere yer vermektedir: “Rasulullah (SAV) yirmi beş yaşına geldiğinde, Ebu Talib ona; “Ben malsız bir adamım ve zor günlerden geçiyoruz. İşte Suriye’ye giden insanların bir kervanı. Hatice Bint Huveylid malları ile kavmimizden bir adam gönderir, eğer gider ve ona hizmet ederseniz, o bunları hemen kabul edecektir.”¹⁶⁵

Şehirde tacire lakabıyla tanınan Hz. Hatice, kervanlarının başında ticaretten anlayan bilgili birinin bulunmasını istemekteydi. Ebû Tâlib’in tavsiyesi üzerine Hz. Muhammed (SAV) onun yanına gitti ve ona iş teklif etti. Bunun üzerine ticaret amaçlı yolculuk gerçekleşmiş oldu. Daha sonraki yıllarda bir veya iki kez Yemen’de bulunduğu belirtilen Hubaşa’ya gittiği rivayet edilmektedir.¹⁶⁶

¹⁵⁸ Hamidullah, “Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları”, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 6/1-2 (1975), 142.

¹⁵⁹ Özgül, “Kureyş Kabilesinin Yükselişinde ve Düşüşünde Kervan Ticaretlerinin Rolü”, 35.

¹⁶⁰ Taberî, *Tarih-i Taberî* (Beyrut: 1958), 902.

¹⁶¹ Muhammed b. Habîb, *el-Muhabber* (Haydarabad: Dairtü’l-meârif el Osmaniyye, 1361/ 1942), 9.

¹⁶² İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, thk. Ali Muhammed Omar (Kahire: Al-Khanji, 1421/ 2001), 144.

¹⁶³ İsmail Hakkı Atçeken, *Hz. Peygamber’in Yahudilerle Münasebetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 62-63.

¹⁶⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, 1/1, 30.5.

¹⁶⁵ İbn Sa’d, *Tabakat*, 1/1, 34.1.

¹⁶⁶ Hamidullah, “Hz. Peygamber’in İslam Öncesi Seyahatleri”, 331-332.

Ticari sebepleri olması dolayısıyla Ficâr savaşlarına da bu bağlamda değinmek gereklidir. Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden Harb b. Ümeyye'nin korumasında olan Berrâd b. Kays el-Kinânî'nin Hîre hükümdarı Nu'man III tarafından Ukâz'a gönderilen ticaret kervanını Mekke'ye getiren Urve b. er-Rahhâl'i haksız yere öldürmesiyle savaş başlamıştır. Montgomery Watt'a göre Ficâr, öncelikle Hîre'den Tâif yoluyla Yemen'e giden bir ticaret kervanına, Mekke'nin müttefiki olduğu bilinen birinin yapmış olduğu bir saldırı sonucunda patlak vermiştir.¹⁶⁷ Saldırının ardından Mekkeliler iki ana amacı hedeflemişlerdir. Bunlar; söz konusu ticaret yolunu kapatmak veya yolu kontrol edişlerini garanti altına almak. Buradan anlaşıldığına göre Mekkeliler için savaşta ekonomik hedefler önemsenmektedir. Mekke ile Hîre arasında Ukâz yakınlarında gerçekleşen ficâr, Yemen'de Mekke aleyhine Hîre'nin askeri bir karargâh kurarak güç kazanmasından sonra meydana gelmiştir.

Mekkeliler savaşa katılmakla Yemen ve Hîre arasında Necd yoluyla kurulan bağlantıyı koparmayı hedeflemişlerdir. Mekke, savaşlara katılarak Mekke'li tüccarların dönemin diğer güçlü devletleri ile rekabet ederek Yemen'e ulaşmalarını engelleyebilmişlerdir. Bunun ardından Yemen yolu Mekke'nin kontrolü altına girmiştir.

Genel kanaate göre ficâr savaşının gerçek amacı, Necd bölgesindeki ticaret yolunu kontrol altına alarak ticari imtiyazları elde etmektir. Savaşta Kureyş liderlik vasfını üstlenerek müttefikleri için gereken silahları temin ettiği ve masrafları karşıladığı belirtilmektedir.¹⁶⁸

İslam'ın beşiği durumundaki Arabistan, büyük oranda çöllerle kaplı bir bölge olduğu için sıklıkla verimli bölgelere göç edilen bir yer olmuştur. Arabistan'daki iklimsel özellikler, bir uygarlığın temeli olan tarım ve sanayinin büyümesi ve nüfusun da doğal yollardan artışı için elverişli bir ortam olmaktan uzaktı. Batıda Mekke, Tâif, Medine; güneyde Curaş, San'a, Aden; doğuda Hacer, Suhâr, Dabâ; orta kesimlerde Yemâme, Feyd; kuzeyde Dûmetü'l-cendel, Hayber, Fedek, Teymâ, Vâdi'l-kurâ, kuzeybatıda Eyle, Maknâ gibi şehirler ithalat ve ihracat alanında önemli ticari faaliyetlerde bulunuyorlardı.

¹⁶⁷ Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, 23.

¹⁶⁸ Yüksel, *İslam'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, 40-41.

Daha önceki bölümlerde anlatıldığı gibi, Kusay döneminde elde edilen bazı imtiyazlar ve Hâşim döneminde imzalanan îlâflar ile ticaretle uğraşan Mekkelilerin alanı büyük ölçüde genişlemiş oldu.¹⁶⁹ Hâşim, Kureyşliler lehine ticaret yapabilmeleri için Kayser'den imtiyaz elde etti. Hâşim diğer Araplardan Kureyş için aldığı emanı ifa etmek için çıkıyor, Kureyş ile Arap eşrafı arasını birleştirerek Şam'a girinceye kadar ifa etmeye çalışıyordu.¹⁷⁰

Kervanların geçiş yolu üzerinde bulunan kabileler, kervanların geliş-gidişleri esnasında onları ağırlıyorlar ve hayvan yemi, odun, su gibi malzemeleri satıyorlardı. Kervanların güvenli bir şekilde bölgeden geçebilmesi, orada bulunan kabilelerin menfaati için de gerekliydi.¹⁷¹

Mekkeliler, başlangıçta kervanları düzenleyici ithalatçı ve iş adamı değil, muhtemelen yalnızca aracı ve perakendeciydiler. Bununla birlikte, M.S. 6. yüzyılın sonunda, Yemen'den Suriye'ye yapılan ticaretin büyük bir kısmını denetimleri altına aldılar.

Bahsedilen yol batının, Güney Arabistan buhurlarını olduğu kadar Hindistan'ın lüks mallarını da temin ettiği önemli bir ticaret yoluydu. Tâif, ticari konularda Mekke'nin rakibiydi, ancak tarihi süreçte Mekke'nin daha güçlü bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷²

M.S. 610 tarihinde ilk vahyin gelişinin ardından Hz. Peygamber (SAV)'in yeni bir dini tebliğ etmesiyle başlayan yeni dönem, Mekke'de dinde olduğu kadar sosyal açıdan da farklı bir dönemin başlangıcı sayılabilir. Mekke'nin Araplar arasında hem dini hem de ticari yönden büyük önem taşıması gerçeğine bağlı olarak insanların gösterdiği ilgi neticesinde ekonomik yönden kalkınan Mekkelilerin, özellikle Kureyş kabilesine mensup olan büyük tâcirlerin, başlayan yeni dönemin getireceği farklı şartlardan etkilenecekleri doğal bir sonuçtur.

İslam dinini yaymakla görevli olan Hz. Peygamber (SAV), aynı zamanda İslam devletini kurmayı ve Müslümanların her yönden gelişen bir yapıda olmasını

¹⁶⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 787.

¹⁷⁰ Hamidullah, *El-ilâf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri*, çev. İsmail Cerrahoğlu, *Les Melanges Massignon Louis* (1957), 222.

¹⁷¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 787.

¹⁷² Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 27.

hedefliyordu. Güçlü bir Müslüman devletin tahsisi için ticaret gibi bazı dünyevi kavramlara ihtiyaç duyuluyordu. Muhammed Hamidullah bu durumu Çin-Tibet örneği üzerinden şöyle anlatmaktadır:

“Çin istila etmeden evvel Tibet müstakil bir devletti. Devlet başkanı aynı zamanda Lâma denilen rahipti. Çin’in istila etmesinden 5-6 sene önce Tibet halkının yüzde altmışının rahip olduğu bilinmektedir. Geriye kalan yüzde kırklık kesim ekip biçerek ve ticaret yaparak rahiplerin yiyeceğini temin etmekteydi. Bu durum bir devlet yönetimi için sorun oluşturmaktadır.” Hamidullah, tüm halkın rahip olması durumunda gelir elde edecek kimsenin kalmayacağına vurgu yapmaktadır. Hz. Peygamber (SAV) ise din ve dünyayı bir araya getiren bir devlet yönetimi ortaya koymuştur. Böylece İslamiyet’i yayarken aynı zamanda tüm ekonomik, askeri, eğitim gibi dünyevi kavramları bu yaşayış ile birleştirmiştir.¹⁷³

İslamiyet’in doğuşu ile sosyal ve dini yapıda meydana gelen gelişmeler, ekonomik yönden bazı alışkanlıkların değişmesine yol açmıştır. Mekke’de İslamiyet öncesi ticarete dikkat çeken en önemli mesele toplumda ekonomik eşitsizliğin çoğalması üzerine oluşan gerginliklerdi. Toplumda zengin ve fakir arasındaki farklılığın gittikçe daha belirgin hale gelmesi, aynı kabilenin üyesi olmalarına rağmen fakirlerin hor görülerek dışlanmaları, servet ve zenginlik elde edenlerin diğerlerine karşı üstünlük kazanması gibi bir ideolojinin benimsenmesi, toplumda gerginliklerin oluşmasının en büyük etkenlerindendi. Oluşan yeni ortamın içerisinde, Mekkelilerin önemseydiği kabile dayanışmasının önemini yitirdiğini görmekteyiz.¹⁷⁴ İslamiyet’in doğuşuyla birlikte sosyal adaletin sağlanması ve zengin fakir olmaksızın insanlara değer verilmesi durumu, Mekke’de cahiliye döneminin acımasız uygulamalarına son vererek hem toplum yapısında hem de ticaretin işleyişinde büyük bir değişim gerçekleştirmiştir. İslamiyet’in ilk yıllarında boykot benzeri uygulamalar, mevcut ticari anlayışın ve sosyal yapının değişmesinden duyulan endişenin bir sonucudur.

Müşriklerin asıl endişesi, Kur’an-ı Kerim ayetlerinin Kureyş kabilesindeki uygulamaları yok saymasıydı. Kur’an-ı Kerim, insanları Allah’ın birliğine inanmaya ve sadece Allah’a ibadet etmeye çağırıyor, putları ve putperestliği kötülüyor, onların

¹⁷³ Hamidullah, *İslam Tarihi Dersleri*, çev. Ruhi Özcan (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1976), 46,47.

¹⁷⁴ Ahmet Turan Yüksel, *İslam’ın İlk Döneminde Ticari Hayat* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1999), 46-51.

ne fayda ne de zarar verdiğini açıklıyordu. Müşrikleri tüm batıl inanç ve ibadetlerine karşı çıkıyor ve kendilerini tevhide davet ediyordu. Kureyş müşrikleri putperestliğin yıkılması ile tüm Arap kabileleri nezdinde elde ettikleri dini üstünlüğün ve ticari menfaatlerin kaybedilmesinden endişe duyuyorlardı. Kureyşliler, put imal edip Kâbe'ye gelenlere satarak buradan da ticari kazanç elde ediyorlardı. İslam'ın putları haram kılması özellikle put ticareti yapanların tepkisini çekmekteydi.¹⁷⁵

Baskıların artması ile birlikte Müslümanların bir kısmı Habeşistan'a gitti. Habeşistan ile ilişkiler İslamiyet öncesi döneme dayanmaktaydı. Mekke'nin ihtiyacı olan hububat deniz yoluyla Cidde'ye geliyordu. Kaynaklara göre buradaki ticarete Habeşistanlılar etkilidir. Mekkeliler gelen malları nakletmek üzere Cidde'ye deve ve eşek gönderirlerdi. Hamidullah burada gerçekleşebilecek bir ihtimalden bahseder: "Kureyş'in Abdar kolundan Hâris ibn. Alkame, Habeşistan kralı Aksumlu Ebû Yeksûm'un eline rehin düşmüştü. Şiddetli bir kıtlığın yaşandığı dönemde Mekke'ye bir grup Habeşli tüccar geldi; Kureyşli gençler Habeşlilerin mallarına üşüşüp yağmaladılar. Bunun üzerine aralarında bir çatışma meydana geldi. Daha sonra Mekke'nin birçok ileri gelen başkanı devreye girip özür dilemek ve bundan sonra onun ülkesinden hiçbir tüccarın Mekke'ye gelmesine engel olmamasını rica etmek için Aksumluların huzuruna çıktılar. El-Hâris'in yanı sıra birçok insan krala rehin bırakıldı. Kralın rehinelere cömert davrandığı belirtilmektedir. Hatta bunlar, kendi hesaplarına Mekke'ye mal dahi göndermişlerdir. Habeşistan ile ilişkilerde bir diğer önemli olay, 467 yılına gelindiğinde yaşanmıştır. Bizans imparatorunun Hz. Peygamber (SAV)'in büyük dedesi Hâşim'in Suriye'ye girmesine izin verdiği bir belge olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra Necâşî'ye hitaben yazdığı bir tavsiye mektubu ile de Mekke ile Habeşistan arasındaki kervan akışına izin vermesini istemişti. Hz. Peygamber (SAV)'in ticaret seferleri sırasında Habeşistan'a gittiği yönünde bir belge bulunmamaktadır.¹⁷⁶ Ancak daha önceki yıllara dayanan ticari ilişkilerin, Mekke'de İslamiyet'in doğuşundan sonraki döneme de olumlu etkilerde bulunması, Müslümanların Habeşistan'da hoş karşılanmasına zemin oluşturması göz önünde bulundurulmalıdır.

¹⁷⁵ İbrahim Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002), 113-115.

¹⁷⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 248-249.

Müslümanların Habeşistan'a hicret etmeleri onlara Kureyş'e karşı stratejik bir avantaj sağlamaktaydı. Çünkü geçmişten beri devam eden ticari ilişkilerin Kureyş için önemi büyüktü. Necâşî'nin Müslümanların taleplerini kabul etmesi halinde Kureyşliler ticaret yaptıkları kralın öfkesini çekmemek için Müslümanlara dokunamayacaklardı. Hz. Peygamber (SAV)'in sözlerinden Habeşistan'daki siyasi çevreye aşına olduğunu görmekteyiz: “Şayet dilerseniz Habeşistan'a gidin, orası doğruluk ve dürüstlüğün hüküm sürdüğü bir yerdir. Allah kolaylık verinceye kadar orada kalın.”¹⁷⁷

Kaynaklar Hz. Peygamber (SAV)'in Habeş kralı Necâşî'ye yazdığı mektuptan bahsetmektedir. Hz. Peygamber (SAV) mektubunda Allah'ın bir olduğuna inandığını ve Allah'ın çağrısıyla seslendiğini belirtmiştir. Hz. İsa ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Necâşî mektuba cevap vermiş, Hz. İsa'nın Hz. Peygamber (SAV)'in bahsettiğinden farklı biri olmadığını ve Hz. Muhammed (SAV)'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu kabul ettiğini bildirmiştir.¹⁷⁸ Necâşî'nin hem hicret edenleri koruması hem de İslamiyet'e olan yaklaşımı Müslümanlar için büyük bir destek olmuştur.

Peygamberlik görevinin yedinci senesine gelindiğinde (618), Müslümanların Habeşistan'da hoş karşılanmaları ile Kureyşliler daha farklı tedbirler almaya yöneldiler. Hâşimoğulları ve Muttaliboğulları abluka altına alındı ve sosyal-ekonomik bir boykot uygulanmaya başlandı. İlk aylarda abluka Hâşimoğullarına zarar vermeye başlamıştı. Gelirlerinin büyük çoğunluğunu ticaretten sağladıkları için yaşadıkları zorluklar her geçen gün artmaya başlamıştı.¹⁷⁹

622 tarihinde Mekke'den Medine'ye yapılan hicret ile yeni bir dönem başlamıştır. Yesrib, toprakları verimli bir bölge olarak bilinmektedir. Ilıman iklimi ve stratejik konumuyla Müslümanların hicret için tercih ettikleri bir bölge olmuştur. Şehirde ticaret ve zanaatla uğraşılmaktaydı.¹⁸⁰ Müslümanların Medine'ye yerleşmesinin ardından İslamiyet'i yaymaları, şehrin yeni bir siyasi merkez olarak ortaya çıkmasının yanı sıra şehirde ticaret konusunda kendini geliştirmiş bir

¹⁷⁷ Khanfar, *İlk Bahar*, 186.

¹⁷⁸ Hamidullah, *el- Vesâiku's- Siyasiyye*, (Beyrut: Darünnefais, 1405/1985), 103-105.

¹⁷⁹ Khanfar, *İlk Bahar*, 192-198.

¹⁸⁰ Khanfar, *İlk Bahar*, 208.

topluluğun bulunması Mekke ile rekabet açısından Müslümanlara önemli avantajlar sağlamıştır.

Medine’de Evs ve Hazreç kabileleri bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra Benî Kaynuka, Benî Nadîr ve Benî Kurayza olarak üç kabileden oluşan Yahudiler bulunmaktaydı. Kelime kökeni incelendiğinde Kaynuka kuyumcu, Nadîr yaprakların tazeliği (tarımla uğraştıklarının göstergesidir), Kurayza deri tabaklayanların kullandığı bitki anlamına gelmektedir. Buradan kabilelerin meslekleri hakkında tahminde bulunabilmekteyiz. Ticaret alanında ise tahıl maddeleri satan, ithalatçı ve bankerdiler.¹⁸¹

Hiz. Peygamber (SAV), Medine’deki iklimin tarıma elverişli olduğunu görmekteydi. Medine’deki ekonomide Yahudilerin etkin olduğu da fark edilen bir durumdu. Hicretten sonra Medine’de zirai faaliyetler düzenlendi. Daha sonraki dönemlerde her bölgeye göre tarım vergisi için düzenlemeler de yapılmıştır. Hiz. Peygamber (SAV), Medine’de ticaretteki Yahudi tekeli kırarak için Beni Sâide bölgesinde Müslüman tüccarlar için bir pazar açtırdı.

Pazarın kuruluşunda bir pazar nizamnamesi hazırlatarak, pazarda tezgâh açan tüccarlardan vergi alınmayacağını ve hiçbir satıcının burada sabit bir yer edinmeyeceğini ilan etmiştir. Hicretten sonra alınan önlemlerle birlikte ticarete bir canlanma gözlenmiştir. Büyük bir kısmı tüccar olan muhacirler sayesinde ensar ticarete Yahudilerle rekabet edebilir duruma gelmişti. Zirai konularda bilgili olan ensar tarım ürünleri yetiştirmekte, tüccar muhacirler yetiştirilen ürünleri iç ve dış piyasada pazarlamaktaydı. Böylece Müslümanlar ticaretlerini hicret sonrası dönemde çok daha ilerletmiş oldular.¹⁸²

Hiz. Peygamber (SAV)’in Medine’ye yerleştikten sonra yapmış olduğu ilk düzenlemelerden biri Kureyş’in sahip olduğu gücün en önemli kaynağı olan ticaret faaliyetlerine karşı tedbirler almak oldu. Medine’de düzenlenen anayasadaki bir maddeye göre Kureyş ile ticaret yapmak yasaklanmıştı. Ayrıca Medine’de Ukâz model alınarak merkezi bir çarşı inşa edilmiş ve buradan vergi alınmamıştır.¹⁸³

¹⁸¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 163.

¹⁸² İsmail Pırlanta, “Hiz. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı”, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (Ocak- Haziran 2019), 32.

¹⁸³ Yüksel, *İslam’ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, 53.

Müslümanların Medine'ye hicret etmeleri Mekkelileri endişelendirdi. Medine'nin Mekke kervanlarının geçiş güzergahı üzerinde olması kervanlarını saldırıya karşı güvensiz bir durumda bırakıyor ve ticaretlerini sekteye uğratiyordu. Mekkelilerin Hz. Peygamber (SAV)'in Medine'de bulunmasıyla ilgili en önemli iddialarından biri ticaret kervanlarına verilen zarardı. Hz. Peygamber (SAV) ile yaptıkları savaşların ticaretlerine zarar verdiğini, mallarını yok ederek ellerindeki sermayelerini tükettiğini tartışıyorlardı. Kureyşlilerin endişeleri yersiz değildi. Hicretten kısa bir süre sonra Müslümanlar Kureyş kervanlarına karşı harekete geçti. Ebu Süfyan bin Harb'in kervanı Şam'dan hareket etmişti. Hz. Peygamber (SAV), hicretin yedinci ayında Hz. Hamza'nın başında bulunduğu bir birliği Şam'dan gelen Mekke kervanını ele geçirmesi için görevlendirmişti. Bir diğer seriye ise hicretin sekizinci ayında yaşandı. Cuhfe yakınlarında gerçekleşen olayda Müslümanlar Mekkelilerin ticaret kervanını hedef aldılar. Aralarında şiddetli bir savaş yaşanmadı. Kervan kurtulmayı başardı. Ancak yaşanan iki olay Mekkelilere eskisi kadar rahat ticaret yapamayacaklarını göstermiş oldu.¹⁸⁴

Mekke'nin ekonomik yönden güçlü durumda olması, Medine'nin ve dolayısıyla Müslümanların güçlenmesi için birtakım önlemler alması gerekliliğini ortaya çıkardı. Mekke birçok yönden stratejik öneme sahip olmasının yanı sıra ilâf uygulaması sayesinde gücünü devam ettirmekteydi. Hz. Peygamber (SAV), Medine'nin stratejik önemini arttırabilmek için Medine ilâfını başlattı. Hz. Peygamber (SAV) hicretin üzerinden bir yıl altı ay geçtikten sonra seriyye ve gazvelerden oluşan sekiz teşebbüste bulunarak şu mesajı vermiştir: "Medine, artık güçlü bir egemen yapı haline gelmişti, sahip olduğu güç Medine'yi koruyarak onun haklarını başkalarına dayatacaktı, Medine bundan sonra hafife alınmaması gereken bir konumdaydı ve yeni güçle birlikte Hicaz'daki güç dengelerini yeniden tanımlayacaktı."¹⁸⁵

Hudeybiye antlaşmasının ardından Medine'ye giremeyen Ebû Basîr (ö. 628), Mekke-Şam arasındaki bölgeye yerleşti. Mekke'li ticaret kervanlarına zarar vermeye başladı. Müşriklerin elinde bulunan diğer Müslümanlar Ebû Basîr'in yanına kaçtılar. Sayılarının bir rivayete göre yetmişe diğer bir rivayete göre ise üç yüze ulaşmıştır. Kureyşlilerin ticaret kervanlarına saldırmaya, yaptıkları çete savaşlarıyla kervancıları

¹⁸⁴ Taberî, *Târihü'l-Taberî*, thk. Muhammed Ebu Fazıl İbrahim (Mısır: Darü'l Maarife, 1387/ 1967), 1052.

¹⁸⁵ Khanfar, *İlk Bahar*, 239.

öldürmeye başladılar. Bunun üzerine Mekkeliler, Hudeybiye Antlaşması'ndaki kendilerinden İslamiyet'i kabul edenlerin iade edilmesi maddesinden vazgeçtiklerini, Ebû Basîr ve yanındakilerin Medine'ye kabul edilebileceklerini belirttiler. Bunun karşılığında ise ticaret kervanlarının güvenliği için soygunlara fırsat verilmemesini talep ettiler.¹⁸⁶

Tüm bunlar ticaret açısından Müslümanları etkilemekteydi. Diğer yandan Medine, ticari olarak Mekke konumunda olmasa da tarım açısından Müslümanların gelişimine uygun bir yerdi. Tarımsal olarak verimli olan bölgede tarıma bağlı ticaret geliştirilebilirdi. Medine şehrinin birçok hurması vardır. Hurma tarlaları üzerinde duvarları bulunan kuyulardan sulanır. Medine'nin tozu cüzam hastalığından emimdir ve orada bulunanlar değişmeyen bir koku bulurlar.¹⁸⁷

Medine'de birçok yerel pazar bulunmakla birlikte bunların en önemlisi Beni Kaynuka pazarıydı. Pazarlarda satılan ürünler arasında Medine'de üretilen gıda maddelerinden ibaretti. Aynı zamanda Medineliler arasında uzak mesafeler arası ticaretle meşgul olanlar, Yemen ve Şam ticaretine katılanlar bulunmaktaydı. Hurma, Medine'nin ihraç ürünlerinde başı çekiyordu. Yarımada içerisinde İslam'ın ilk yıllarında başlayıp dört halife dönemi boyunca en büyük gelişmeyi gösteren şehrin Medine olduğu söylenebilir. Mekke'den muhacirlerin gelmesinin ardından Medine'nin ticari önemi artmaya başladı. Mekke'de mesleği ticaret olanlar Medine'de de mesleklerini icra etmeye devam ettirerek ticaretlerini Medine pazarlarında yapıp ticari kervanlar düzenlemeye başladılar.¹⁸⁸

Medine'de ticaret yapan topluluklardan biri de Nocrân tüccarlarıydı. Bereketli topraklarıyla meşhur olan Nocrân, kıtalar arası ticaret kervanlarının geçtiği yollar üzerine kurulmuştur. Şehir gelişmiş bir dericilik ve dokuma sanayiine sahipti. Resulullah (SAV) döneminde de dokuma sanayii gelişimini devam ettirmekteydi. Hz. Peygamber (SAV) tarafından İslamiyet'e davet edilen Nocrânlılar, İslam Devleti'nin tebaası olarak cizye vergisini ilk ödeyen topluluktur.

¹⁸⁶ Yaşar Kandemir, "Ebû Basîr" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/101.

¹⁸⁷ İbn Havkal, *Suretu'l-Arz* (Beyrut: Dârüssâdır, 1928), 30-31.

¹⁸⁸ Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret: Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi*, 133.

İslam davetinin görüşüldüğü Necrân heyeti ile bir anlaşmaya varıldı. Buna göre Hz. Peygamber (SAV)'in üzerinde yetkili kılındığı Necrânlılar adına, tüm meyve mahsulleri, altın ve gümüş para ve köleler konusunda yazıp tespit ettiği belgedir. Kendisi tüm bunları 1000 tanesi her yılın Recep ayında, diğer 1000 tanesi her yılın Safer ayında teslim edilmek üzere 2000 zırlı elbise karşılığında onlara terk etmiştir. Belirlenen vergi miktarının üzerinde veya gümüş miktarından eksik olan kısım, hesaplamada göz önünde bulundurulacaktır.

Alınan borçların içeriğinde faiz söz konusu olmayacaktır. Necrânlılara büyük bir dini ve vicdani özgürlük tanınmıştır. Bunun karşılığında faizi reddetmeye mecbur oldular. Anlaşma, Hz. Peygamber (SAV) için çok önemli bir ekonomik reformdur. Necrânlılar daha sonraki dönemde anlaşmaya karşı çıktıkları için Halife Ömer onları Irak'a tehcir etmiştir.¹⁸⁹

Tüm bunların yanı sıra Medine'de yaşanan sosyal değişime ayak uydurulması da önemli bir durumdu. Medine'de geçimin öncelikle tarıma daha sonra ise ticarete dayandığından daha önce bahsetmiştik. Mekke'deki yaşamlarından dolayı ticarete bilgili olan Müslümanlar Medine'deki pazarlara alışmaya çalıştılar. Bununla birlikte Medine halkı da İslamiyet'in getirdiği yeni sisteme alışıyordu. Hz. Peygamber (SAV)'in oluşturduğu yeni toplum düzeninde sınıflaşma ve toplum içerisinde sınıfsal çatışma söz konusu olmamıştır. İnsanlar ilk defa gelir düzeylerinin azlık ve çokluğuna göre sınıflandırılmıyorlardı. Her ferdin kazanma ve ekonomik gücünü geliştirme konularında fırsat eşitliği bulunmaktaydı.¹⁹⁰

Diğer yandan hicretin gerçekleştiği senelerde antik dünyanın düzeninde bir değişim söz konusuydu. Sasani-Bizans savaşları sebebiyle hakimiyet alanları değişmekteydi. Bizans tarihinde savaş ve din, topluma şekil veren ve dış politikasını belirleyen iki önemli unsurdur. Savaşların olması Bizans'ın tarihi açısından alışılmış bir durumdu. Ancak 7. yüzyıldan itibaren süreci değiştiren sorunlar meydana gelmiştir.¹⁹¹ 627/ 6 yılının sonunda gerçekleşen Ninova Savaşı'nı Bizans kazansa da

¹⁸⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 515-520.

¹⁹⁰ Nuri Tuğlu, "Hz. Muhammed'in Arap Toplumunda Meydana Getirdiği Sosyal Değişim: Medine Örneği", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*, ed. İsmail Yakıt vd. (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001), 10/335-336.

¹⁹¹ Peter, Charanis, "Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler", çev. Melek Delilbaşı, *Belleten* 48 (1984), 525.

ekonomik anlamda bunalımlı bir dönem başlamıştır. Hz. Peygamber (SAV) Yesrib'e geldiği sıralarda kuzeyde iki imparatorluk arasında en büyük savaş yaşanmaktaydı. Savaşın etkileri Medine'de kurulan yeni İslam devleti için olumlu sonuçlar getirmiştir.

İslam devleti kurulmuş ve devlet Hudeybiye Barışı (628/7) ile Kureyş tarafından da tanınmıştı. Yarımada'da bulunan Menâzire, Yemen ve Gassânîlerin tamamı da çatışma halinde olan Romalılar ve Persler ile olan bağları sebebiyle tükenmeye başlamış ve Medine Devleti kısa bir süre içerisinde Arap ülkeleri arasındaki en önemli bölgesel güç unsuru olmuştu.¹⁹² Daha sonraki dönemlerde devletin ticari ilişkiler ile bölgesel güçten küresel bir güç haline geldiğini de görmekteyiz.

2.3. Hz. Peygamber (SAV) Döneminde Arabistan Dışında Ticari İlişkiler

2.3.1. Bizans ile İlişkiler

Bizans, Hristiyanlık çağı içindeki en güçlü devletlerden biri olma özelliği ile dikkat çekmektedir. Ticaret ile güçlenen Bizans Suriye, Filistin, Mezopotamya bölgelerinde yayılma göstermiştir. Aynı zamanda Çin ile doğrudan ticaret yapabilmek için Sasanilerle çatışmak durumunda kalmıştır. Bu yüzden Arap toprakları Sasanilere karşı verilen mücadele ve ticaret için Bizanslılar açısından önemini korumuştur.¹⁹³ Buradan da anlaşılacağı gibi Arabistan'ın konumu, ticari güzergahlara hâkim olması açısından antik çağlardan beri önemsenmiştir. Henüz farklı ticari rotalar keşfedilmediği için Arabistan, uluslararası transit ticaret güzergahını elinde tutmaktaydı. Arapların İslamiyet'ten önce Hintlilerle ticaret yaptıkları bilinmektedir. 7. yüzyıla gelindiğinde Araplar, ticaret için önemli olan doğu şehirlerini ele geçirerek üstünlüklerini kanıtlamış oldular.¹⁹⁴ Birden fazla kez ticaret seferine çıkan Hz. Muhammed (SAV)'in, İslamiyet öncesinde yerleşmiş olan ticari faaliyetleri İslamiyet sonrasında da yeni düzenlemelerle devam ettirdiğini daha önce de belirtmiştik. Hz. Peygamber (SAV), ticaretle ilerleyiş kaydetmek için güçlü devletlerle ilişki kurulması gerektiğini biliyordu. Bunun önemini bildiği için Müslümanların Avrupa ile ilişkileri Hz. Peygamber (SAV)'in Bizans İmparatoru Heraklius'a H. 7 (M. 628-29) onu İslamiyet'e davet eden bir mektup göndermesi ile başlamıştır. Heraklius'un Müslüman

¹⁹² Khanfar, *İlk Bahar*, 221-222.

¹⁹³ Bertold Spuler, *The Muslim World* (Leiden: Brill, 1960), 2.

¹⁹⁴ Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, I, 22-25.

olmayı kabul etmemesi, Hz. Peygamber (SAV)'in elçisini öldürmesi ve Hristiyan olan Maân âmili Ferve b. Amr'ı Müslüman olduğu için öldürmesi ile diplomatik ilişkiler savaşa doğru sürüklendi. Mûte ve Tebük karşılaşmaları yaşandı. Tebük Gazvesi ile Hz. Peygamber (SAV)'in vefatı arasında geçen sürede İslâm-Bizans ilişkilerinde pek bir gelişme olmadı.¹⁹⁵ Bizans, ticaret için önemli yolların kontrolünü elinde tutmaktaydı. Bundan dolayı askeri anlamda sorunlu gelişen ilişkilerde Bizans'ın önemli bölgelerdeki hakimiyeti kırılmak istenmiştir. Bununla birlikte eskiden veri devam eden Bizans-Sasani çekişmesi bir fırsat olarak değerlendirilmiştir.

Arapların ticaretle uğraştıkları bölgede Bizans ve Sasaniler arasında süren hakimiyet mücadelesi bulunduğundan daha önce bahsetmiştik. Her iki devlet Arap topraklarında kendileri için tampon devletler kurmuşlardır. M.S. 6. yüzyılın sonunda Hicaz'da bulunan şehirlerden özellikle Mekke ile Taif, İran ve Bizans arasında sürüp giden savaşların getirdiği ekonomik durumlardan yararlandı. Kureyşlilerin şehirleri oldukça avantajlı bir konumdaydı. Yemen yaylaları, Hint Okyanusu ve Kızıldeniz kıyılarına kadar Mezopotamya Deltası'ndan Basra Körfezi ve Yemen üzerinden Ortadoğu'dan gelen ürünler Mekke'de toplanıyordu. Buradaki ticari avantajlardan dolayı da birçok Bizans İmparatoru Mekke ve çevresinde hakimiyet kurmayı istemekteydi.¹⁹⁶

En önemli ticaret merkezlerinden biri olan Basra körfezindeki Dabâ limanı, Arabistan'ın büyük ticari mal ambarıydı. Burada her yıl düzenlenen fuarda Sind, Hint ve Çin'den gelen tüccarlar ile Doğu'dan ve Batı'dan gelen insanlar bir araya gelirlerdi. Uzak ülkelerden Arap topraklarına gelenler olduğu gibi, Araplar da uzak bölgelere yolculuk etmekteydi.

Ticaret sebebiyle Hindistan'a, Habeşistan'a ve Çin'e kadar gittikleri ve bazı Arapların buralarda yerleştiği bilinmektedir. Güney Arabistanlı Taiy kabilesi, İranlılar tarafından bilinmekteydi. Aynı kabile daha da uzağa gitmiştir. Kabileden türediği düşünülen "Tâ-şî", Arabistan'da oturan anlamında kullanılmıştır. Bazı eserlerde Araplara Tazi denildiği belirtilmektedir.¹⁹⁷

¹⁹⁵ Hamidullah, "Endülüs'ün (İspanya) Hz. Osman'ın Halifeliği Sırasında -Hicri 27 Yılında- Fethi", çev. Selahattin Polatoğlu, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 2/1 (Haziran, 2018), 59-60.

¹⁹⁶ Lammens, *La Mecque a la veille de l' Hegire* (Paris: 1926), 118-123

¹⁹⁷ E. Bretschneider, *Knowledge Possessed by the Ancient Chinese of the Arabs* (London: Harvard College Library, 1871), 6.

Arapların Bizanslarla ilişkisi, düzenlenen fuarlarda göze çarpmaktaydı. Doğu Arabistan fuarlarına Hindistanlı ve Çinli tüccarların geldiği bilinmektedir. Sasani etkisi altında olan topraklarda Bizanslıların bulunmadığı gözlemlenmektedir. Mekkeliler Rumlardan, Rumlar da Mekkelilerden öşür vergisi almaktaydı. Bazı Yahudiler ticaret için Arabistan ile Sasani ve Bizans İmparatorlukları arasında kervan düzenlemekteydiler. Araplar da Filistin fuarlarına katılım göstermekteydi. Hz. Peygamber (SAV) döneminde durum daha resmi bir hal aldı. İslam devletinin Bizans'a yazmış olduğu mektuplardan anlaşıldığına göre buradaki ticari ve siyasi durum kontrol altına alınmak istenmiştir. Özellikle Eyle halkı ile imzalanan anlaşma ticari ilişkiler açısından oldukça önemlidir. Akabe körfezi üzerinde bulunan Eyle limanı hem stratejik hem de ekonomik bakımdan önemli bir konuma sahiptir. Hz. Peygamber (SAV) buraya bir elçi göndermiştir. Yapılan anlaşmaya göre İslam devleti, Eyle halkına ait ticaret kervanlarına, gemilerine ve onlarla birlikte bulunanlara vergi muafiyeti tanınmasını, gitmek istedikleri yerde yollarının kesilmemesini garanti altına alıyordu. Piskopos, yıllık cizye olarak Eyle halkı adına 300 dinar altın ödemeyi kabul etti. Barışçıl başlayan Bizans ilişkileri Gassan topraklarında elçinin şehit edilmesiyle gölgelenmiş olsa da Müslümanlar açısından ticari karlar elde edilen savaş ve anlaşmalar da yapılabilmektedir.¹⁹⁸

İlerleyen tarihlerde yaşanan savaşların hem ticari hem de siyasi açıdan sonuçları olmaya devam etti. Bizans, Sasanilerle sıklıkla savaşta bulundu. 625/4 yılında Ninova zaferiyle elde ettiği başarı, Bizans'ın ilerleyişi açısından önemli bir gelişmedir. Ancak İslam fetihleri ile başlayan yeni dönem Bizans için zorlayıcı bir etken olmuştur. 634/13 yılında yapılan Ecnadeyn ve 636/15 yılında gerçekleşen Yermük savaşlarında uğradığı yenilgi Bizans'ın ilerleyişini durdurmuştur. Hz. Peygamber (SAV) ile dört halife dönemlerinde devam eden savaşlardan sonra Bizans Suriye, Filistin ve Kuzey Afrika gibi topraklarını kaybedecektir.¹⁹⁹

Hem İslam öncesi hem de İslami dönemde Hz. Peygamber (SAV) için ticaretin önemli bir yeri olduğunu görmekteyiz. Önceleri bir geçim aracı olan ticaret, bir İslam devleti kurulduktan sonra güçlenmek ve önemli güzergahlarda söz sahibi olmanın en

¹⁹⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 274-288, 797.

¹⁹⁹ Yaşar Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi* (İstanbul: Nobel Yayıncılık, 2012), 395.

önemli yolu olarak belirlenmiştir. Hz. Peygamber (SAV)'in doğrudan Çin ile ticari ilişkiler kurduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.²⁰⁰

2.3.2. Sasani ile İlişkiler

İran İmparatorluğu'nun çevresindeki ülkelerle ilişkileri tarih boyunca önemli olmuştur. Bir yandan Farslar Arabistan'ın Kuzey, Doğu ve Güney bölgelerini işgal edip sömürgeleri haline getirirken, diğer yandan Arap kabileleri de İran topraklarının içerisine nüfuz edip, buralarda çok eski dönemlerden itibaren nüfusun önemli bir kesimini oluşturmuşlardır. Burada kullanılan bazı kelimelerden sıklıkla göç alan bir bölge olduğu anlaşılmaktadır. Eski bir Çince kelime olan ve Arap anlamına gelen “Tâ-şî” aynı anlamda Farsça'daki Tâzî kelimesinden türemiştir. Tarihçi Cosmas bu bölgeye Tsistan demiştir. Özellikle Sasaniler Çin- Hindistan arasındaki ticaret yolu hakimiyeti göze çarpmaktadır. Bizans bu dönemde doğrudan ipeğe ulaşamazken Sasaniler, Übülle'den yola çıkarak Çin'e yelken açmış ve Basra körfezine ulaşmışlardır.²⁰¹ Bu durum Sasanileri ve İran'ın konumunu önemli hale getirmektedir. Diğer yandan Arabistan'daki komşu kabilelerin düzenlediği vur-kaç ve yağmalamadan kendini korumak isteyen Bizans ve Sasaniler, çıkan savaşlarda kabilelerden devşirilecek insanlardan paralı asker olarak yararlanmayı amaç edinmişlerdi. İslamiyet'ten sonra Hz. Peygamber (SAV), Mekkeli Abdullah b. Huzâfeti's- Sahmî aracılığı ile İslam'a davet için Sasani kisrasına mektup gönderdi. Ancak kisra mektubun başındaki hitap kısmını şanına uygun bulmayarak hakaret etmiştir.²⁰² Davet mektubuna yapılan hakaret ile Arap-Sasani çekişmesi devam etmiştir.

Hz. Peygamber (SAV), Sasaniler ile olan ilişkileri ticaret kapasitesi sebebiyle önemsemekteydi. Çünkü Sasaniler İpek Yolu'nun bir parçasını oluşturan bazı kısımlarda hüküm sürmekteydi. Enûşîrvân²⁰³ döneminde Azerbaycan, Ermenistan ve Hazarların olduğu bölgelere seferler düzenlendiği, Suriye ve Güney Arabistan

²⁰⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 541-542.

²⁰¹ George Fadlo Hourani, *Arab Seafering in The Indian Ocean* (New York: Princeton University Press, 1975), 43.

²⁰² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 296, 302.

²⁰³ Ahmet Tefazzüli, “Enûşîrvân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/ 255. Pehlevîce'de “ölümsüz ruh” anlamına gelen enûşeg-rüvânın değişik şekli olup Kisrâ I. Hüsrev'i II. Hüsrev Pervîz'den ayırt etmek için Sasani kisrası I. Hüsrev'in kullandığı unvandır.

bölgelerinin Sasani hakimiyetine girdiği bilinmektedir.²⁰⁴ Aynı şekilde Sevâd bölgesi de²⁰⁵ Sasanilerin hakimiyetindeydi. Burada yaşayan Arapları İslamiyet öncesi dönemde ticaretle uğraştığı, Mekkeli tacirlerin Horasan'a kadar gittiği belirtilmektedir.²⁰⁶ Hz. Peygamber (SAV), Sasanilerin ticaret bölgelerindeki hakimiyetleri sebebiyle ilişkileri iyi tutmak istemiş olmalıdır ancak Sasanilerin İslamiyet'e sıcak bakmamaları sebebiyle istenen seviyeye getirilememiştir.

İlerleyen zamanda Sasaniler ile dört halife döneminde yapılan savaşlar sonucunda Müslümanlar Irak ve İran topraklarını fethettiler. İran'ın fethi, İslam devletinin kurumsallaşması açısından bir katalizör görevi görmüştür. Müslümanlar, Sasanilerin kurmuş oldukları devlet yapısını örnek almışlardır. Antik Mısır, Yunan, Mezopotamya, Bizans ve Pers kültürlerinin hâkim olduğu bölgeleri ele geçiren Müslümanlar, karşılaştıkları sanat, mimari, şehircilik gibi alanlarda farklı medeniyetleri özümseme imkânı bulmuşlardır.²⁰⁷

2.3.3. Çin ile İlişkiler ve İslamiyet'in Çin'e Girişinde Ticaretin Etkisi

İslamiyet'in doğduğu ve yayıldığı yıllarda, Çin, Hint ve daha birçok ülke ile ticari ilişkiler gelişerek devam ettirilmiştir. İlerleyen tarihlerde ilişkiler ticaret ile sınırlı kalmamış ve dini bir boyut da kazanmıştır. Hz. Peygamber (SAV)'in doğrudan Çin'e seyahat ettiğine dair bir bilgi bulunmamakla birlikte, buraya giden bazı Müslümanlar sayesinde birçok açıdan Çin ile temasta bulunulabilmiştir.

En eski çağlarda yaşayan insanların, yerleşik düzene geçmek için nehir kenarlarını seçtikleri bilinen bir gerçektir. Bereketli Hilal olarak nitelendirilen bölgede olduğu gibi birçok yerde insanlar verimli arazileri mesken tutmaya çalışmışlardır. Çin'de, Babilliler, Mısırlılar ve Asurlular gibi nehir kıyısında yaşamayı seçerek Sarı Nehir ve Yangtze Nehri arasında bulunmuşlardır.²⁰⁸ Daha sonraki dönemlerde İpek

²⁰⁴ İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Omar Abd al- Salam Tedmürî (Beyrut: Dâr-el Kitab, 1997), 397-400.

²⁰⁵ Mustafa Demirci, "Sevâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/ 576-578. İran ve Yahudi kaynaklarında ve İslâm tarihi kaynaklarında bölgenin Hz. Nûh'un tûfandan sonra ilk yerleştiği yer olarak bilinen bölgedir. Sümerler, Akad, Bâbil, Med-Pers, Grek ve Sâsânîler gibi pek çok medeniyete beşiklik yapmıştır. İslâm fetihleri öncesinde burada Sâsânîler ile Güney Arabistan'dan gelip Hire'de devlet kuran Lahmîlerin bulunduğu bilinmektedir.

²⁰⁶ İsrail Balcı, *Arap-Sasani İlişkileri (M.S. 500-650) ve Irak'ın Erken Dönem İslamlaşma Süreci, İkinci Orta Doğu Semineri Düünden Bugüne Irak*, ed. Mustafa Öztürk vd. 1/ 165- 166, Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, 2006.

²⁰⁷ Ahmet Altungök, "Sasani Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29/2 (2014), 446.

²⁰⁸ Susan Wise Bauer, *Dünya Tarihi I*, çev. Mihriban Doğan (İstanbul: Say Yayıncılık, 2015), 63.

böceği yetiştiriciliği başladığında ticaretin önemi tarımın öneminden daha büyük olacaktır. Tarihi devirler boyunca Çin’de birçok hanedanlık kurulmuştur. Ancak bizim için önemli olan 7. yüzyılda kurulan hanedanlıklardır. İslamiyet doğduğu sırada Çin’de hüküm süren hanedanlıklar, İslamiyet’in Çin’e girişi ve ticarete kaydedilen gelişmeler açısından bilgi verecektir.

İslamiyet’in Çin’e girişiyle ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Çinli âlim Chin Chi-t’ung, Müslüman Arapların Çin ile ilk temaslarının 628’de olduğunu ileri sürüyor olsa da tarihçilerin çoğu “Chiu T’ang-shu’nun Hsi-yü Chüan” vesikasına dayanarak 651 yılının doğru olduğunu belirtirler. Metinde şu bilgi yer almaktadır: “651 yılında Tashi (Arabistan) kralı Çin sarayına ilk kez bir elçi gönderdi ve aynı zamanda Tashi sarayının otuz dört yıldır üç kralla saltanat süregeldiğini ilan etti.”²⁰⁹

Ming Tarihi kayıtlarına göre Sui Hanedanlığı sırasında (581-604) yıllarında İslamiyet Çin’e gelmiştir. Ancak ilk vahiy tarihinin 610 olması, buradaki bilginin hatalı olduğunu göstermektedir. Mishu kayıtlarına göre ise Çin, İslamiyet ile ilk defa 618-626 yılları arasında Tang Hanedanlığı sırasında tanışmıştır. Kayıta geçen tarihlerde Hz. Peygamber (SAV)’in hayatta olması dikkat çekmektedir. İslamiyet’in ilk dönemlerinde yaşanan baskılardan dolayı gerçekleşen hicret, burada önemini göstermektedir. Çünkü Müslümanların hicret etmek için uygun bir yer aradıkları dönemleridir. Tarihi kayıtlar dikkate alındığında Çin ile Arabistan arasındaki ticari ilişkilerin daha eski tarihlere uzandığı tahmin edilse de daha kesin ifade edilebilecek en erken tarih MS. 5. yüzyılın ilk yarısı olarak belirlenebilmektedir. Hira, antik Babil’in güney batısında yer alan ve Hindistan ile Çin’in uzak ülkelerinden gelen gemilerin sürekli olarak bulunduğu bir bölgedir. Hz. Muhammed (SAV)’in gücünün yükselişi ile aynı çağda bulunan Tang Hanedanlığı’nın olduğu Çin yıllıklarında belirtilmektedir. Yine Hz. Muhammed (SAV)’in Müslümanlara ilim için Çin’e kadar gitmelerini tavsiye etmeleri kayda değer bir bilgidir. Çin ile Arabistan arasındaki ilişkilere dair ilk olumlu ifadeler, daha önce de belirtildiği gibi, Hz. Muhammed (SAV)’in yaşamından yaklaşık iki yüz yıl öncesine kadar uzanmaktadır. Çin yıllıklarında Araplara bir atıfta bulunulmasını beklemek doğru değildir çünkü o dönemlerde Arabistan güçlü bir devlet görüntüsünde değildi. Sui Hanedanı, Hz.

²⁰⁹ Hee- Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu’ya Yayılması* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 29.

Muhammed (SAV)'in gençliği ve Mekke'nin ilk dönemi olduğu için bahsedilen tarihlerde Arabistan'dan Çin'e giden bir elçilik beklemek doğru bir yaklaşım değildir. Bundan dolayı Tang Hanedanı dönemi daha sağlam kayıtlar içermektedir.²¹⁰

Müslümanlar hakkında Çin'de ilk olarak Tang Hanedanı ikinci hükümdarı Tai Zun döneminde bahsedilmeye başlanmıştır. Müslümanların bir kısmı karadan bir kısmı ise denizden Çin'e giriş yapmışlardır. Kaynaklarda Arapların deniz yolu ticareti sayesinde Çin ile ilişkiler kurduğu belirtilmektedir. Hz. Peygamber (SAV)'in doğumundan çok önce Suriye limanları yolu ile birçok ticaret yapıldığı kaydedilmiştir.²¹¹ Daha sonra artan ticari ilişkilerle Çin'e İslamiyet'i yaymak amacıyla da gidilmeye başlanmıştır. Deniz yoluyla gelenler cenubî Çin'de karadan gelenler ise şimalî garbî bölgelerinde İslamiyet'i yaymışlardır.

Deniz yoluyla gelenler arasında dört tane İslam mürşidi bulunduğu belirtilmektedir. Bunlar Çin'e Tai Zun (MS. 627-650) döneminde gelmişlerdir. Bunlardan biri Kanton'u merkez edinmiş, diğeri Yanco'da, diğeri ikisi ise Cuanço'da yerleşmişlerdir.²¹²

Tang Hanedanı döneminde Çin, İpek Yolu ve deniz yoluyla dış dünya ile bağlantı sağlamıştır. Çin ile ticaret yapan Araplar ve Persler özellikle Çin'in güneyinde bulunan liman şehri Guangzhou'a gelmişlerdir. Çin'e ticaret için gelen yabancılara, "yabancı tüccar" anlamına gelen kelimeler kullanmışlardır. Tang döneminde Çin'e gelen Araplar ve Persler daha sonra Huizu olarak isimlendirilerek yeni bir etnik yapının temelini oluşturmuşlardır. Guangzhou'da bulunan Huaisheng Camii burada bulunan ilk cami olarak bilinmektedir.²¹³

Çin'e giden ilk elçiler ve ilk yerleşen Müslümanlar konusunda ihtilaflar bulunmaktadır. Hz. Muhammed (SAV)'in Çin'e elçi gönderdiği, elçinin Vehb b. Ebî Kebşâ isminde biri olduğu ve elçinin Kanton'da çok iyi karşılanarak Çin'de bir cami inşa etmesine izin verildiği kaydedilmektedir. Elçinin 633 yılında Arabistan'a döndüğü de nakledilmektedir.²¹⁴ Elçinin kimliği tam olarak bilinmese de Hz.

²¹⁰ Marshall Broomhall, *Islam in China* (London: Franklin, 2018), 5-9.

²¹¹ Arnold, *The Preaching of Islam*, 249.

²¹² Celaleddin Wang-Zin-Shan, "Çin'de İslamiyet", *İslam Teknikleri Enstitüsü Dergisi*, 2/4 (1958), 157, 159, 160.

²¹³ Ertuğrul Ceylan, "Çin Kaynaklarına Göre İslamiyet'in Çin'e Girişi", *Current Research in Social Sciences*, 2/2 (Mayıs 2016), 29-30.

²¹⁴ Arnold, *The Preaching of Islam*, 251.

Peygamber (SAV)'in Çin'e elçi gönderdiğine dair farklı bilgiler de bulunmaktadır. Çinlilerin ona sa-ka-pa yani sahabe şeklinde hitap ettikleridir. Kast edilen elçinin Vehb b.Ebî Kebşâ olduğu düşünülmektedir. Elçinin aynı zamanda Hz. Peygamber (SAV)'in anne tarafından akrabası olduğu da rivayet edilmektedir. Elçi, Sa'd b. Ebî Vakkas ile karıştırılsa da bu doğru bir bilgi değildir.²¹⁵

Müslümanların Çin'e girişiyle ilgili görüşleri ele alan He Qianyuan'ın yazmış olduğu *Ming* kitabı, Tang Hanedanlığı döneminde gerçekleşen yerleşimler üzerinde durmaktadır. Kitap, Hz. Muhammed (SAV)'in Medine'sinde dört seçkin sahabenin bulunduğunu ve onların Wude'nin Tang Hanedanlığı'na hükmettiği dönemde Çin'e geldiğini yazmaktadır. Bunların ikisi sırasıyla Guangzhou'yu ve Yangzhou'yu ziyaret etmişti. Diğerleri ise Quanzhou'ya gitmiş ve orada ölmüşler, ardından Quanzhou'da bulunan Linshan Dağı'na gömülmüşlerdi. Mezarın üzerinde yer alan Arapça kelimeler Yuan Hanedanlığı'na ait olmasa da mezarın kendisinin Song Hanedanı dönemine ait olma ihtimali bulunmaktadır. Müslümanların Çin'e ne zaman geldiğini araştıran tarihçiler deniz yolu bağlantısına bakarak Çin ile Batı Asya arasındaki doğrudan deniz bağlantısının Han Hanedanlığı döneminde kurulduğunu kabul etmektedir. Doğu Han Hanedanlığı'ndan sonra, Çin ticaret gemileri Güney Çin'den yola çıkıp yol üzerindeki limanlara girmişler ve doğrudan Umman Denizi'nin kıyılarına ulaşmışlardı. Roma İmparatorluğu'nun da gemileri doğrudan Kızıldeniz'den Çin'in güneydoğu kıyısına doğru yola çıkmışlardı. Han Hanedanlığı'ndan Tang Hanedanlığı'na kadar Çin ile Batı Asya deniz bağlantısı yüzlerce yıl sürdürülmüştür.

Bir görüşe göre ise Hz. Osman'ın halifeliği döneminde 25 Ağustos 651 tarihinde Çin'e ilk elçinin gitmiş olmasıdır. Çin'e elçi gönderilmesinin sebebi olarak ise İran ile İslam devleti arasında çıkan savaştır. Çinlilerin Arapların gücü hakkında ilk kez bilgi sahibi olduğu remi teması, bu görüşme kabul edilmektedir.²¹⁶

Çin'de İslami topluluklar çoğaldıkça aralarındaki deniz yoluyla kurulmuş olan ilişki daha da sıklaşmıştı. Tarihi verilerden yola çıkarak Müslümanların hangi hanedanlık döneminde Çin'e yerleştiğini kesinleştirmek zor olsa da tarihçiler en

²¹⁵ İhsan Süreyya Sırma, *Çin Müslümanları ve Çin'e Seyahat* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2008), 12-14.

²¹⁶ Hee Soo Lee, "Çin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/ 323-329.

belirgin zamanın Tang Hanedanlığı dönemi olduğu konusunda görüş birliği içerisindedirler.²¹⁷

İslamiyet'in Çin'e girişinde, Müslümanların karşılaştığı hanedanlığın tavrı da etkili olmuştur. Tang hanedanı, kargaşa altında devraldıkları Çin yönetimini düzgün yönetmeyi başarmış bir hanedanlıktır. Her güçlü devlet örneğinde dikkat çeken ekonomiye önem verme, sanat ve bilimde gelişme gösterme ve hoşgörülü tutum Tang Hanedanlığı'nda da belirgin olan özelliklerdi. Tanglar döneminde sınırlar genişletilmiş ve İpek Yolu ticaretine önem verilmiştir. Bundan dolayı ülkeye gelen tüccarlara hoşgörüyle yaklaşmıştır. Aynı anda Çin dışındaki dünyanın düzeninde değişimler görülmektedir. İslam dalgası Asya'daki siyasi temayülleri değiştirmeye başladı. Hz. Muhammed (SAV) döneminde başlayan fetih hareketleri dört halife döneminde de hız kesmeden devam etmiştir. İslamiyet, Avrupa ve Asya topraklarında ilerlemekteydi. İslam fetihlerinden kaçan İranlılardan bazıları Çin'e sığındılar. Müslümanların ilerleyişi öncelikle ticaret üzerinde çok etkili oldu. Asya'nın bir ucundan diğer ucuna deniz, kervan yoluyla ve Akdeniz üzerinden yapılan çift yönlü ticareti arttırmış oldu. Çin İpeği birçok ülkede Araplar aracılığıyla sıklıkla kullanılmaya başlandı. Tang hanedanlığının tarıma verdiği değer ile de ticaret mallarının kalitesi artmıştı. İpek üretimi için birçok eyalette pamuk üretimine başlanmıştı. İmalat ve ticaret için nakliye gerektiğinden kanal uzatılmış, yollar geliştirilmişti. Güçlü bir devlet yönetimi sergileyen Tang hanedanı, ülkede dini bir hoşgörü ortamı da oluşturmaktaydı. Hz. Muhammed (SAV)'in vefatından sonra, amcasının başında bulunduğu bir heyet Çin'e İslam'ı getirmek için Bağdat'tan yola çıkmış, İmparator Kanton'da Çin'de ilk anıt camiinin açılmasına izin vermiştir.²¹⁸ Yeni doğmuş İslamiyet'in temsilcileri yedinci yüzyıl gibi erken bir tarihte Güney Çin Denizi limanlarından İpek Yolu boyunca gelmişlerdi. Burada yerleşenler ve evlilik yapanlar da olmuştur. Burada yerleşimler çoğaldıkça Müslümanların kültürel özellikleri de Çin'de görülmeye başlanmıştır.²¹⁹

İslamiyet'in hoşgörüyle karşılanması, burada dini değerlerin de yayılmasını sağlamıştı. Ticareti oldukça önemsendiği Çin'de ticaret konusunda bilgisi olan Müslüman tüccarlar hoş karşılanmaktaydı. Ticari ilişkilerin olumlu düzeyde seyretmesi İslami yaşam tarzının da fark edilmesini sağlıyordu. İslamiyet yedinci

²¹⁷ Yingsheng, *Kara ve Deniz İpek Yolu'nun Tarihi*, 483-484.

²¹⁸ Harry G. Gelber, *Çin ve Dünya*, çev. Hülya Kocaoluk (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010), 57-64.

²¹⁹ Colin Thubron, *Shadow of the Silk Road* (Vintage, 2021), 30-31.

yüzyılda Çin’de görülmeye başlansa da yayılması ve diğer Asya topraklarında kabul görmesi daha uzun bir zaman diliminde gerçekleşmiştir.

Müslüman tüccarlar çok geçmeden İslami yöneticilerin olduğu birçok uzak bölgeye seyahat ettiler. Kısa bir süre sonra İpek Yolu üzerindeki ticaretin büyük bir kısmını ele geçirerek tüm büyük ticaret yollarına yerleştiler. Müslümanlar hem insanların hem de yük hayvanlarının dinlenebilecekleri kervansaraylar ve camiler inşa ettiler. Böylece İslami kurumlar İpek Yolu’nun büyük bir bölümünün altyapısını sağlamışlardır. Çin, Hindistan ve Bizans İmparatorluğu gibi yerlerde Müslüman tüccarlar hâkim olmaya başladı. Buradaki güzergahlarda bulunan birçok İslam alimi Avrasya ve Afrika’nın çeşitli halklarının ayrıntılı kayıtlarını tutmayı başarmışlardır. Orta Asya’daki erken İslam fetihleri başlangıçta Soğd ve Budist ticaretine zarar verse de zamanla Buhara ve Semerkant gibi şehirlerdeki İslam mimarisi, İpek Yolu’nun simgesi haline geldi. Soğdlular Müslümanların hâkim olduğu yeni sisteme daha hızlı adapte olarak ticaretin bir parçası olmaya devam ettiler. İslami dönemdeki tekstil ürünlerinin seri üretimi ile ticaret ağı daha da zenginleşerek büyümeye devam etti.²²⁰

Müslüman yönetimin varlığı ve ticarete Müslüman hakimiyetinin artması aynı zamanda İslamlaşmanın ilk önce İpek Yolu boyundaki kentsel bölgelere, daha sonralarda ise kırsal bölgelere yayıldığını göstermektedir. Ayrıca Çin’e giden ve orada yerleşen Müslümanların evlenerek Müslüman evlat yetiştirmesi ile de İslam yaygınlaşmıştır.²²¹

²²⁰ Liu Xinru, *The Silk Road in World History* (New York: Oxford University Press, 2010), 106-107.

²²¹ Richard Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, çev. Aydın Aslan (İstanbul: Medrese Yayınları, 2006), 133-134.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜSLÜMANLARIN İPEK YOLUNA HAKİMİYETİ

3.1. DÖRT HALİFE DÖNEMİ

Hız. Peygamber (SAV), 610 yılında başlayan risalet görevini yerine getirmiş ve bir İslam devleti ortaya çıkarmıştı. Arap topraklarında birliği sağlamış, fetihlerle ve anlaşmalarla ekonomik ve siyasi anlamda önemli adımlar atmıştı.

Halifeler, İslamiyet'ten önce olduğu gibi İslamiyet'ten sonra da ticaretle meşgul oldular. Hız. Ebû Bekir, pamuklu kumaş dahil olmak üzere birçok kumaş türünün ticaretini yapmaktaydı. Hız. Ömer Suriye ve Irak gibi bölgelere kervanlar yollayarak kumaş ticareti yapıyordu. Tüccar bir aileden gelen Hız. Osman, gıda ve pamuklu kumaş başta olmak üzere birçok ürünle ticaret yapmaktaydı. Suriye ve Yemen güzergahında ticaretini sürdürmekteydi.²²²

Bu bölümün ilk kısmında esasında tüccar olan dört sahabe'nin halife oldukları dönemde ticari faaliyetleri, iş birlikleri, anlaşmaları ve kararları ile Müslümanların İpek Yolu'na hakimiyetlerini nasıl tesis ettiklerini adım adım takip edecek; bu bölümün ikinci kısmında da Emeviler döneminde bu hakimiyetin nasıl güçlü bir şekilde tamamlandığını izah edeceğiz.

3.1.1. Hız. Ebû Bekir Dönemi

Hız. Ebû Bekir Fil olayından üç yıl kadar sonra Mekke'de doğmuştur. Anne ve babasının mensup olduğu Teym kabilesinin soyu Mürre b. Kâ'b'da Hız. Peygamber (SAV)'in nesebi ile birleşmektedir. Kaynaklarda kendisinden Atık olarak bahsedilmektedir. Atık kelimesinin “Güzel, soylu, eski, azat edilmiş” gibi anlamlara gelmesinden dolayı bunun Hız. Ebû Bekir'in kişiliği için ona verilmiş bir lakap olduğu izlenimi verilmektedir. Hız. Ebû Bekir'in İslamiyet öncesi hayatıyla ilgili fazla bir bilgi bulunmamakla birlikte, elbise ve kumaş ticareti ile meşgul olduğu, İslamiyet'i kabul ettiği sırada yüklü bir sermayeye sahip olduğu ve ticaret kervanlarıyla Suriye ile Yemen'e gittiği bilinmektedir.²²³

Kaynaklarda belirtildiğine göre ticaret konusunda oldukça yetenekli olan Hız. Ebû Bekir, genç yaşından itibaren geçimini ticaretten sağlamıştır. Kendisinin Suriye

²²² Pırlanta, “Hız. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı”, 34-35.

²²³ Mustafa Fayda, “Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/101-108.

ve Yemen'in yanı sıra Busra'ya ve Ebu Talib ile aynı kervanda Suriye'ye gittiği rivayet edilmektedir. Bir rivayete göre Hz. Peygamber (SAV)'in İslamiyet öncesi amcasıyla Şam'a yapmış olduğu ticaret yolculuğunda Hz. Ebû Bekir de kervanda bulunmaktaydı. Konakladıkları yerde Rahibin Hz. Peygamber (SAV)'i kast ederek kim olduğunu sorması ve O'nun bir peygamber olacağını söylemesi ile ilgili konuşma Hz. Ebû Bekir ile olmuştur. Ancak rivayet kesin değildir. Alimler arasında tartışmaya konu olmuştur.²²⁴

Hz. Ebû Bekir İslamiyet sonrasında daha çok İslamiyet'in yayılması ve zulme uğrayan Müslümanların kurtarılması üzerinde etkili olmuştur. Hilafetinin ilk zamanları ise dinden dönenler ve peygamberlik iddiasında bulunan yalancılarla mücadele ederek geçmiştir. Bu bağlamda zekât vermeyi reddedenlerle savaşmıştır. Aynı zamanda Suriye'de bulunan bazı Arap kabileleri de Hristiyanlığı ve Bizans'ı reddediyorlardı.

Bizans'ın hakimiyetindeki halk, Müslümanlardan Bizanslılara karşı yardım talep ediyorlardı. Buradan hareketle Arapların farklı topraklara yayılmasının hızlandığını söylemek mümkündür. Bunun çeşitli sebepleri bulunmaktaydı. Her şeyden önce ekonomik olarak yayılma gerekli görülmekteydi. Hz. Muhammed (SAV) dönemi öncesindeki idarecilerin düzensizliği sebebiyle sulama sistemleri zarar görmüş ve birçok bölgede toprak verimsiz hale gelmişti.

Araplar, tarım yapabilecekleri yeni topraklara ve ticaret yapabilecekleri güzergahların genişlemesine ihtiyaç duyuyordu. Bizans ve Sasani gibi devletlerin çıkardığı savaşlar sebebiyle vergi miktarlarının sürekli artması ve savaşçı bir millet olan Arapların ganimet elde etme istekleri, yeni yerler ele geçirmek için harekete geçmeyi gerekli kılıyordu. Bunun için iç huzur sağlandıktan sonra Bizans'la savaşıldı. Önce 634/13 yılında Ecnadeyn Savaşı yapıldı. Ardından Şam'ın güneydoğusunda bulunan Yermük'teki Arap ordusu, ezici çoğunlukta olan Bizans ordusunu mağlup ederek Suriye'nin bir İslam İmparatorluğu üssü olması sağlanmış oldu (636/15).²²⁵ Bu sayede Hz. Peygamber (SAV) ile başlayan İpek Yolu entegrasyonu fetihler sayesinde hakimiyet safhasına doğru taşınmıştır. İbn Haldun, İpek Yolu'na hakimiyetin önemli

²²⁴ Mahmoud Abdel-Fattah Sharaf El-Din, *Ebu Bekir El-Siddik ve Benuhu* (Kahire: Mektebetü'l Evvâb), 9-12.

²²⁵ Will Durant, *İslam Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin (Ankara: Elips Yayınları, 2004), 8-9.

aşamaları olan görebileceğimiz Yermük savaşı ve daha sonra gerçekleşecek olan Kadisiye savaşının her birinde Müslüman kuvvetlerin 30.000 küsur civarında olduğunu belirtmektedir. Herakliyus'un Yermük'teki askeri kuvvetinin ise 400.000 olduğunu söylemektedir.²²⁶

Dönemin iki büyük imparatorluğuna aynı anda savaş açarak İpek Yolu hakimiyetinin önemli bir aşamasını teşkil eden Yermük savaşı sonrasında Hz. Ebû Bekir vefat etti. Yerine ikinci halife olarak Hz. Ömer geldi. İpek Yolu hakimiyeti Hz. Ömer ile yoğunluğunu ve genişliğini artırarak devam edecektir.

3.1.2. Hz. Ömer Dönemi

Hz. Ömer'in ticaretle uğraştığı, Hz. Ebû Bekir gibi Hz. Ömer'in de İran, Suriye, Yemen, Mısır pazarlarına gittiği bilinmektedir.²²⁷ Hz. Ömer'in İslamiyet'ten önce de ticaret konularında bilinçli biri olması yapılan fetihlerden elde edilen zenginlik hakkında bizlere bilgi vermektedir.

Hz. Ömer, daha önce başlamış olan Arapların yayılmasını hızlandıracak yeni fetihler düzenledi. 635/14'te Şam, 636/15'de Antakya, 638/18'de Kudüs alındı. 640 yılında artık tüm Suriye Müslümanların hakimiyetindeydi. 641'de İran ve eski çağlardan beri Roma'nın tahıl deposu olarak kullandığı Mısır fetihleri tamamlanmıştı.²²⁸ Fethedilen bölgeler hem askeri hem de ekonomi yönden İpek Yolu'nun oldukça önemli şehirlerindendi.

Buradan elde edilen ganimetler ile Müslümanların refah seviyesi çokça yükselmişti. Savaş ganimetlerinin yüzde sekseni devlet hissesi olarak ayrılıyor, geri kalanı ise halka dağıtılıyordu. Hz. Ömer üzülmekle halk arasında lüksün yayıldığını görmekteydi.²²⁹

Fethedilen yerler ile aynı zamanda ticaret güzergahları da ele geçirilmiş oluyordu. Hz. Ömer döneminde Müslümanlar yeni yerler fethetmiş ve buralardan geçen ticari güzergahların da hâkimi olmuşlardır. Hz. Ömer sadece askeri olarak değil idari olarak da

²²⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, hzl. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 378-379.

²²⁷ Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 141.

²²⁸ David L. Vagi, *Coinage and History Of The Roman Empire 2* (London: Fitzroy Dearborn Publishers Chicago, 2001), 142.

²²⁹ Durant, *İslam Medeniyeti*, 9-10.

önemli düzenlemeler yapmış, böylece kurumsallaşmış ve güçlenmiş bir İslam devleti parlamaya başlamıştır.

Hiz. Ömer dönemi sınırlar genişlediğı için farklı milletlerden insanların bir arada yaşamaya başladığı dönem olmuştur. Hiz. Peygamber (SAV) döneminden beri Hristiyan ve Yahudilerle ilişkiler düzenlenmiştir. Hiz. Ebu Bekir döneminde de aynı şartlar devam ettirilmiştir. Hiz. Ömer dönemi ise İslam devletinin kurumsallaştığı ve farklı coğrafyalara yayıldığı bir devir olmuştur. Hem Yahudi hem de Hristiyan toprakları fethedilmiş, burada yaşayan insanlarla ekonomik ve sosyal yönden ilişkiler kurulmaya çaba gösterilmiştir.

İslam devleti içerisinde Müslümanlardan zekât ve öşür vergisi alınırken karşılıklı ilişkilerin yansıması olarak gayri müslimlerden cizye ve ticaretten kesilen haraç vergisi alınmaktaydı. Hiz. Ömer İslam dininin gayri müslimlere tanıdığı özel mülkiyet ve ticaret yapma hakkı gibi konularda anlaşmalar yapmış, İslam coğrafyası içindeki ticareti canlı tutmaya gayret etmiştir.

Hiz. Ömer, ilerleyen zamanlarda Hicaz bölgesinde sadece Müslümanların yaşamaya başladığı bir dönemde, ticaret için gelen gayri müslimlerin üç günden fazla Hicaz'da kalmaması ile ilgili bir düzenleme yapmıştır. Böylece Hicaz, Müslümanlara has bir bölge konumunu alırken ticaret akışının devamlılığı sağlanmıştır.²³⁰

Hiz. Ömer'in ticaret için attığı önemli adımlardan biri, Basra şehrini kurmuş olmasıdır. Basra valisine “Müslümanlar için İran'la Arap toprakları arasında, Irak sınırında, Çin Denizi sahilinde bir şehir kur.” diye yazan Hiz. Ömer zamanında tamamlanmış bir şehirdir.²³¹ Tarihi devirlerde önemini koruyan Basra Körfezi'nde bir şehir meydana getirmek, ekonomik ve siyasi yönden oldukça önemli bir gelişim sağlamıştır.

Hiz. Ömer, fethettiğı yerlerin para birimi ile ticaret yapmıştır. Tüccarların işlerini kolaylaştırmaya gayret etti. Ebû Yûsuf, Ebû Mûsâ el- Eş'arî ile Hiz. Ömer arasındaki konuşmalarda Hiz. Ömer'in Müslüman tüccarlardan ve zımmîlerden alınan vergileri düzenlediğini belirtmektedir. Hiz. Ömer Irak ve Şam'dan alınan vergilerin

²³⁰ İsmet Eşmeli, “Hiz. Ömer'in Yahudilerle İlişkileri”, *Uluslararası Hiz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2018), 2/251,252.

²³¹ Ebu Abdullah Muhammed el-Mukaddesî, *Ahsen-ut Tekasim fi Marife- til Ekalim*, (Beyrut: Dârüs sâdır,), 116, 117.

dörtte birini Müslümanlardan, yarısını zimmîlerden, onda birini ise harp ehlinde almalarını istemiştir.²³² Vergiyi Sasanilerden dirhem Bizanslılardan ise dinar ile almıştır. Yezîd bin Hârûn'un rivayet ettiğine göre, Hz. Ömer Müslümanlardan her kırk dinarda bir dinar, ehl-i zimmeden ise her yirmi dinardan bir dinar almayı söylemiştir.²³³ Müslümanlar Dimaşk'ı aldıklarında Hz. Ömer, orada yaşayan halkı ekonomik durumuna göre çok zenginler, orta halliler ve çok fakirler olarak vergi ödemelerini sağlamaya çalışmıştır. Hristiyanlara dinde zorlama yapmamayı ve zengin olanlardan iki kata kadar vergi alınabileceğini belirtmiştir. Hristiyan toplulukların ekonomik durumuna göre ne kadar vergi ödeyecekleri belirlenmiştir.²³⁴ Hz. Ömer bir yandan Müslümanlar ile gayri müslimler arasında uyumu sağlamaya çalışırken, diğer yandan ticaret konusunda kendini geliştirmiş gayri müslim toplulukların bölgedeki ekonomiyi canlı tutmasını garanti altına alacak anlaşmalar yapmaya gayret etmiştir.

Müslümanların Çin ile diplomatik ve ticari ilişkilerinin ve İpek Yolu'nda hâkimiyet mücadelesinin Müslümanlar için öneminden önceki bölümde bahsetmiştik. Çin ile ilişkilerin ilk olarak Hz. Ömer döneminde başladığı düşünülmektedir.

Dîneverî, Utbe bin Gazvân'ın Übülle fethi neticesinde Umman'dan, Bahreyn'den, İran'dan, Hindistan'dan ve Çin'den altınlarla ve gümüşlerle dolu olarak gemiler geldiğini belirtmektedir.²³⁵

Hz. Muhammed (SAV)'in halefleri döneminde Araplar büyük bir coğrafyaya yayılmışlardır. Çin'in Tang Hanedanlığı, Arap İmparatorluğu'nu Dayi olarak isimlendirdi. İranlılar, komşuları Arap kabilesi olan Tayyi'ye Tacik diyorlardı. Tang hanedanlığı dönemindeki Çinliler ismi İranlılardan duymuş ve Dayi olarak tercüme etmişlerdir.

Hz. Ömer hilafeti döneminde (634/13-644/24) İslam Devleti topraklarını genişletip Bizans ve Sasani ile karşı karşıya gelerek dönemin en güçlü devletlerini yenilgiye uğrattı. Bu dönemde Araplar, Çin ile iletişim kurmaya başlamışlardı. Du You tarafından kaleme alınan *Dayi'nin Tong Dian-Biyografisi* ve *Tang Kayıtlarında*

²³² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Taha Abdurrauf Said- Said Hasan Muhammed (El-Ezher Kütüphanesi), 153-154.

²³³ İbnü'l- Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Moavad-Adil Ahmed Abd, (Darü'l-Kitab el- âlemiyye, 1994), 8/6866.

²³⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l- Bıldân* (Beyrut: Darü'l-Hilal, 1988), 179-180.

²³⁵ Ebû Hanîfe Dîneverî, *el-Ahbârü't-tuvâl*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire, Dâru İhyâi'l Kütübi'l Arabiyye, 1960/ 1380), 117.

Dayi'nin Biyografisi, İmparator Yonghui'nin hükümdarlığının 2. yılının (M.S. 651) ağustos ayında Dayi'nin Tang'a elçiler gönderdiğini kaydetmiştir.²³⁶ Elimizde daha fazla bilgi bulunmamakla birlikte, Sasani topraklarını fethetmiş olan Hz. Ömer'in Çin ile ticari ilişkilerde bulunmuş olması muhtemeldir.

3.1.3. Hz. Osman Dönemi

Hz. Osman'ın dikkat çeken özelliklerinden biri İslamiyet öncesi dönemde babasının yanında ticaretle uğraşmış ve Mekke'nin en ünlü tüccarlarından biri olmasıdır.²³⁷ Yaşanan birçok olayda Hz. Osman'ın ticari zekasıyla karlı çıkan Müslümanlar için onun tüccar yönü oldukça önemsenmiştir.²³⁸

Hz. Osman dönemi büyük fetihlerin yapıldığı ve İpek Yolu'na hakimiyetin sürdürüldüğü bir dönemdir. Bu fetihler sayesinde Hz. Osman hem İslam devletinin güçlenmesini sağlamış hem de Ermenistan, Kafkaslar ve diğer bölgelerde İslamiyet'in yayılmasını hızlandırmıştır.²³⁹ Hz. Ömer döneminde başlayan İran'ın fethi, Hz. Osman'ın Fâris ve Kirmân bölgelerinin fethedilmesi ile tamamlanmıştı. Aynı zamanda deniz aşırı seferler de Hz. Osman döneminde gerçekleştirilmiştir. Bahreyn üzerinden yapılan deniz seferleri ile İran'ın güney bölgelerine hâkim olundu. Bunun üzerine İslam orduları için Horasan'ın yolu açılmış oldu. Horasan, Hz. Osman döneminde Abdullah bin Âmir bin Kariz tarafından ülkede Arap olan ve olmayan halklar bir araya getirildiği önemli bir yerleşim yeri olmuştur.²⁴⁰

Bu dönemde İpek Yolu'nun önemli havzaları olan Horasan ve Sicistân bölgelerinin fethi tamamlanmıştır. İslam orduları Horasan bölgesinde ilerlerken buralarda siyasi bir istikrarsızlığın olduğu göze çarpmaktadır. Çin'deki Tang Hanedanı, Doğu Göktürk Hakanlığı'nı sonlandırmıştı. Müslümanlar, Sasanilerden kalan otorite boşluğunu doldurmuş ve Horasan bölgesinde ilerleme kaydetmiştir.²⁴¹

²³⁶ Liu Yingsheng, *Tarihi Kara İpek Yolu*, çev. Aziz Erkan (İstanbul: İpek Yolu Kültür ve Tarih, 2021), 241.

²³⁷ İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/438-443.

²³⁸ Muhammed Emin Yıldırım, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahabeler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2016), 103.

²³⁹ Me'mun Garib, *Hilafet-i Osman Bin Afvan I*, (Kahire: Merkez el-Kitabu'l Neşr), 75-80.

²⁴⁰ Ya'kûbî, *Buldan*, 96.

²⁴¹ Fatih Erkoçoğlu, "Hz. Osman Dönemi Orta Asya (Horasan) Fetihleri", *Hazreti Osman*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020), 85-93.

Hız. Osman döneminde ilk deniz seferleri de başarıyla sonuçlanmıştır. Kıbrıs ve Rodos'tan başlayıp Sicilya'ya kadar uzanan önemli fetihler gerçekleştirilmiştir. Müslümanların donanması Akdeniz'deki Bizans hakimiyetini sekteye uğratmıştır. Ayrıca Hız. Ömer döneminde başlayan Kuzey Afrika fetihleri, Hız. Osman döneminde genişletilerek devam etmiştir.²⁴²

Hız. Ömer döneminde idari, askeri ve ekonomik anlamda güçlenmiş olan İslam devleti, Hız. Osman döneminde fetih hareketlerinin genişlemesiyle çok daha güçlü hale gelmişti. Özellikle Horasan bölgesinde başlayan ve yayılan Arap fetihlerinin Çin başta olmak üzere birçok devlet tarafından dikkatle takip edildiği bilinen bir gerçektir. Karada ve denizde gerçekleştirilen başarılı fetih hareketleri sayesinde yeni ticaret güzergahları Müslümanların eline geçmiş oldu.

Yaşanan gelişmeler Çin için farklı bir önem taşıyordu. Sasanilerin son hükümdarı III. Yezdicerd Arapların fetihleri karşısında çaresizdi. 651/31 yılında III. Yezdicerd çevresindeki bazı hükümdarlardan destek istedi. Tang hükümdarı, İran elçisine eşlik edecek bir general verdi. Kaynaklarda Arapların Tang Hanedanı'nın gönderdiği birliği geri püskürttüğü belirtilmektedir. Bunlar üzerine Tang Hanedanı, İranlılara Araplar ile iyi geçinmelerini tavsiye etmiştir. Daha sonraki süreçte Araplar ilerleyişlerine devam ederek Asya, Avrupa ve Afrika'da geniş bölgeleri fethetti. Büyük bir nüfus ve farklı toplumsal yapıların bir arada bulunduğu bir imparatorluk kurdular.²⁴³

Müslümanlar ve Çinlilerin Tang Hanedanı döneminde daha yakından iletişim kurması yalnızca fetihlerle olmamıştır. Rivayete göre M.S. 650 yılında Çin İmparatoru Hız. Osman'a elçi göndermiş ve elçi Çin'e geri döndüğünde Halifeden bir mektup getirmiştir. Mektubun MS. 651'de Çin payitahtı Sianfu'da büyük bir merasimle kabul edildiği belirtilmektedir.²⁴⁴ Tang Hanedanı döneminde yazılan Du Huan'ın seyahat notları isimli eseri bizlere Arap-Çin ilişkileri hakkında bilgiler vermektedir. Yapılan ilk ziyaretin ardından 651-798 yılları arasında Arap elçileri 39 kez Çin'e gitmişlerdir. İki ülke arasında Hız. Osman döneminde başlayan diplomatik ilişkiler daha sonraki yıllarda devam etmiştir.

²⁴² Adnan Adıgüzel, "Hız. Osman Dönemi Orta Asya (Horasan) Fetihleri", *Hazreti Osman*, 110-111.

²⁴³ Liu Yingsheng, *Tarihi Kara İpek Yolu*, 242-244.

²⁴⁴ Celaleddin Wang-Zin-Shan, "Çin'de İslamiyet", 158.

Araplar ve Çinliler arasında 651’de başladığı belirtilen diplomatik ilişkiler, aynı zamanda İslamiyet’in Çin’e girdiği tarih olarak da kabul edilmektedir.²⁴⁵ Daha sonraki dönemlerde fetihler ile birlikte Arap-Çin ilişkilerinin devam ettiğini görmekteyiz. Hz. Osman döneminde atılan adımlar Emeviler döneminde daha da gelişmiştir. Arapların askeri zaferler elde etmesinin yanı sıra İslamiyet’in oldukça uzak bir bölgede yayılmasının sağlanması, İslam tarihi açısından çok önemli bir gelişmedir.

3.1.4. Hz. Ali Dönemi

Hz. Osman’ın vefatından sonra halife olan Hz. Ali, uzunca bir süre Hz. Osman’ın katillerini cezalandırmaya çalışmakla ve isyancıların faaliyetlerini durdurmaya çalışmakla uğraştı. Müslümanların arasında yaşanan fikir ayrılıklarının ve şiddetli çatışmaların Hz. Ali dönemine gelmesi, dış ülkelere yapılan fetihleri aksatmış ve oluşturulan yeni İslami düzeyde sorunlar yaşanmasına sebep olmuştur.²⁴⁶

Müslümanlar arasında siyasi birlik sağlanamamasına rağmen bazı bölgelerde fetih hareketleri devam ettirilmeye çalışılmıştır. Bunlardan en önemlilerinden biri Sind bölgesidir. Müslümanların Hint alt kıtasında tarihi bir bölge olan Sind ile ilgilenmeleri ilk kez Hz. Ömer’in halifeliği döneminde olmuştur.²⁴⁷ Hz. Ömer döneminde asker gönderilen bölgede Hz. Osman döneminde fetih faaliyetleri devam etmiş ancak iklimi ve insanların savaşçı oluşuyla ilgili bazı zorluklar sebebiyle fazla bir ilerleme sağlanamamıştır. Hz. Ali döneminde (H. 38/659 yılı sonlarında) Sâğır b. Zü’r komutasında bulunan Müslümanlar Hint bölgesine fetih hareketi gerçekleştirdi. Burada zaferler kazanarak büyük ganimetler elde ettiler. Ancak fetih hareketlerinin hemen ardından Hz. Ali’nin vefat haberinin gelmesi ile buradaki ilerleyiş devam ettirilmedi.²⁴⁸

Ayrıca Hz. Osman döneminde fethedilen Horasan bölgesinde kargaşa çıktığı ve Hz. Ali’nin halife olduğu dönemde Horasan’ın bazı bölgelerinde vergi ödenmediği anlaşılmaktadır. Buradaki itaatsizliğin Hz. Ali’nin vefatına kadar sürdüğü belirtilmektedir.²⁴⁹ Horasan hem İpek yolu güzergâhı açısından hem de askerî açıdan önemli bir bölgedir. Buradan İslam devleti içindeki kargaşanın Müslümanlara

²⁴⁵ Ertuğrul Ceylan, “Çin Kaynaklarına Göre İslamiyet’in Çin’e Girişi”, 30.

²⁴⁶ Ethem Ruhi, Fığlalı, “Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/ 371-374.

²⁴⁷ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri* (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2017), 199.

²⁴⁸ Ali Üremiş, “Sind’de İslam Fetihleri”, *SEFAD* 37 (2017), 483-484.

²⁴⁹ Erkoçoğlu, “Hazreti Osman”, 94.

ekonomik ve askeri yönden verdiği zararı görebilmekteyiz. Hz. Ali döneminde Çin ile ticari ve diplomatik yönden ilişkiler kurulduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Bunun sebebinin iç çekişmeler olması muhtemeldir.

Tüm bu açıklamalardan hareketle şunu vurgulayabiliriz ki, Hz. Ebubekir, dağılma tehlikesi ile karşı karşıya kalan İslam toplumunu bir araya getirmiş; Hz. Ömer, Sasani ve Bizans İmparatorluğu'nu yenerek İslam Devleti'ni İran platosu ve Hint yarımadasına doğru genişletmeyi başarmış; genişleme Hz. Ömer döneminden sonra da devam etmiştir.²⁵⁰ Özellikle Hz. Osman döneminde başlatılan denizcilik hareketi Müslümanların ilerleyişinde ve Çin-Hint Kıtası'ndaki ticarete hâkim olmasında büyük rol oynamıştır. Hz. Ali döneminde Müslümanlar arasındaki çatışmalar yüzünden askeri ve ekonomik ilerleyiş sekteye uğramıştır.

3.2. Müslümanların Dört Halife Döneminde Denizcilik ile Dünya Ticaretine Eklemlenmesi

Tarihi kayıtlar, İslamiyet öncesi dönemde Arapların denizcilik konusunda kendilerini geliştirdikleri ile ilgili bir bilgi vermemektedir. İslamiyet'ten sonra ise Hz. Osman döneminde denizciliğin önemsendiğini, bir donanma oluşturulduğunu ve deniz aşırı seferler yapılarak yeni yerlerin fethedildiğini göstermektedir.

Araplara ait gemilerdeki bazı işaretler, kültürleri hakkında fikir edinmemizi sağlamaktadır. Gemilerine bazı göz ve resimler çizdiklerini, nazara karşı bazı önlemler aldıklarını; ancak Hz. Peygamber (SAV)'in insan figürü çizimini yasaklaması ile böyle uygulamalara son verdiklerini belirtmişti. Arap kültüründeki gemilere figür çizme uygulamasının Akdeniz ve Hint Okyanusu'nda bulunan gemilerde de görülmesi buralardaki Müslüman hakimiyetine bağlanmıştır. Gemilere figür çiziminin yaygınlaşması ile Arap kültürünün diğer kültürleri etkilediği düşünülmektedir. Araplar İslamiyet'in emirlerini sıkı sıkıya uyguladığı için gemilere figür çizme ve göz boyama gibi şeylerin, Kızıldeniz ve Basra Körfezi gibi yerlerde uygulanmadığı görülmektedir.²⁵¹

3.2.1. Kızıldeniz'in Önemi

Kızıldeniz, etrafındaki coğrafyada cereyan eden olaylardan etkilenen bir bölgedir. Bu coğrafyada yaşanan gelişmeleri incelemeyen Kızıldeniz'deki

²⁵⁰ Tayyar Arı, *Orta Doğu* (Bursa: MKM Yayınları, 2012), 37.

²⁵¹ Richard LeBaron Bowen, "Maritime Superstitions of the Arabs", *American Neptune*, 1955, 15/5-6.

faaliyetlerin önemi hakkında bilgi sahibi olamayız. Kızıldeniz'in her iki yakasında bulunan susuz çöller, dağlar, kurumuş vadiler, güneyde sahillerin önünü kapatan mercan kayalıkları gibi sebepler yüzünden Kızıldeniz geçişini büyük ölçüde zorlaştırmıştır. Kızıldeniz'de ulaşım elverişli olan en önemli bölgelerden biri Yemen'dir. Hindistan, Endonezya ve Çin'den gelen ticaret filoları ve Şam'dan gelen ticaret kervanlarının buluşma noktası olması sebebiyle Kızıldeniz denizciliğinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.²⁵²

İslam öncesi dönemde Mekke'nin limanı olan Şuaybe'nin yerini Cidde'nin alması Hz. Osman döneminde gerçekleşmiştir. M. S. VII. yüzyıl ortalarına doğru İranlı tüccarlar tarafından kurulan Cidde, Halife Hz. Osman tarafından Mekke'ye, diğer devletlerle ticari bağlantılar kuracak bir liman olarak şekillendirilmiştir. Kızıldeniz kıyısında bir liman olan Cidde, Mekke'deki ticaret için iki yönden önemliydi. Öncelikle Mısır'dan ithal edilen yiyecek maddeleri Cidde yoluyla Mekke'ye getirilmekteydi. İkinci önemi ise deniz yoluyla ve özellikle Azyâb limanından yola çıkan Afrikalı hacılar önce Cidde'ye gelirler ardından Mekke'ye ulaşırlardı. Ayrıca Çin, Hindistan, Mısır ve Doğu Afrika'dan gelen gemilerin ve deniz ticaretinin buluşma yeri olarak belirlenmesi, Cidde limanının önemini artırmaktaydı. Mekke'nin, başta Çin olmak üzere deniz aşırı ülkelerle bağlantı kurması açısından Cidde limanının büyük bir önemi bulunmaktadır.²⁵³

Kızıldeniz'deki su yollu bağlantılar askeri değil ekonomik bir niteliğe sahipti. Kızıldeniz'de korsan faaliyetleri oldukça fazla olduğu için tehlikeye girmek istemeyen ticaret gemileri yüklerini Aden veya Yemen kıyısında boşaltıyorlardı. Daha sonra bırakılan yükler kara yoluyla Arabistan'ın Kızıldeniz kıyısından Elat'taki merkezi dağıtım noktasına taşınmaktaydı. Arabistan'ı Akdeniz için önemli kılan buradaki kervan yoluydu. Çünkü buradan geçen yollar Elat'tan açılıp Suriye ve Mısır'a uzanmaktaydı. İskenderiye'nin başlıca liman olduğu doğuda, mallar Şam'dan deniz yoluyla Gazze'ye veya diğer kıyı limanlarına ulaşır ve buradan iç kesimlere dağıtım yapılırdı. Karadan ise Bizans'a giderdi. Bizans için altıncı ve yedinci yüzyıllardaki ticaret güzergahı oldukça önemliydi. Dönemin ticaret merkezi olan Hint Okyanusu ve Güney Asya'dan gelen malların toplanma ve dağıtım yeri olan Kızıldeniz, Basra

²⁵² Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz: Çöl Gemi ve Tacir* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 82, 87.

²⁵³ Yüksel, *İslam'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, 57-58.

Körfezi ve Akdeniz'in doğu limanlarının bulunduğu coğrafya bölgesiydi. Arabistan'ın önemi ise büyük ölçüde, Hint Okyanusu ve Güney Asya'yı Akdeniz'den ve Avrupa'dan ayıran coğrafi konumundan kaynaklanıyordu. Bölge ticaretini elinde tutmak isteyen bir devlet için buradaki limanlar büyük bir önem taşıyordu.²⁵⁴

3.2.2. İlk Deniz Yolculuğu ve İlk İslam Donanmasının Kurulması

İslamiyet'in yayılmaya başladığı dönemde ilk deniz yolculuğu Habeşistan'a yapılan hicret sırasında gerçekleşmiştir. Aynı şekilde deniz yoluyla geri dönen muhacirlere Habeş Necâşisi Asham'ın tesis ettiği gemiler, yolcularını Medine'nin Câr Limanı'na getirmiştir. İslam denizcilik tarihinin başlangıcı sayılabilecek ilk önemli olayın Mekke'nin fethinden yedi ay kadar sonra, Hicret'in 9. senesinin Rebîülevvel ayında (630) Mekke'nin limanı olan Şuaybe açıklarında gemilere binmiş olan korsanların görülmesi üzerine Hz. Peygamber (SAV)'in Alkame b. Mücezziz el-Müdlîcî (ö. 20/641)'yi 300 kişiden oluşan bir kuvvet ile korsanların üzerine göndermesi kabul edilir. Bu örnekte de görüleceği üzere Hz. Peygamber (SAV) döneminde tam anlamıyla bir deniz kuvveti oluşturulamamış olsa da denizcilikten uzak durulmamıştır. Hz. Ömer döneminde İslamiyet İran, Şam, Basra Körfezi ve Mısır'da yayılmaya başlamıştır.²⁵⁵

Bizans'a karşı bir donanma olmadan mücadele edilemeyeceği fikri ilk olarak Hz. Ömer döneminde Muaviye tarafından ifade edilmiştir. Hz. Ömer, durumu Amr ibnü'l- As'a danışmış ve Amr ona denizin tarifini göndermiştir. Hz. Ömer Müslüman askerlerin aşına olmadıkları bir şeye karışma fikrinden endişe etmekteydi. Bundan dolayı Muaviye'nin bir donanma kurma teklifini reddetti.²⁵⁶ Ancak sivil amaçlarla denizden yararlanma konusunda verilen çözüm önerilerini kabul etmiştir.

Mısır valisi Amr ibnü'l-As, Medine'de yaşanan bir kıtlık durumunu çözebilmek için kara yolundan sevkiyat yapmanın zor olduğunu belirterek, Nil nehrinin kenarında bulunan Babilon şehri ile Kızıldeniz sahilindeki Külzûm (Süveyş) Limanını birbirine bağlayan ve Firavunlar döneminde yaptırılmış olmasına rağmen zamanla kapanmış olan kanalı yeniden açıp hububatı gemilerle buradan gönderme

²⁵⁴ Hakan Özkaya, "İlk İslam Donanması ve Hz. Osman'ın Rolü", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 69 (Eylül, 2020), 489-490.

²⁵⁵ Murat Öztürk, "Hz. Osman (23-35/644-656) Döneminde Denizcilik Faaliyetleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 18 (Aralık, 2021), 198-200.

²⁵⁶ Mamoon Garib, *Halife Osman Bin Afvan*, 69.

fikrine Hz. Ömer karşı çıkmamıştır. Hububat yüklü gemiler Câr limanına ulaştıktan sonra kıtlık problemi sonlanmıştır.²⁵⁷

Müslümanları endişelendiren asıl konu Akdeniz'deki Bizans üstünlüğüydü. Ele geçirdikleri şehirlere denizden gelecek bir saldırı olduğunda karşılık verebilecekleri bir donanmalarının olmayışı Şam valisi Muaviye'yi düşündürmekteydi. O yönetimi altında bulunan bölgelerin güvenliği için stratejik öneme sahip Kıbrıs'ın fethini gerekli görüyordu. Muaviye'nin bir İslam donanması kurulması ve önemli yerlerin fethi isteği Hz. Osman döneminde cevap buldu. Hz. Osman, Muaviye'nin isteğini kabul etti ancak denize açılma konusunda Hz. Ömer ile aynı endişeleri taşıyordu. Bunun için Muaviye'den insanları zorlamamasını istedi. Suriye valisi Muâviye ile Mısır valisi Abdullah bin Ebi Serh, bir donanma inşa etmeye başladılar. Donanmayı Abdullah b. Sa'd komuta etti. Donanma Kıbrıs'a girdi ve oradaki halkla Müslümanlara haraç ödeme şartıyla bir anlaşma yapmayı başardı.²⁵⁸ Muaviye'nin şartı her yıl 7200 dinar vergi verilmesiydi. Bunun haricinde ada halkının dostça tutum sergilemesini şart koştular.²⁵⁹

Denizde gerçekleşen ve Zâtü's-Savâri adıyla tarihe geçen savaş, Müslümanların denizcilik konusunda kendilerine güvenmeleri için oldukça önemli bir adım olmuştur. Müslümanlar bu savaşla Bizans'ın Akdeniz'deki üstünlüğüne son vererek ele geçirdikleri limanların güvenliğini sağlamış oldular. Donanma faaliyetlerinin ayrıntılı ele alınmasının sebebi, Müslümanların bundan sonraki süreçte sadece savaşmak için değil ticaret için de gemilerle uzaklara seyahat etmeye başlamalarıdır.

Araplar üst üste elde etmiş oldukları zaferlerle ilerleyişlerine devam ettiler. Hz. Ömer döneminde fethedilen Sasani İmparatorluğu, Hz. Osman döneminde tamamen ele geçirilmiş, Akdeniz'de elde edilen üstünlük sayesinde Bizans'ın gücü kırılmıştır. Bundan sonra Arap İmparatorluğu güçlü bir şekilde yükselişe geçmiştir. Çin kaynakları Çin'in güneydoğu kıyılarından Batı'ya deniz yolculuğu rotaları hakkında bilgi verirken Arap İmparatorluğu kaynakları kendi ülkelerinden Doğu'ya deniz yolculuğu rotalarının ayrıntılı tarifini vermektedir.

²⁵⁷ Özkaya, "İlk İslam Donanması ve Hz. Osman'ın Rolü", 491.

²⁵⁸ Mamoon Garib, *Osman Bin Afvan*, 70.

²⁵⁹ Kudame bin Cafer, *Kitabü'l- Harac*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018), 40.

3.3. Müslümanların Denizde Çin'e Giderken İzlediği Rotalar

İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l Memâlik* isimli eserinde Çin'e giden bazı deniz rotalarını tarif etmektedir. İlk kısımda; Basra'dan Abâdan'a oradan Habeşât'a gidilir. Bölgenin sağ kısmı Araplara sol kısmı ise Farslılara aittir. Habeşât şehriden Bahreyn'e varılır. Bahreyn'den Durdur'a, oradan Umman'a, oradan Şihr'e, oradan Aden'e gidilir. Burada Çin, Hindistan, Sind'den gelen ballar vardır. Habeşistan, İran, Basra ve Cidde giden yolda güzel kehribarlar çıkarılan Büyük Doğu Denizi bulunmaktadır. Fars sahili ile Basra'dan devam eden yolda İbn Kâvân Adası'ndan Urmûz'a ve buradan Sârâ yürüyerek gidilir. Sârâ'dan Deybul'a gidilir. Deybul'dan Sind bölgesinin nehirlerinden olan Mihran nehrinin denize döküldüğü yere deniz üzerinden Mihran'a, Mihran'dan Hindistan diyarına dört günlük yolculuk mesafesindedir. Çin'e gitmek isteyen biri için bir diğer güzergâh şudur: Bulleyn'den doğruca sola ilerleyerek Serendib'e varır. Serendib'den Nekkâlus Adası'na gidilir. Nekkâlus Adası'ndan Killeh Adası'na varılır. Burası Hind hükümdarının memleketidir. İbn Hurdazbih son olarak bir rotanın daha tarifini vermektedir. Mâyet'ten sola doğru ilerlendiğinde Tiyuma Adası'na varılmaktadır. Daha sonra Kumâr'a, oradan da Sanf'a varılmaktadır. Sanf'dan Lûkîn'e gelinir. Buradan Çin'in ilk limanına karadan ve denizden gidilebilmektedir. Lûkîn'den sonra büyük bir liman olan Hânfü'ya varılır. Oradan Hâncû'ya ve daha sonra Kantu'ya varılmaktadır. Aradaki mesafe yürüyerek gidilir. Çin limanlarının hepsi büyüktür ve limanlara gemiler gelmektedir. Çin topraklarının denizden uzunluğu Ernâbil'den sonuna gidilir. Çin'de 300 kadar gelişmiş şehir vardır. Çin'in sınırı deniz kenarından Tibet'e ve Türk topraklarına, Batıda ise Hindistan eteklerine kadardır. Kânsu'nun karşı tarafında bulunan Çin'in son kesimleri dağlıktır. Bundan gerisi bilinmemektedir.²⁶⁰

Bahsedilen rotalar bizlere Arapların Çin'e ulaşabilmek için kullandıkları yollar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hz. Osman döneminde yapılan deniz savaşlarından sonra Müslümanların deniz yollarını daha aktif kullanabildiklerini de görmekteyiz. Bu dönemde hatırlanacağı üzere Hz. Ömer'in halifeliği sırasında doğuda ve batıda başlamış olan fetihler daha ileriye götürülmüştür. Daha önceden fethedilen Suriye, İran, Azerbaycan, Mısır'ın güvenliği sağlandıktan sonra batıda Kuzey Afrika'nın fethiyle Akdeniz'de hakimiyet sağlanarak Bizans'ın Afrika'daki varlığına

²⁶⁰ Ebu'l Kasım Abdullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l Memâlik*, (Leiden: Brill Baskı 1889), 60-71.

son verilmiş, doğuda ise Hint topraklarına ulaşılmıştır. Müslümanların denizlerde başarılı faaliyetler yürütebilmesi, İslamiyet'in Akdeniz'de hüküm sürmesini sağlamıştır. Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen fetihler sayesinde Müslümanlar, stratejik öneme sahip olan Kuzey Afrika, Asya, Güney Kafkasya, Ortadoğu ve Anadolu'nun bir kısmında hakimiyet kurmayı başarmışlardır.²⁶¹

Tüm bunların yanı sıra Hz. Osman'ın tüccar bir kimliğe sahip olması, halifeliği döneminde gerçekleşen fetihlerde ticaret açısından Müslümanların karlı çıkacağı anlaşmalar yapılmasını da sağlamıştır. Müslümanlar Çin gibi uzak topraklarda İslamiyet'i yaymışlar, denizden ve karadan giden İpek Yolu güzergahlarında ticaret yaparak ekonomilerini geliştirmişlerdir. Böylece askeri başarılar kazanan Müslümanlar, ticaret faaliyetleri ile de zenginleşmeye devam etmişlerdir.

Hülasa edersek; İslam öncesi dönemden beri önemsenen ticaret, Hz. Peygamber (SAV)'den sonra dört halife döneminde çok daha ileri düzeyde gelişmiştir. Emevi dönemi başlayınca kadarki bu süreçte fethedilen yerler sayesinde yeni ticari güzergahlara sahip olunmuştur. Bağdat'tan başlayan kervan yolları Rey aracılığı ile Nişâbü'r, Merv, Buhâra, Kâşgar, Semerkant ve Çin sınırlarına; Basra'dan başlayan yol ile Şîraz'a; Kûfe yolu ile Mekke, Medine ve Aden'e; Şam yolu ile Suriye sahillerine ulaşılmıştır. Kervanlar, Çin ve Hindistan'ı, İran, Suriye ve Mısır'a bağlamaktaydı. Bağdat, Basra, Aden, Kahire ve İskenderiye'de bulunan limanlardan Arap tüccarları deniz yoluyla seyahate çıkmaktaydı. Basra'ya gelen Çin gemilerine, kendi gemilerini Basra Körfezi yoluyla Hindistan ve Seyhan'dan Çin sahillerine, Khanfu'ya kadar gönderiyordu. Ticaretteki büyük gelişme Emeviler döneminde zirvesine ulaşacaktır.²⁶²

3.4. EMEVİLER DÖNEMİ

Hz. Peygamber (SAV)'in kurmuş olduğu İslam devleti, önemli bölgelerin fethiyle sınırlarını 3 milyon kilometrekareye genişletmeye başlamıştı. Hulefâ-yı Râşidîn dönemi ile (632-661) fetihler devam etmiş, İslam devletinin sınırları 10 milyon kilometrekareye genişleyerek Akdeniz, Afrika ve Çin gibi önemli bölgelerde tanınmaya başlanmıştır. Hulefâ-yı Râşidîn döneminde sonra başkentini Suriye'nin merkezi Dımaşk olarak belirleyen İslâm tarihinin ilk hânedan-devleti, ismini kurucusu

²⁶¹ Âdem Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000), 446.

²⁶² Durant, *İslam Medeniyeti*, 27.

olan Muâviye b. Ebû Süfyân'ın mensup olduğu Benî Ümeyye kabilesinden almıştır. Muâviye ve ardından gelen iki halife kabilenin Süfyânî kolundan, diğer on bir halife ise aynı kabilenin Mervânî kolundandır.²⁶³

3.4.1. Muâviye b. Ebu Süfyan Dönemi

602 veya 603 yılında Mekke'de doğduğu rivayet edilen Muâviye, Ebû Süfyân ile Hind bint Utbe b. Rebîa'nın oğludur. Muaviye'nin mensup olduğu Emevî ailesinin Mekke şehir toplumundaki mevkisi o günkü toplumun değer yargılarına göre çok yüksekti. Asalet, zenginlik ve toplum iradesinde aktif görevlerde bulunmaktaydılar. Mekke'de yaşayanların aksine okuma yazma bilgisine sahiptiler.

Mekke'de İslam'a davetin sürdüğü yıllarda Muâviye'nin babası Ebû Süfyân, Kureyş'in ticaretten sorumlu kişisiydi. Hem sahip oldukları statü hem de ticareti kaybetmek istemeyişleri, onların İslamiyet'e girmelerine engel olmaktaydı.²⁶⁴

Muâviye Mekke fethi sırasında Müslüman oldu. Hz. Peygamber (SAV)'e katiplik yapan Muâviye, 638 yılında Hz. Ömer tarafından önce Ürdün, sonraki yıl ise Dımaşk valiliğine tayin edildi. Halifenin emriyle 640 yılından sonra, Filistin'in sahil şehirlerinden Kaysâriye, Askalân ve Trablusşam'ı alarak sahillere askerler yerleştirdi. İslam donanmasının ilk deniz birliklerini teşkil etti. Hz. Osman döneminde el-Cezîre, Filistin, Humus, Kınnesrîn'in uhdesine verilmesiyle birlikte Suriye genel valiliğine getirilen Muâviye, yönetimi ile halkın gönlünü kazandı. Hz. Ali döneminde yaşanan siyasi kargaşanın baş muhataplarından olan Muâviye, Hz. Osman'ın katillerinin bulunmayışını sebep göstererek Hz. Ali'ye biat etmedi. Hz. Ali'nin vefatından sonra siyasi kargaşaya ve askerlerin tutumuna güvenmeyen Hz. Hasan, bazı şartlar karşılığında halifeliği bırakmayı kabul etti. Muâviye Kûfe'ye giderek biat aldı (825 Rebûlevvel 41 / 29 Temmuz 661). Muâviye, "birlik yılı" (âmu'l- cemâa) ismi verilen o sene, ülkenin tamamını hâkimiyeti altında toplamış ve doksan yıl devam edecek olan Emevî Devleti'ni kurmuş oldu.²⁶⁵ Muâviye, Emevi Devleti'ni kurmadan önce uzun

²⁶³ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/87-104

²⁶⁴ İrfan Aycan, "Saltanata Giden Yolda Muâviye B. Ebû Süfyân", *İslami Araştırmalar* (Nisan, 1990), 4/2, 131.

²⁶⁵ Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/ 330-332.

yıllar yapmış olduğu valilik görevleri sayesinde siyasi olarak önemli tecrübeler edinmiş biridir.

Gerçekleşen savaşlarda askeri olarak devleti nasıl güçlendirmesi gerektiğini kavramış ve önemli bölgelere askerler yerleştirmiştir. Denizlerdeki gücün farkına varmış, Akdeniz hakimiyeti için bir donanma oluşturulmasına büyük önem vermiştir. Tüm bunların yanı sıra tüccar bir aileden gelen Muâviye, yapılacak fetihlerde ticaret açısından önemli yerlerin ele geçirilmesine ve devletin ekonomik olarak büyümesine ayrıca önem atfetmiştir. Emevî Devleti kurulduktan sonra İslam fetihlerinin hız kesmeden devam etmesi, Muâviye'nin mezkûr siyasi ve ekonomik dehasının bir sonucu olarak kendini göstermektedir.

Bu kapsamda Muaviye'nin ilk gerçekleştirdiği şeylerden biri devletin merkezini Kufe'den Şam'a taşımak oldu. İslam devletinin merkezi olarak Şam'ın seçilmesi, büyüyen İslam topraklarının idaresi açısından önemli bir karardı. Muâviye döneminden itibaren İslam devletinin merkezi, büyük bir saray, ordu ve hükümeti besleyecek zengin bir metropol olan Şam olarak belirlendi. Hem Akdeniz'e hem de Bereketli Hilal'e yakın olan Şam, uzak bir Arap vaha kasabasından çok daha fazlasıydı. Sınırları kısa bir sürede Atlantik kıyılarından Orta Asya'ya kadar genişlemiş olan İslam Devleti için ideal bir merkezdi.²⁶⁶

Hız. Ali döneminde İslam devleti içerisinde yaşanan çekişmeler yüzünden önceki üç halife dönemi boyunca devam eden fetihler durmuştu. Muâviye, siyasi birliği yeniden tesis ettikten sonra hızla fetih hareketlerine girişmiştir. Öncelikle Hz. Ali'nin vefat etmesinin ardından yeniden vergi ödemek zorunda olduğu Bizans'ı karadan ve denizden kuşatmıştır. Muaviye, bir ordu göndererek (669) Bizans'ı zayıflatmış daha sonra Bizans'ı ele geçirmek için ikinci kez daha büyük bir ordu göndermiştir. Ebu Eyyub El-Ensari, Abdullah bin Amr bin El-As, Abdullah bin Abbas ve Abdullah bin Zübeyr'in de aralarında bulunduğu İslam ordusu, Bizans'ı kuşatmıştır (674-678). Ancak surların sağlam olması ve Bizanslıların kuşatmaya uzun süre dayanmaları sebebiyle fetih gerçekleşmemiştir.²⁶⁷

²⁶⁶ Jonathan Bloom-Sheila Blair, *Islam A Thousand Years of Faith And Power*, (United States: 2002), 65-66.

²⁶⁷ Abdülaziz bin Eyal el-Hamidi, *ed-Duveylatu'l Mustekille (Emeviler, Abbasiler, Osmanlılar)*, (Kahire: Dar el-Da'wah, H. 1419/M. 1998), 1/ 14-16.

Bizans'ın fethi gerçekleşmemiş olsa da buradaki Kapıdağ Yarımadası gibi bazı önemli noktaların Müslümanlar tarafından ele geçirilmesi, askeri ve ticari olarak İslam devletinin güçlenmesini sağlamıştır. Öncelikle Hz. Ömer döneminde fethedilen İran topraklarında hakimiyet güçlendirilerek Bizans'a giden ticari yollar Müslümanların eline geçirilmiştir. Yine dört halife döneminde fethedilen Mısır ve Suriye, Muâviye döneminde tamamen ele geçirilmiştir.

Bizans Akdeniz ile bağlantısı olan iki eyaletini kaybederek ticari zarara uğramıştır. Kıbrıs'ın ardından Rodos'un da fethi ile Akdeniz'de üstünlük Müslümanların eline geçmiştir. Akdeniz'deki yolların hakimiyetinin yanı sıra Muâviye döneminde Hindistan ve Çin ile ilişkilerin devam ettiğini görmekteyiz. Buradaki ülkelerden kara ve deniz yoluyla gelen malların kontrol edildiği ve vergi alındığı noktalar bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Irak'ta Kûfe ve Basra arasında bulunan Silsiletü'l-Vâsıt, diğeri ise Mısır ve Filistin sınırında bulunan Rafah'tır.²⁶⁸

Bizans'a fetih hareketleri ve Akdeniz'de üstünlük mücadelesi daha ziyade ticari boyutta başarı getirmiştir. Muâviye, daha sonra ticari yolların Çin'e yaklaştığı ve daha fazla güzergahın bulunduğu Horasan ve Sind coğrafyasının da bağlı bulunduğu Basra bölgesine atamalar yapmıştır. Emevîler döneminde Horasan bölgesinde görevlendirilen idarecilerin izlediği iki önemli politika bulunmaktaydı. Birincisi İslam devleti içerisinde ortaya çıkan çekişmelerden kaynaklı otorite boşluğundan faydalanarak isyan faaliyetlerinin görüldüğü bölgelerin itaat altına alınmasıdır. İkincisi ise özellikle Maverâünnehir gibi henüz İslam fetihlerinin olmadığı bölgelerde fetihleri tamamlayarak hakimiyet kurma isteğidir. Bahsi geçen politikaları gerçekleştirmek için Abdullah b. Âmir'in yerine Basra, Horasan, Sistan, Hind, Bahreyn ve Umman gibi bölgelerin valiliğine tayin edilen Ziyâd b. Ebîh (45/665), Kûfe ve Basra'dan getirttiği elli binden fazla Arap'ı aileleriyle birlikte Merv başta olmak üzere Nişabur, Herat, Belh gibi Horasan'ın önemli bölgelerine yerleştirmiştir. İskân faaliyetleri sırasında kabilecilik anlayışıyla yerleşim yapılmamasına dikkat edilse de bunda başarılı olunamamıştır.

Ziyad b. Ebîh'in iskân politikasının Nişabur açısından olumsuz bir sonucu olmuştur. Merv şehri, Maverâünnehir bölgesi coğrafyası için bir geçit konumunda

²⁶⁸ Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülemlik b. Mervân* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 409.

olduğundan ve Arapların alıştıkları hava şartlarına uyum sağladığından bölgenin merkez şehri durumuna gelmiş ve Nişabur, Abdullah b. Tahir tarafından bölgenin merkezi olarak belirlendiği döneme kadar Merv'in gölgesinde kalmıştır.²⁶⁹ Muâviye, Ziyad'dan sonra yerine Ubeydullah b. Ziyad'ı Horasan'a vali olarak tayin etmiştir. Ziyad Beykent'e gelmiş ve Türklerle çarpışmıştır. Bu vesileyle burada yeni fetihler yapılmıştır.²⁷⁰ Horasan ve Sicistan'ın ardından Kâbil (664), Toharistan, Kuhistan, Buhara (674), Semerkant (676) bölgelerinde hakimiyet kurulmuştur.²⁷¹ Böylece dört halife döneminde başlanan hakimiyet sağlamış oldu. Ayrıca buradan geçen İpek Yolu güzergahları da Müslümanların kontrolünde kalmış oldu.

Fetihlerin bir diğer yönü Kuzey Afrika olmuştur. Ukbe b. Nâfi tarafından gerçekleştirilen fetihler ile Afrika ile İfrikiyye'de önemli fetih hareketlerinde bulunuldu. Keyrevan karargâh şehri Muaviye döneminde kuruldu. Buradaki başarılı yönetim sayesinde Berberilerin İslamiyet'e girmesi hızlandı. Böylece bölgedeki İslam hakimiyeti sağlamış oldu.²⁷²

Orta Asya'da fetihlerin devamlılığı Basra ve Kûfe valilerinin sorumluluğundaydı. Muaviye döneminde bir ordu Horasan'dan İndus Vadisi'ne hareket etti. Ordunun öncüleri H. 14/195 tarihinde Lahor şehrine ulaştı. Başka bir ordu Horasan'ın kuzeydoğu sınırına ulaştı ve burada yaşanan Türklerle ilk çatışmalar gerçekleştirilmiş oldu.²⁷³

3.4.2. Abdülmelik b. Mervân Dönemi

Abdülmelik, halifeliğinin ilk yıllarında siyasi birliği sağlamaya çalışmış, Bizans topraklarına sefer düzenleme kararı almıştır.²⁷⁴ Daha sonra Horasan'daki hakimiyet güçlendirilmeye ve ilerleme sağlanmaya çalışılmıştır. Bu maksatla Horasan'a birçok vali gönderilmiş ancak savaşların gidişatı Haccac tarafından 704'te tayin edilen Kuteybe b. Müslim döneminde daha farklı bir boyuta gelmiştir.²⁷⁵ Bu dönemde İslam ordularının mücadele ettiği bir diğer bölge ise Kuzey Afrika

²⁶⁹ İsmail Pırlanta, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 210-211.

²⁷⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l- Büldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 471.

²⁷¹ Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyan", 30/ 330-332.

²⁷² Yaşar Bedirhan, *Orta çağ Tarihi* (İstanbul: Nobel Yayınevi, 2012), 55-56.

²⁷³ İbrahim Zaorur- Ali Ahmed, *Tarihu'l Emevi Siyasi ve'l- Hadari*, (Suriye: Şam Üniversitesi Yayınları, 1417/ 1997), 28.

²⁷⁴ Abdülaziz bin Eyal el-Hamidi, *ed-Duweylatu'l Mustekille (Emeviler, Abbasiler, Osmanlılar)*, (Kahire: Dar el-Da'wah, 1419/ 1998), 17.

²⁷⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l- Büldân*, 481.

topraklarıdır. Kartaca, Kabis, Kafsa, Kastiliya ve Nefzâve'yi ele geçiren Müslümanlar, İslam dinini bölgede yaymaya başlamıştır. Abdülmelik b. Mervân, askeri başarıların yanında önemli ticari güzergahların da kontrolünü güçlendirmiştir. Kuzey Afrika'daki fetihler, Bizans'la yapılan savaşlar ve Horasan-Sicistan bölgelerindeki hakimiyeti canlı tutma çabası, Müslümanların bulundukları bölgede hâkim bir güç olmasını sağlamıştır. Burada İslam devletinin ulaştığı iktisadi güç önemlidir.

3.4.3. Velid b. Abdülmelik Dönemi

Hilafet makamına 705 yılında gelen ve 715 yılına kadar hüküm süren Velid b. Abdülmelik, başa geçtikten sonra devletin sınırlarını genişletmeye devam etmiştir. Her yönüyle güçlü bir devletin yönetimini devralan Velîd, Hulefâ-yî Râşidîn döneminde gerçekleşen ilk büyük fetihlerden altmış yıl sonra İslam tarihinin ikinci büyük fetih hareketini başlatmıştır. Halife Velîd, başta Irak valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî olmak üzere, fetihlerdeki başarılarda payı olan valileri görevlerinde bırakmış ve onların tecrübelerinden faydalanmıştır.²⁷⁶

Velîd dönemi, Maveraünnehir fatihi Kuteybe b. Müslüm, Sind ve çevresinin fatihi Muhammed b. Kâsım es-Sekâfî, Anadolu'daki bölgelerin fatihi Mesleme b. Abdülmelik, İspanya fatihleri Tarık b. Ziyâd ve Mûsa b. Nusayr gibi İslam tarihinin en önemli kumandanlarının fethi ile geçmiştir.²⁷⁷ Bahsi geçen bölgeler hem ticaret hem de dini ve kültürel zenginlik açısından İpek Yolu'nun önemli havzalarını teşkil etmektedir. Fethedilen bölgeler Müslümanların İpek Yolu hâkimiyetini güçlendirmiş ve ekonomide ticaretin yerini korumasını sağlamıştır.

Tarih boyunca birçok halk için olduğu gibi Emevîler için de Mâverâünnehir bölgesinin fethi oldukça önemliydi. Mâverâünnehir'in doğusu Fâmir, Râşt ve düz bir istikamette Hint arazisinden Huttel ve Huttel'in arka kesimlerine uzanır. Batısı Oğuzlar/Guzziyye ve Karluklar/Hazleciyye ülkeleri, Tarâz sınırında yay şeklinde uzanarak Fârâb, Bîskend, Soğd, Smerkand civarı, Buhârâ, Harzem ülkesi ve Harzem'e dayanır. Bu bereketli topraklar, tatlı su kaynaklarıyla ve çeşitli zenginlikleriyle tarih

²⁷⁶ Mevlüt Koyuncu, "Velîd I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayıncılık, 2013), 43/30-31.

²⁷⁷ Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, 61.

boyunca farklı devletlerin hakimiyet kurmak için mücadele ettikleri bir bölge olmuştur.²⁷⁸

Velîd döneminin sınırlarının Mâverâünnehir bölgesine ve Çin hudutlarına dayanmasını sağlaması açısından Kuteybe b. Müslim'in önemli bir yeri bulunmaktadır. Haccâc'a bağlı olarak Horasan valiliğine getirilen Kuteybe, 705 yılında Kâşân ve Fergana'yı fethetmiştir. Daha sonra Nûmişkes ve Râmisen şehirlerini barış yoluyla İslam topraklarına katmıştır. Râmisen'den ayrıldığı sırada Fergana ve Soğd halkının da katıldığı büyük bir Türk ordusuyla karşılaşmıştır. Şiddetli geçen savaşın sonunda orduyu yenmeyi başarmıştır. Kuteybe'nin fethinde en çok zorlandığı yerlerden biri Buhara olmuştur. 708-709'da Buhara'nın fethi Mâverâünnehir bölgesinde yapılacak fetihler için önemli bir dönüm noktası kabul edilmiştir.²⁷⁹ İbn Havkal'ın "Ben Müslüman bir memleketin görünüşünü Buhara'nın görünüşünden güzel ne gördüm ne işittim." dediği Buhara'nın fethi Müslümanlar için bu dönemde istenilen önemli bir yer olmuştur. İbn Havkal, Buhara'nın tarımsal anlamda çok bereketli olduğunu ve buradaki taşımacılığın, üretilen malların ticaret için de oldukça önemli olduğundan bahsetmiştir.²⁸⁰

Emevîlerden önce Ubeydullâh b. Ziyâd ve Sa'id b. Osmân b. Âffân dönemlerinde İslam ordusu her yaz Buhara'ya gelmiş ve burada gazve yapmış, kışın ise geri dönmüştür. Her defasında Buhara halkı Müslüman oluyor, Araplar geri dönünce tekrar irtidat ediyorlardı. Kaynaklarda Kuteybe'nin fetih hareketleri sırasında bölge halkının üç kez Müslüman olduğu belirtilmektedir. Ancak sonrasında yeniden dinden dönünce Kuteybe, dördüncü seferde şehri tamamen ele geçirmiştir.

Muhammed b. Ca'fer'in rivayetine göre Kuteybe dördüncü seferde Buhara'yı ele geçirdikten sonra, her yıl halifeye iki yüz bin dirhem, Horâsân Emîri'ne de on bin dirhem göndermeleri, evlerinden ve arazilerinden yarısını Müslümanlara vermeleri, Arapların hayvanlarının yemi-otu, yakacak odunları ve harcadıkları diğer şeyleri ödemeleri şartıyla Buharalılar ile barış anlaşması imzalamıştır.²⁸¹

²⁷⁸ İstahri, *Mesaliku'l-Memalik*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015), 244-245.

²⁷⁹ İsmail Yiğit, Kuteybe b. Müslim, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/490-491.

²⁸⁰ İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, 472.

²⁸¹ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *"Târih-i Buhârâ,"* çev. Erkan Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 74-81.

Kuteybe'nin başarılı fetihleri, bölgedeki ilerleyişi başta Çin olmak üzere birçok devletin dikkatini çekmiştir. Çin tarihi kayıtları, M.S. 675 yılında Muâviye döneminde gerçekleştirilen ve sonuçsuz kalan Konstantinopolis kuşatması, İran'da gerçekleştirilen fetihler, ortaya çıkan yeni İslam devletinin gücü hakkında bilgilere yer vermektedir. Çin kaynakları Kuteybe'nin fetih hareketlerinden ayrıntıyla bahsetmektedir. Halife Velid döneminde, İpek Yolu ticaretini elde tutma açısından oldukça önemli olan Orta Asya, Küçük Asya, Hindistan, Afrika ve İspanya'nın fetihleri devam ediyordu. Buradaki bölgelerde yapılan fetih hareketleri, Müslümanların uzunca bir süredir elde etmeye çalıştıkları İpek Yolu ticaretinde kesin söz sahibi olmaları açısından oldukça önemliydi. Bundan dolayı Halife Velid, İpek Yolu hakimiyetini güçlendirecek olan fetih hareketlerinin hız kesmeden devam etmesini istiyordu. Sir William Muir, Halife Velid hakkında şunları söylemektedir: “Ömer'in saltanatının bile dışında, İslam'ın çok geniş alana yayıldığını ve birleşmiş olduklarını kabul etmek gerekiyordu.” Çin sınırlarından ve İndus kıyılarından Atlantik'e kadar onun sözü kanundu.” Velid döneminin başarılı kumandanı Kuteybe, Orta Asya'da bulunan kafir tapınaklarını yıkmış, bölgeden haraç toplamış, camiler inşa etmiş ve Müslüman aileleri yeni fethedilen topraklara yerleştirmiştir. Bu sebeplerden dolayı Hindistan ve Tibet, Arapların ilerleyişi karşısında Çin'den yardım istemek zorunda kalmıştır.²⁸²

Tüm bu gelişmeler karşısında Çin hükümdarı Şuen Zum (M.S.713-756) Türkistan'ı işgal eden Araplar üzerine 200.000 kişilik bir ordu göndermiştir. Bu ordu Kuteybe bin Müslim ile çatışmıştır. Kuteybe, savaşın ardından Çin'e bir elçi göndermiş ve hükümdardan İslamiyet'i kabul etmesini veya cizye vermesini istemiştir. O tarihe kadar Çin'e gelen elçiler hükümdara secde ederlerdi. Ancak ilk kez Kuteybe'nin göndermiş olduğu elçi hükümdara secde etmemiştir. Daha sonraki tarihlerde Müslümanlar Çin hududuna kadar ilerlemişlerdir. Kaşgar'ı fetheden Kuteybe, ilerleyişine devam edebilseydi Çin üzerinde İslam hakimiyeti sağlanabilirdi. Ancak M.S. 719 yılında vefat eden halife Velid b. Abdülmelik'in ardından Kuteybe b. Müslim katledilmiştir.

Çin hududuna gelen Arap ordusu, halifenin vefatı ve Kuteybe'nin katli sonrasında Çin ile sulh yapmış ve Çin hükümdarı tarafından verilen harp tazminatı ve

²⁸² Marshall Broomhall, *İslam in China* (London: Franklin, 2018), 14-16.

hediyeleri alarak Çin sınırından çekilmiştir. Fetihler buradan ileri gidemese de Araplarla Çinliler arasındaki ticari temaslar devam etmiş, Çinlilerden bazıları İslamiyet'i kabul etmiştir.²⁸³

Kuteybe b. Müslim, halife Velîd döneminde oldukça önemli bölgelerin fethini gerçekleştirerek İslamiyet'in yeni topraklarda yayılmasını sağlamıştır. Harezm, Sicistan, Semerkant gibi şehirlerin fethi ile buralardaki ticareti kontrol altına almıştır. Çin sınırlarına kadar giderek İpek Yolu'ndaki Arap ticaretinin etkisini arttırmış, hatta buralardaki bazı bölgelerden haraç temin edilmiştir.

3.4.4. Süleyman b. Abdülmelik Dönemi

Velîd b. Abdülmelik'ten sonra 715 yılında yerine Süleyman b. Abdülmelik geçti. Halife Süleyman b. Abdülmelik döneminde fetih hareketlerinin devamlılığı önemsendi. Bu bağlamda dönemin en önemli olaylarından birisi İstanbul kuşatmasıdır. Kuşatma önceki kuşatmalar gibi başarısız olmasına rağmen son kuşatma ve Bizans topraklarına yönelik diğer Arap saldırıları, Kuzey Afrika'nın yeniden Bizans topraklarına katılmayacağını kesinleştiren ve Bizans'ın cesaretini kıran bir sonucu meydana getirdi.

Halife Velîd'in vefat etmesinin ardından yerine geçen Süleyman bin Abdülmelik, Kuteybe'den nefret ediyordu. Büyük başarılar kazanmış olmasına rağmen Kuteybe'nin görevine devam etmesini istemeyen yeni halife ile bağımsızlığını isteyen Kuteybe anlaşmazlığa düşmüştür. Hassan et-Tamimi, 715 yılında Fergana'da Kuteybe b. Müslim'i öldürmüştür.²⁸⁴

Diğer yandan bu dönemde İslam orduları Horasan'daki hakimiyetini güçlendirmiş 716-717 yıllarında Cürcân ve Taberistan fethedilmiştir. Halife şahsî sebepler yüzünden önemli kumandanları cezalandırdığı için eleştirilmiştir. Bununla birlikte askerî ve ekonomik ilerleyişe önem vermesi ve imar faaliyetlerini hızlandırması ile takdir edilmiştir.²⁸⁵

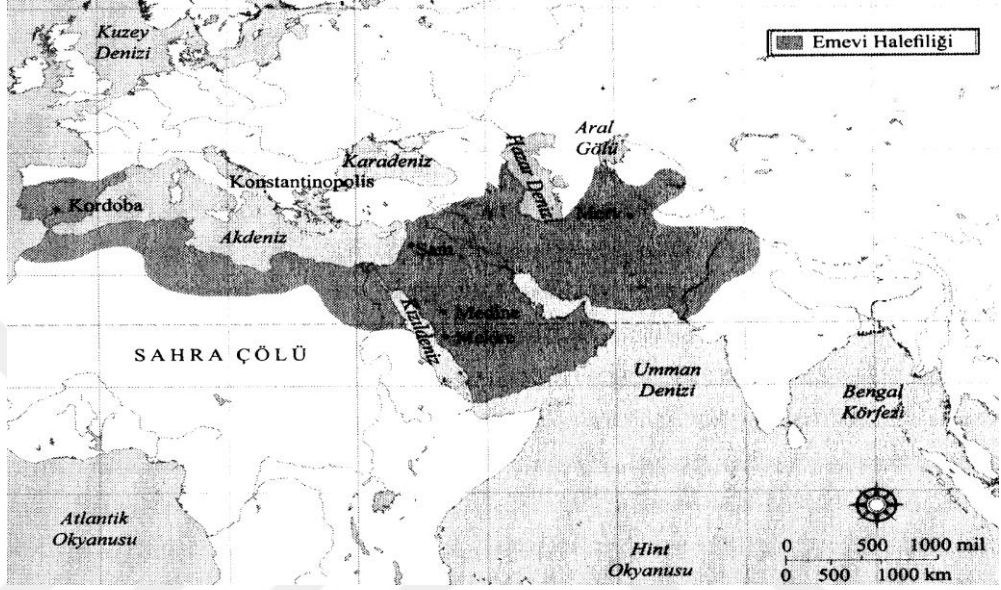
Daha sonra gelen halifelerle batıda ve doğuda ilerlemeler devam ettirilmeye çalışılmıştır. Ancak ülkede çıkan iç karışıklıklar, isyanlar, Emevîlerin mevali politikası

²⁸³ Celaleddin Wang-Zin-Shan, "Çin'de İslamiyet", 158-159.

²⁸⁴ Yakubi, *el-Buldan*, 136.

²⁸⁵ Zaarour, *Tarihu'l-Asri'l-Emevi Siyasi ve Hadari*, 86-87.

yüzünden ortaya çıkan aşırı milliyetçilik ve kabilecilik anlayışı gibi sebeplerden dolayı oluşan sorunlar devlette çöküş dönemini beraberinde getirmiştir. Mervan b. Muhammed döneminde çıkan son olayların ardından Emevî Devleti 750 yılında yıkılmıştır.²⁸⁶

Harita 3: Emevîler Dönemi²⁸⁷

İslam tarihinde, sahip oldukları ticari zekâ ile ön plana çıkan Emeviler, başlattıkları büyük fetih hareketi ile hem İslamiyet'in farklı coğrafyalara yayılmasını sağlamış hem de İpek Yolu üzerinde hakimiyet kurarak ekonomik gücü ele geçirmeyi başarmışlardır. Yapılan fetihler ile İslam dini, batıda İspanya'ya, doğuda Çin sınırlarına kadar ulaşmıştır. Emevilerin bu durumunu İbn Huzdarbi, seyahat rehberinde şöyle kaydetmektedir: "Arap tüccarlar, Frenklerin, Endülüslülerin ve Slavların dilini Arapça, Farsça ve Yunanca konuşurlar. Batıdan doğuya, doğudan batıya, kısmen karada, kısmen denizde yolculuk ederler. Batıda ticaret yaptıktan sonra Kolzum'a giderler, oradan Doğu Denizi'ne, Hindistan ve Çin'e giderler. Dönüşte doğudan aldıkları malları batıya getirirler."²⁸⁸

²⁸⁶ İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39/1, (Haziran, 1999), 171,172.

²⁸⁷ Ensari, *İslam'ın Bakış Açısından Dünya Tarihi*, 108.

²⁸⁸ Bloom-Blair, *Islam A Thousand Years of Faith And Power*, 77.

Netice itibariyle Akdeniz’de sağlanan üstünlük, Çin’e giden yolun büyük ölçüde kontrol altına alınması, Emevîler döneminde İpek Yolu hakimiyetinin güçlenmesini sağlamıştır. Çin ile yapılan ticaret Emevîler dönemi İslam devletinin ekonomik olarak yükselmesini sağlamıştır. Ekonominin getirdiği zenginlik ile askeri, siyasi, kültürel alandaki başarılar da kaçınılmaz olmuştur. Fetihlerle büyüyen İslam Devleti, dört halife devrinde başlatılan büyük bir medeniyet olma yolunda hızla ilerlemiş, Çin kaynaklarında da bahsi geçen büyük bir devlet haline gelmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

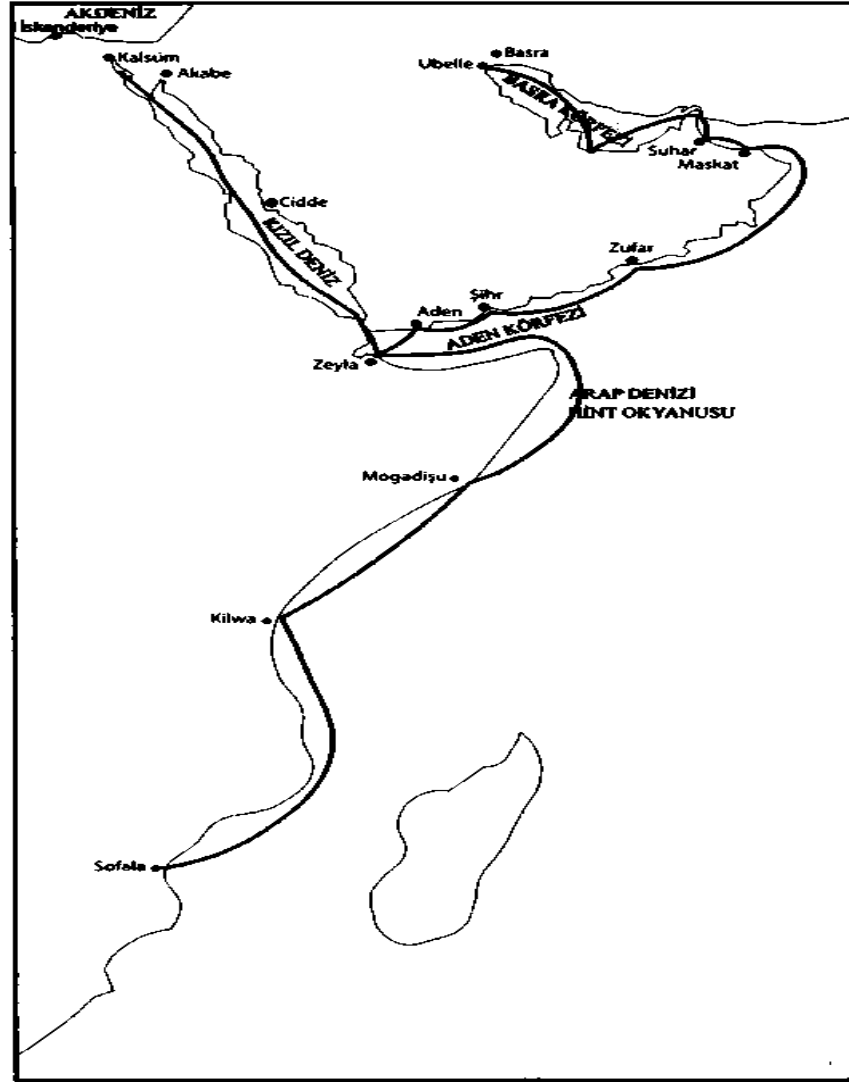
MÜSLÜMANLARIN İPEK YOLU HAKİMİYETİNİN DOĞURDUĞU ETKİLEŞİM VE SONUÇLAR

Tarih boyunca sayısız medeniyet kurmuş olan insanoğlu, kendilerini geliştirmeyi ve döneminin en güçlü medeniyeti olmayı amaçlamıştır. Tarımsal faaliyetlerin gelişmesi için bereketli topraklarda yerleşmiş, su kaynakları için mücadelede bulunmuştur. Tarihi süreç ilerledikçe toplumlar arasında alışveriş yapma ihtiyacı ortaya çıkmış ve insanlık tarihini çok farklı bir noktaya taşıyacak olan ticaret kavramını gündeme getirmiştir. Ticaretin önemsenmesi ile mücadele alanları farklılaşmış ve güç dengeleri de değişmiştir. Tarım ve hayvancılık gibi konularda verimsiz olan toprakların ticaret güzergahları sayesinde geliştiği ve zenginleştiği, buralarda yapılan ticaret sayesinde halkın refaha kavuştuğu rahatlıkla gözlemlenebilmektedir. Birçok yol ağından oluşan İpek Yolu'na hâkim olmak, bahsedilen güce ulaşmak için toplumlara büyük bir fırsat sunar hale gelmiştir.

Bu fırsattan müstağni kalmak arzu etmeyen Müslümanlar da İpek Yolu'na hakim olma mücadelesini ilk andan itibaren vermiştir. Emeviler döneminde gerçekleşen İpek Yolu hakimiyeti, birçok yönden verimsiz kabul edilen yerlerin kalkınmasını ve Müslümanların dünya ticaretinde söz sahibi olmasını sağlamıştır. Bunun en önemli örneklerinden biri Mekke ve çevresindeki Arap ülkelerindeki gelişimdir. Çöl ortasında su kaynakları sorunu olan, tarımsal faaliyetlerin ve hayvancılığın gelişemediği Arap topraklarının, ticaret sayesinde nasıl yükseldiklerini önceki bölümlerde bahsetmiştik. Burada ise İpek Yolu'na hâkim olmanın doğurduğu etkileşim ve bunun sonuçları üzerinde duracağız.

İslamiyet, cahiliye dönemi alışkanlıkları olan ve düzensiz bir hayat yaşayan Araplar için yeni bir nizam getirmiştir. Burada bedevî bir topluluğun özelliklerine sahip Arapların yeni dinin getirdiği düzen ve ticaret yollarında bulunan bir devletin refahı ile gitgide hadarî özellik göstermeye başlamasının aşamalarını görmekteyiz. İbn Haldun'a göre ziraat ve hayvancılıkla uğraşan toplumlar, uğraşılarının doğal bir sonucu olarak bedevî topluluk özelliği göstermektedir. Onların bir araya gelip içtimâî bir hayat sürdürmeleri; barınak, gıda ve giyim ihtiyaçları, maişetleri ve ümranları konusunda yardımlaşmaları sadece hayatı koruyacak ve yaşamalarına yetecek ölçüdeydi. Daha sonra ise belli bir geçim yolunu tutan söz konusu toplumlar halleri

Arabistan, haritadaki ticari güzergahlar açısından oldukça şanslıydı. Bunun haricine yarımada'nın deniz yoluyla bağlantı kurduğu Çin ve Hindistan arasındaki ticari bağlantı yine oldukça önemliydi. İlk denizcilerin kıyı seyri ile Basra Körfezi limanlarından İndus Nehri'ne doğru bir rotayı takip ettiği düşünülmektedir.

Harita 5: Doğu Afrika Deniz Ticaret Yolu²⁹¹

İslamiyet öncesinde başlayan ve Hz. Peygamber (SAV) döneminde giderek artan ticari faaliyetler, Arap halkının birçok farklı ticaret eşyasına ulaşmasını sağlamıştır. Baharatları ve değerli ürünlerin taşımacılığını yapan kervanlar sayesinde birbirlerinden çok uzakta bulunan bölgeler arasında bağlantı kurarak hem ekonomik

²⁹¹ Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi*, 155.

hem de kültürel bir etkileşimin oluşması temin edilmiştir.²⁹² Din olarak İslam, diğer çoğu dine göre ticarete ve tüccarlara hoşgörülle yaklaşıyordu. İslam devletinin sınırları Arabistan'ın dışına çıkarak Bereketli Hilal, Mısır, Irak ve İran'ın eski yerleşik medeniyetlerinin hüküm sürdüğü yerlere doğru yayıldıkça, gelişim dönemindeki göçebelik de yerini daha yerleşik bir yaşama bıraktı.²⁹³

Hız. Peygamber (SAV), bir ümmet anlayışının ortaya çıkmasını sağlarken, birbirlerine uzak olan toplumların çok boyutlu ilişkiler içerisinde birbirleri ile kaynaşmalarını gerçekleştirmiştir. Farklı coğrafyalarda bulunan insanları bir araya getiren İslam, bunun için ekonomiye dair ilkelerini de bir araç olarak kullanmıştır. Hız. Peygamber (SAV), cahiliye Kureyş kapitalizminin çöküşü ortamında Arap tüccarlara çözüm olarak yeni ekonomik ve siyasi küresel model olan İslam dinini sunarken, ekonomik bir dil ile hitap etme hassasiyeti göstermiştir.²⁹⁴

Arap topraklarındaki cahiliye dönemi izlerinin silinmesi ve İslamiyet'in farklı coğrafyalara yayılımının hızlanması açısından ticaret önemli bir rol üstlenmiştir. Kendi içine kapalı ve konumunun avantajlarını kullanamayan Arap toprakları, güçlü bir İslam Devleti'nin ortaya çıkması ile dış dünyada hızla yayılmaya başlamıştır. Hız. Peygamber (SAV)'in Bizans ve Sasaniler gibi dönemin büyük imparatorlukları ile diplomatik ilişkiler içine girmesi, yapılan savaşlarda Müslümanların başarılı olması ve ticaret sayesinde artan refah düzeyi devletlerarası diplomaside Müslümanların önemli bir yer edinmesini sağlamıştır.

4.1. İslam Devleti'nin Kurumsallaşması

4.1.1. Kamusal Düzenlemeler

İslamiyet'in doğuşundan sonra artan refah seviyesi ve kazanılan askeri zaferler ile birlikte devlette bir kurumsallaşma süreci başlamıştır. Hız. Peygamber (SAV) kurmuş olduğu İslam Devleti'nin gelirlerini ganimetler, fey gelirleri ve cizyeden oluşacak şekilde düzenlemiştir. Hız. Peygamber (SAV) döneminde kamu malını muhafaza etmek için bilinen yerler de bulunmuştur. Bunları devletin “merkez beytu'l-malı” olarak isimlendirebiliriz. Bazı sahabenin bunun idaresini üstlendiğini görmekteyiz. Bunlar arasında Ömer b. el-Hattab, Bilâl b. Rabâh, Ebû Ubeyde Âmir b.

²⁹² Umberto Eco, *Orta Çağ 1*, çev. Leyla Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 131.

²⁹³ Philip D Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, 133.

²⁹⁴ Adnan Demircan-Murat Akgündüz, *Ana Hatlarıyla İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 295-296.

el-Cerrâh vardır. Hulefay-ı Râşidin döneminde beytu'l-malin vilayetlerde şubelerinin de kurulduğu bilinmektedir.²⁹⁵Hz. Peygamber (SAV) döneminde ilk kurumsallaşma hareketi böylece başlamış oluyordu. Daha sonraki yıllarda devleti yönetecek olan Hulefa-i Râşidin döneminde kurumsallaşma daha üst seviyeye çıkacak ve Emevîler döneminde en parlak dönem yaşanacaktır.

Hulefa-i Râşidin döneminde özellikle Sasani İmparatorluğu'nun yıkıldığı ve topraklarının İslam Devleti egemenliğine girdiği Hz. Ömer dönemi ve sonrasında hızlı bir kurumsallaşma hareketinin başladığını görmekteyiz. Bu sayede yeni fetihlerle genişleyen İslam Devleti'nin gelirleri büyük ölçüde artmıştır. İran, Irak ve Doğu Akdeniz'den Mısır'a kadar İslam dini yayılmıştır. Fetihler devam ederek Afrika, Hindistan'a giden yollar ve Küçük Asya kontrol altına alınmıştır. Sasani İmparatorluğu'nun zenginliği kazanıldığı gibi, İran güzergahından geçen İpek Yolu'na hâkim olunması ticaret hacminin artmasını sağlamıştır. Hz. Ömer, devleti kurumsallaştırmada oldukça ileri seviyede olan Sasanileri örnek alarak yeni bir devlet düzeni oluşturmuştur.

4.1.2. Hulefay-ı Raşidin Dönemi

Beytü'l-Mal

Her türlü zekât, cizye ve arazi vergileri burada toplanmıştır. Hz. Ömer imar faaliyetlerini buradaki duruma göre düzene koyarak sokakların ve yerleşim yerlerinin yapılanmasını yeni mimari düzene göre belirlemiştir. Bir divan teşkilatı kurarak devletin siyasi işlerinin düzenli yürütülmesini sağlamış, adaleti tahsis edebilmek için mahkeme kurmuştur.²⁹⁶

Beytü'l-mal'ın Hz. Peygamber (SAV) dönemindeki yapısı ve işleyişi, Hz. Ebu Bekir'in halifeliği döneminde aynı şekilde devam etmiş, Hz. Ömer döneminde ise tam olarak kurumsallaşması sağlanmıştır. Bunun en önemli sebebi İslam fetihleri ile uzak bölgelerin hakimiyet altına alınması sonucunda ticaret hacminin artmış olmasıdır.

Devletin zenginleşen yeni gelir kaynaklarının düzenlenmesi için Beytü'l-mal kurumsallaşmıştır. Daha sonra Beytü'l-mal'in tamamlayıcısı olarak divan teşkilatı

²⁹⁵ Zekeriyâ Muhammet el-Kudât, "Hz. Peygamber (SAV) Döneminde Beytu'l- Mâl", çev. Mehmet Nuri Güler, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/ 1998, 242, 243.

²⁹⁶ Ali Ahmet El- Khatib, *Omer İbnu'l Hattab Hayatuhu İlmuhu ve Edebuhu* (Beyrut: el- Mazraa, 1406/ 1986), 70-75.

kurulmuştur. Suriye, Irak ve İran'ın fethiyle devletin hazinesine yüklü miktarda gümüş ve altının girmesi, hak sahiplerine dağıtımını kolaylaştırmak için divan teşkilatını gerekli kılmıştır.

Divan Teşkilatının Kurulması

Hiz. Ömer döneminde Divan sisteminde gelirlerin hak sahiplerine senede bir kez dağıtılması, maaş miktarlarının belirlenmesi ve hazineden para almaya hak kazananların Divan defterlerine kaydedilmesi gibi yeni kurumsallaşma faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.²⁹⁷

Burada Hiz. Ömer'in vergileri bir düzene oturtmak için Sasani ve Bizans vergi sisteminden yararlandığından bahsetmek gerekir. M.S. 6. yüzyıla kadar Sasanilerin uyguladığı toprak vergisini buğday, arpa gibi toprak mahsullerini hesaplama üzerinden geliştirdiği sistem örnek alınmıştır. Diğer örnek alınan devlet olan Bizans için arazi vergileri mali kaynakların en önemlisiydi. Bizans ve Sasanileri örnek alan Hiz. Ömer, kendi döneminde yaptığı düzenlemelerde topraktan gelen vergileri ön plana alarak kurumsallaşmayı sağlamıştır.²⁹⁸

Hiz. Ömer döneminde devletin kurumsal hale getirilmesi çabası, daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Hiz. Osman döneminde Kıbrıs'ın fethi ve Maveraünnehir bölgesine doğru gerçekleştirilen fetihler ile İslam Devleti yeni topraklara sahip olmuştur. Bunun yanında İran'ın fethi ile ele geçirilmiş olan İpek Yolu'na ait güzergahlara Horasan bölgesinin fethi ile yeni güzergahlar eklenmiştir. Diğer yandan Akdeniz'deki başarılar Bizans'ın üzerinde baskı oluşturarak Akdeniz'deki ticari faaliyetlerde Müslümanlar da yer almıştır. Hiz. Ebubekir, Hiz. Ömer, Hiz. Osman dönemlerinde Şam, Irak ve Mısır bölgelerinin fethinin tamamlanmasıyla, ganimetlerden ve fethedilen toprakların haraçlarından elde edilen mallar Medine'ye gelmiştir. Böylece Medine'deki yaşam kalitesi büyük oranda artış göstermiştir. İnsanlar deve ve koyun yününden elbiseler yerine artık pamuklu, keten ve ipekli kumaştan giysiler giymeye başlamıştır. O dönemde Medine'de hizmetçi bulunmayan ev kalmamıştır.²⁹⁹

²⁹⁷ Ömer Sabuncu, "Hiz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/39 (Haziran 2018), 139-142.

²⁹⁸ Abd Al-Aziz Duri, *Early Islamic Institutions* (London: IBTauris, 2011), 87-92.

²⁹⁹ Demircan-Akgündüz, *Ana Hatlarıyla İslam Medeniyeti*, 334.

İslam Devleti başlarda daha sade bir yapıdaydı. Ancak sınırların genişlemesi ve gelirlerin artması sonrası yönetimi kolaylaştırmak için memuriyetler kuruldu. Hulefâ-i Râşidin döneminin sonuna kadar (H. 40/ M.661) hükümet memurlukları şöyleydi; halife, vilâyetlerde valiler, haberleşme ve gelir ve gider kayıtlarına bakmak üzere halifenin kâtibi, halife için hacip adı verilen özel hizmetçi, beytü'l-mal yöneticisi olarak hazinedar, davalara bakmak için kadı. Daha sonraki tarihlerde berid (posta) dairesi de kurulmuştur.

4.1.3. Emeviler Dönemi

Berid Teşkilatı

Müslümanlarda berid teşkilatını kuran kişi Muâviye b. Ebû Süfyan'dır. Berid teşkilatının kurulmasındaki amaç Şam'da bulunan halife ile Irak, Mısır ve İran'daki valiler arasındaki haberleşmenin hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesiydi.³⁰⁰

Emeviler döneminde yeni fetihlerle birlikte, Orta Asya, Maveraünnehir bölgelerinin büyük ölçüde ele geçirilmesi ve Çin ile ticaretin çoğalması, İslam Devleti'nin zenginlik seviyesini arttırdığı gibi kurumsallaşma faaliyetlerini de hızlandırmıştır. Özellikle Halife Velid döneminde gerçekleştirilen fetihler iktisadî hayatı canlandırdığı gibi bölge ticaretinin Müslümanların eline geçmesini sağlamıştır. Artan gelirlerle birlikte ülkedeki refah artmış, ekonomik, sosyal, kültürel faaliyetler canlanmıştır. Sulama ve tarım faaliyetlerine de önem verilmiştir. Haccâc Aşağı Fırat ve Dicle bölgesindeki sulak arazinin ıslah edilmesi için kanal yaptırmıştır. Ülkedeki refahın yükselmesi mimariye de yansımış, Dimaşk'ta Emeviye Camii yaptırılmıştır. Ülke genelinde birçok sarnıçlar inşa edilerek İslam devleti ihtişamlı bir görünüm elde etmiştir.³⁰¹ Ekonomik olarak artan zenginlik, yaşamın her alanında görülmeye başlanmıştır.

Halkın yaşayışındaki lüks daha çok fark edilir hale gelmiştir. Emeviler döneminde yüksek mevkili Araplar beyaz ipekten elbiseler; mevki sahibi olmayan Araplar ise kaba bir pantolon, başına sarık ve sivri uçlu ayakkabılar giyer olmuştur. Bedeviler ise entarilerini, başlarındaki şal ve kemeri muhafaza etmişlerdir.³⁰²

³⁰⁰ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi 1*, çev. Nejdî Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 163, 305.

³⁰¹ Koyuncu, "Velid I", 43/30-31.

³⁰² Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin (Ankara: Elips Yayınları, 2004), 40.

İslam Devleti'nin kurumsallaşması için Emevîler döneminde önemli adımlar atılmıştır. Hulefâ-i Râşidin dönemindeki faaliyetlerin üzerine büyük yenilikler katılmıştır. Özellikle Abdülmelik b. Mervan döneminde devletin işleyişinde yenilik hareketleri yaşanmıştır. Abdülmelik dönemi kurumsallaşmada en önemsenen olaylardan biri İslam Devleti'nin ilk parasının basılmış olmasıdır.

İslam Dinarının Basılması/Parada Birliğin Sağlanması

Cahiliye döneminde, Herakl dinarları ve Farsların bağlıyye dirhemleri, Mekke halkına geliyordu. Mekke halkı bunların yalnızca külçe olduklarını kabul edip alış-veriş için kullanıyorlardı. Mekkelilere göre miskalin ölçüsü belliydi; çok az kesri hariç yirmi iki kırat, on tane dirhem yedi miskal ağırlığındaydı. Hz. Peygamber (SAV), kullanılan miktarları olduğu gibi bıraktı. Aynı şekilde Hulefa-i Râşidin döneminde de değişiklik yapılmadı.

Emevîler döneminde Muaviye tarafından da bir değişiklik yapılmamıştır. Abdülmelik b. Mervan iktidara geldiğinde dirhemlerin ve dinarların durumunu inceledi. Sonunda Haccac b. Yusuf'a yazdığı mektupta dinar kıratından on beş kıratlık dirhemlere darp etmesini emretti.³⁰³

İslam Devleti'nin parasını H. 74-76 / M. 693-695 yıllarında Arapça'yı esas alarak basan kişinin Abdülmelik b. Mervan'dır.³⁰⁴ Paraların Arapça esas alınarak basılması ise Mısır'dan Bizans topraklarına gönderilen papirüs evrakları ile yakından ilgisi bulunmaktadır. Bizans vilayetleri, Mısır'dan gelen papirüs evraklarına karşılık Müslüman Araplara dinarlar gönderiyorlardı. Abdülmelik döneminde İslam Devleti'ne bağımsızlığını ve kendine ait bir kimlik kazandırmaya yönelik çabalardan sonra, Abdülmelik papirüs evrakları üzerinde işlenen Bizans sembollerini değiştirip onun yerine vahdâniyet akîdesi üzerine kurulu olan Müslüman-Arap sembollerini yazmaya karar verdi. Ancak ortaya çıkan yeni durum Bizans tarafından hoş karşılanmadı ve gönderdikleri mektupta sert dille uyarılarda bulunuldu. Bizans'ın tepkisi Abdülmelik tarafından infial ile karşılandı. Çünkü Bizans ile ilişkilerin bozulması halinde iki ülke arasında devam eden ticaretin kesilmesi tehlikesi ortaya çıkmıştı. Halife Abdülmelik sorunun çözümü için bazı kişilerin fikirlerine başvurdu.

³⁰³ Belâzürî, Fütûhu'l-büldân, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 532-533.

³⁰⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/ 266-270.

Halid b. Yezid, Bizanslıların paralarının yasaklanmasını ve yeni sikkeler basılmasını tavsiye etti. Halife tavsiyeye uyarak İslam Devleti için para bastırılmasını emretti.³⁰⁵

Abdûlmelik, dinar ve dirhem bastırarak Bizans ve İran paralarının ülkede kullanımını önledikten sonra yazı diline de yeni bir düzen getirmiştir. Devletin kurumlarında sadece Arapça yazışmalara yer verilmiştir.³⁰⁶ O döneme kadar divanların yazı dili yani resmi yazışmalar her memleketin halkının dili ile yapılmaktaydı. 700-701 tarihinden sonra resmi dilin Arapça olmasına karar verilmiş ve divanlar (devlet kayıtları) Mısır'daki Kıptî dillerinden, Levant'taki (Şam) Yunanca'dan ve Irak'taki Farsça'dan Arapça'ya çevrilmiştir. Resmî dilin Arapça olması ve Arap dilinde basılan paralar devletin bağımsızlığını resmîleştirmiş ve İslam Devleti'nin saygınlığını arttırmıştır.³⁰⁷

Buraya kadar izah ettiğimiz adımlar bize kanıtlamaktadır ki tarih boyunca kurulan güçlü imparatorluklarda görüldüğü gibi iktisadi açıdan güce ulaşan devletlerde ortak bir dil, para, din ve hukuk oluşumu, iktisadi zenginleşmenin beraberinde getirdiği sonuçlar olmuştur. Çünkü dünya imparatorluklarını ayakta tutan tek başına para değildir.³⁰⁸ İslam devletinin yapılan düzenlemeler ile dünya devletleri arasında önemli bir konuma ulaşması öncelikle iktisadi zenginliği elde etmesiyle olmuştur. Bunu sağlayan ise şüphesiz İpek Yolu hakimiyetidir. İpek Yolu hakimiyeti ile ekonomisi güçlenen İslam devletinde bazı yeni düzenlemeler gerçekleşmiştir ki bunların en önemlilerinden biri mevzubahis ettiğimiz İslam devletinin ilk altın parasının basılmasıdır. Bir diğer düzenleme ise yine aynı dönemde Arapça'nın resmi dil olmasıdır. Tüm bunlar askeri ve ekonomik yönden güçlenmiş bir devleti sembolize eden gelişmelerdir. O yüzdendir ki Abdûlmelik b. Mervan vefat ettiğinde Atlas Okyanusu'ndan Ceyhun nehrine kadar uzanan askeri, siyasi, ekonomik ve idari bakımdan güçlü bir devlet geride bırakmıştır.³⁰⁹

³⁰⁵ Fazıl Halil İbrahim, "Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri", çev. Ahmet Aslan, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (Ocak-Haziran, 2001), 181-182.

³⁰⁶ Yılmaz Boyunağa, *Tebliğinden Günümüze Kadar İslam Tarihi* (İstanbul: Akabe Biat Yayınevi, 1993), 323.

³⁰⁷ İbrahim Zaarour, *Emevî Siyasi ve 'l-Hadari*, 60-62.

³⁰⁸ Kojin Karatani, *Dünya Tarihinin Yapısı*, çev. Ali Karatay (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 160.

³⁰⁹ Nurettin Gemicici (ed.) vd. *İslam Tarihi 1* (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018), 244-253.

4.2. İlmî ve Kültürel Alandaki Gelişmeler

Topluluklar arası ilişkilerde ticari eylemlerin insanlığın kültürel yapıları ortaya çıkardığı dönemlere kadar giden uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Yakın topluluklar arasında başlayan ilişkiler ticaret sayesinde uzak topluluklar arasında da gelişmiştir. Orta Asya ile Mezopotamya arasında binlerce yıl önceden beri yaşanan toplumsal göç hareketleri yalnızca kitlesel geçici bir hareket değil, kuzey ve güney gölgeleri arasında ticaret etkinliklerini de kaçınılmaz kılmıştır.³¹⁰ Bu etkinliklerden elde edilen zenginlikler toplumların kültürel hayatına yansımıştır. Özellikle Mezopotamya toplulukları kültürel hayatın çok dinamik yaşandığı ve diğer toplumlara örneklik teşkil ettiği merkez havza olmuştur.

Arap toprakları tarih boyunca bu merkez ile irtibat halinde, komşu olagelmıştır. Ancak Arapların kendilerine ait bir kültürlerinin olup olmadığı konusu tarihçiler arasında bir tartışma konusu edilegelmiştir. Yapılan araştırmalar, Arapların kendilerine ait kültürel özellikleri olduğunu bizlere göstermektedir. Nitekim Araplar İslam Devleti kurulduktan sonra fetih hareketlerine önem vermiş ve topraklarını farklı coğrafyalara doğru genişletmiştir. Yapılan fetihler ile birlikte yeni kültürlerle tanışılmıştır. Yeni kültürlerle tanışma sadece fetih hareketleriyle değil tüccar Arapların yapmış olduğu seyahatlerle de gerçekleşmiştir. Zira Arabistan'dan kilometrelerce uzakta olan bölgelerde Araplara ait eşyalara ve dil özelliklerine rastlanması bir tesadüf değildir.

Önceden beri ticaretle uğraşan Araplar, fetih hareketleriyle ticari açıdan önemli bölgeleri ele geçirdiklerinde İslam Devleti daha fazla gelir elde etmiştir. Siyasi olarak sağlanan başarının yanı sıra dünyanın önemli ticaret noktalarında Müslümanların bulunması, büyüyen İslam Devleti'ne önemli bir prestij sağlamıştır. Artan refahla birlikte Müslümanlar, yeni tanıştıkları kültürlerden bazı özellikleri alıp uygulamaya başlamıştır. Bu bağlamda Sasanilerden devleti kurumsallaştırmayı öğrenmiş, Yunanlılardan ise ilmî araştırmaların nasıl yapılacağını tecrübe etmişlerdir. Tercüme faaliyetleri hızlandırılarak yeni ilimler hakkında bilgiler edinilmiştir.

³¹⁰ Tahir Erdoğan Şahin, “İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü ve Türk Dünyası İçin Önemi”, *TAD* 39/67, (2020), 75.

4.3. Bilimsel Alandaki Çalışmalar

4.3.1. İslam İlimleri

Müslümanlar, daha önce de bazı ilimlerde bilgi sahibi olmalarına rağmen ilimde asıl ilerleyiş, İslamiyet sonrasında oldu. Çünkü Kur'an-ı Kerîm başlı başına bilimsel öğeleri içeriyordu. Bununla birlikte Hz. Peygamber (SAV), “İlim Çin’de bile olsa gidiniz.” diyerek Müslümanlara ilmin önemini vurgulayarak, ilim öğrenmeye teşvik etmekteydi. Araplar öncelikle Kur'an-ı Kerîm’in verdiği mesajı kavramak üzerine çalışmalar yaptılar. Böylece Arap dili ve belagati ilerleme gösterdi. Dildeki gelişim daha sonra kendini edebiyat alanında gösterdi. Ayetlerde geçen kâinatın oluşumu, âlemlerin yaratılışı, galaksiler ve gökteki güneş, ay gibi cisimlerin mahiyeti, Müslümanları araştırma yapmaya sevk etti. Bir yandan Yunanlılardan alınan metinlerin çevirileri yapılırken diğer yandan Kur'an-ı Kerîm’deki ayetlerden bilgi sahibi olunmaktaydı. Böylece Arap alimler yaptıkları araştırmalarla beşerî ilimlerdeki bilgilerini çokça ilerlettiler.³¹¹

Müslümanlar İslamiyet sonrasında İslami ilimlerde bilgi sahibi oldular. İslamiyet ile birlikte Araplar üç kısımda ilim sahibi oldular. Birincisi; Kur'an-ı Kerîm, hadîs-i şerîf, fıkıh, dil ve tarih bilimleridir. Bunlara “ulûm-i İslamiyye” de denilmektedir. İkincisi; Cahiliye çağında bilinip İslamiyet sonrasında gelişen şiir ve hitabet ilimleridir. Bunlara “âdâb-ı arabîyye” denilmektedir. Üçüncüsü; tıp, hendese, astronomi, felsefe, ulûm-i tabîyye ve riyâziyye gibi diğer dillerden tercüme edilerek öğrenilen bilimler. Bunlara da “ulûm-i dahile” denilmektedir.³¹² Bunun yanı sıra cahiliye dönemi Arapları için şiir en önemli sanat dallarından biriydi. Araplar için şiir bir oyun ve ilim alanı gibi kullanılmaktaydı. Şiirlerin okunduğu ve yarıştığı toplantılar oldukça önemsenmekteydi.³¹³ Arapların bu tutumu İslamiyet sonrasında da devam etmiştir.

Araplar, özellikle 7. asır sonrasında medeniyet olarak kendilerinden çok daha köklü birçok kavmi hakimiyetlerine aldılar. Ancak Araplar, bu medeniyetlerden etkilenmelerine rağmen milliyetçi özelliklerini kaybetmediler. Arap dili ve medeniyeti Suriye, Mezopotamya, Mısır ve doğu memleketlerinde yayıldı. Araplar, fikir

³¹¹ Maurice Bucaille, *Tevrat, İnciller, Kur'an-ı Kerîm ve Bilim*, çev. Suat Yıldırım (İzmir: Işık Yayınları, 2005), 240-245.

³¹² Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi 1*, 607-609.

³¹³ Ya'kûbî, *et-Tarih 1*, 304.

sahasında epey ilerlemiş bir dil ortaya koydular.³¹⁴ Çin'e doğru uzanan fetihlerin, ticari hayata verilen önemin ilmî ve sanat çalışmalarına yön vermesi kaçınılmaz olmuştur. Araplar kendi medeniyetleri ile birlikte yeni kültürlerin de etkisiyle başarılı çalışmalar ortaya koyabilmişlerdir.

4.3.2. Beşerî İlimler

4.3.2.1. Tıp

Fetihlerden sonraki dönemlerde Müslümanların beşerî ilimlerde de ilerleme kaydettiğini görmekteyiz. Hz. Ömer döneminde bazı Bizans topraklarının, İran ve Mısır'ın fethedilmesi ile buralarda bulunan tıp eğitim merkezleri ve eserleri Müslümanların eline geçmiştir. Hz. Ömer İskenderiye ve Ariş'ten getirttiği kitapları incelemiştir.

Hz. Ali'nin de kendisine gelen bir Yunanlı ile tıbbî konularda fikir alışverişinde bulunduğu bilinmektedir. Hz. Ömer'in önce ordugâh olarak kurduğu sonrasında yerleşime açtığı Kufe'de zamanla tıp, felsefe ve veterinerlik ilimleri çok gelişmiştir. Dört halife dönemindeki ilerlemeler Emevîler döneminde de devam etmiştir. İskenderiye'de bulunan tıp okulu ile yakından ilgilenmişlerdir.

Emevîler döneminde ilmi çalışmalar hususunda dile getirmemiz gereken husus tercüme faaliyetlerinin devam etmiş olmasıdır. I. Yezid'in oğlu Halid iktidar hakkı elinden alındıktan sonra kendisini ilme vermiş, İskenderiye'den getirttiği kitapları incelemiş, İskenderiyeli ilim adamları vasıtasıyla tıp, felsefe ve kimya öğrenmiştir. Tercümeler Emevîlerin kurucusu Muaviye b. Ebî Süfyan ile birlikte başlamıştır. Tıp başta olmak üzere birçok beşerî ilim alanında yazılmış eserlerin tercümesini yaparak İslam kültürünü ileri taşımışlardır.³¹⁵

Emevîler dönemi süresince Nasturî ve Yakubî birçok Hristiyan din ve ilim adamı yaşamıştır. Bunlar özellikle felsefe ve mantık alanındaki Yunan kültürünü Süryânîce'ye aktarmak için çalışma yapmıştır. Ayrıca Yunan kültür ve düşüncelerinden etkilenen Harranlı Sabîiler ve Manîiler gibi diğer dini cemaatler de Emevîler döneminde çalışma ortaya koymuştur. Böylece Müslümanlar ve onlara

³¹⁴ W. Barthold- Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 21-22.

³¹⁵ İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşerî İlimlerin Tarihsel Gelişimi", *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/6 (Ocak- Nisan, 2000), 214-218.

muhallif olan diğer dinlere mensup insanlar arasında dinî ve fikrî tartışmalardan meydana gelen etkileşimler olmuştur.³¹⁶

4.3.2.2. Coğrafya İlmî

Emevîler dönemi, yabancı kültürlerin Arapça'ya kazandırılması açısından da oldukça verimli geçmiştir. Fethedilen ülkelerde yaygın olan idarî, felsefî, mantık ve pozitif ilimler başta olmak üzere kültürel ve ilmî veriler Arapça'ya aktarılmıştır. Bir yandan tıp ve felsefe gibi alanlarda eserlerin tercümeleri yapılırken, diğer yandan Müslüman alimler Yunan bilginlerin coğrafya bilgilerinden faydalanmaya başlamıştır.

Coğrafya ilmi ile ilgilenmenin gelişen ekonomik refah ile yakından bir ilgisi bulunmaktaydı. İslam Devleti ile diğer ekonomik bloklar arasında yaşanan ekonomik gelişme ve ticaret alışverişi hareketini incelemek için coğrafya ilminden faydalanılmıştır. Coğrafya'nın gelişmesini ve Araplara uyarlanmasını kolaylaştıran şeylerden biri Arap Yarımadası'nın nesiller boyunca her biri coğrafi olarak ön bilgi gerektiren iki tür ekonomik faaliyete dayanmasıdır. Bunlardan birincisi Arapların çölde hayvan yetiştirebilmek için otlak ararken, şehirlerde hayat ticaret kervanlarının taşıdıklarına ve yabancı ülkelere gelen bazı mallara dayanmasıdır. Asıl gücünü topraklarının genişlemesinden alan İslam Devleti, bölgeleri belirleme aracı olarak kullanabileceği coğrafya ilmini sürekli kullanır hale getirmiştir. Bu yüzden Arapların coğrafi bilgilerini dayandırabilecekleri en önemli kaynaklar tüccarlar olmuştur. Ülkeleri dolaşan, çölleri ve denizleri aşan Arap tüccarlar, bilgi ve izlenimlerini aktararak coğrafi konumlara kaynaklık ettiler.³¹⁷

7. yüzyıla gelindiğinde Arap dili gelişerek farklı coğrafyalara yayılmıştır. O dönemde İslam Devleti ekonomi yönünden zirveye ulaşmıştır. Yapılan çalışmalar sonunda ayrıntılı haritalar tarafından yönlendirilen ticari kervanlar, ülkeyi birçok farklı güzergahtan dolaşmış ve uzak pazarlara ulaşmıştır. Özellikle 7. yüzyılın ortalarında Batı ve Doğu Asya'ya ulaşan ticaret yolunun açılmasının ardından, kıta içi ve kıtalar arası ticaret mübadelesi hacmi artmıştır. Kâr oranı da ticaret hacmiyle birlikte

³¹⁶ Fazıl Halil İbrahim, “Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri”, 178.

³¹⁷ Ebu Hasan el-Ali bin Musa Ibn Said el-Magribi, *Kitab el-Cugrafya*, (Beyrut: Yayın ve Dağıtım Ofisi), 29-36.

ziyadeleşmiştir. Böylece İslam Devleti ekonomik olarak daha da zenginleşmiş ve kültürel gelişmeler hız kazanmıştır.

Müslüman coğrafyacılar genel anlamda Yunanlıların teorilerine uyarak incelemelerine devam ediyorlardı. Coğrafya ve astronomi araştırmaları başta Batlamyus olmak üzere Yunan yazarların belirlediği çerçevede ilerlemekteydi. Müslümanlar zamanla Yunanlıların hatalarını da fark ettiler. Ptolemy'nin incelemelerinde Çin, Kore ve Japonya'nın güney bölgelerinden habersiz bir çalışma yaptığını gören Müslüman tüccarlar, Doğu Çin ve Japonya'yı ve Rusların ülkesini keşfettikten sonra toprakların geniş alanlarının Yunanlıların çizdiği sınırın çok dışında kaldığını fark ettiler. Böylece Yunanlılardan yaptıkları çeviriler ile coğrafya ilmini oluşturmaya başlayan Müslümanlar kendilerini geliştirerek daha doğru coğrafi tahminlerde bulunabilmişlerdir.³¹⁸

Diğer taraftan Müslümanlar, bilgileri Yunanlardan öğrenmiş olsalar da bazı Arap coğrafyacılar matematiksel ve astronomik karmaşıklıklardan kaçınmak için Yunan yöntemine göre dünyayı bölgelendirmeye devam etmediler. Ülkelerin koordineli bir resmini sağlayabilmek için başında Hindistan ve Çin'i, göğsünde Suriye, Mısır ve Fas'ı temsil eden bir kuş şeklinde tasvir etmeye başvurmuşlardır. Yapılan çalışma İbnü'l- Fakih, el-Hemedânî gibi coğrafyacılar tarafından da benimsenmiştir. Daha sonra Çinli Müslüman yazarların da böyle bir benzetmeye başvurduklarını, yerkürenin Anka kuşu şekline benzetildiğini, başını Arap Yarımadası ve Konstantinopolis'in, kollarından birinin İran, diğerinin Suriye, iki kanattan birinin Çin, diğerinin Avrupa ve Hindistan'ın ayağı olduğu tasvirler yapıldığını görmekteyiz.

Haritalandırmadaki değişiklikler zamanla Müslüman alimlerde daha belirgin hale geldi. Arapların kuzey ülkeleri ve Doğu Afrika seyahatleri, Hint Okyanusu'ndaki ilerlemeler coğrafi ilerleme için yeni fikirler geliştirilmesini sağladı. Hint Okyanusu'nu güneybatı kıyısında Arap denizciliğinin ilerlemesi ve Arap ülkelerini Doğu Afrika kıyılarındaki ticari ilişkilerin zenginleşmesi, haritaların netleşmesinde önemli rol oynamıştır.³¹⁹

³¹⁸ İbn Said el-Magribi, *Kitab el-Cugrafiya*, 51-54.

³¹⁹ İbn Said el-Magribi, *Kitab el-Cugrafiya*, 52-54.

Müslümanların coğrafya ilminde başarılı olmalarının en önemli sebebi, Arap tüccarların birçok farklı bölgeye seyahat etmeleridir. Burada ticaretin ekonomiye katkısının yanı sıra ilmî faaliyetlerin gelişmesine de olumlu etkileri olduğunu görmekteyiz. Ticaretin getirileri sayesinde kültürel faaliyetlerin ve ilmî çalışmaların hız kazandığı 7. ve 8. yüzyıllar, İslam Devleti'nin daha da güçlenmesini sağlamıştır.

Arap denizcilerin, Perslerin Hint Okyanusu'na hâkim olduğu zamandan beri hakim olduğu denizler; Basra Körfezi ile Basra Denizi, Mehran Nehri, Malakah Yarımadası, Sumatra Adası, Andaman Adaları ve Karbar Adaları'ndan oluşan havzayı içeren Kelbar Denizi, Bengal Körfezi, Kardim Denizi, Sanf Denizi, Çin'in güney kıyılarına komşu olan ve doğudan çevredeki denizle bağlanan Snakh Denizi.³²⁰ Tarihin eski dönemlerinden beri Araplar buradaki denizlerde ticaret yaparak birçok bölge hakkında bilgi sahibi olmuşlardır.

Müslümanların coğrafi ilimlerde sağladığı başarı, daha önceki dönemlerdeki bilgilerine de dayanmaktadır. Arapların coğrafya ilmindeki bilgilerinin en önemli örneklerinden biri Me'rib'dir. Tarihleri M.Ö. VIII. yüzyıla inen Sebe kitâbelerinde Mryb olarak kaydedilen şehrin ismi Arapça kaynaklarda Me'rib (Mârib) olarak geçmektedir. Ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmeyen Me'rib, M.Ö. 1. bin yılda Güney Arabistan'ın Deniz İpek Yolu üzerindeki en büyük merkezi ve Sebe Krallığı'nın başşehriydi. M.S. III. yüzyılda Himyerîlerin eline geçen Me'rib, ticaret ve hac merkezi olma özelliğini korudu. 525 tarihinde Habeşler Yemen'i işgal etti. Şehrin kurak iklim kuşağında bulunması sebebiyle çevresindeki ziraî faaliyetler suni sulamaya bağlıydı ve bunun için birçok sulama tesisi yapılmıştı. Bunların en ünlü olanı Kurân-ı Kerîm'de bahsi geçen Me'rib denilen barajdır. Burası aynı zamanda tuz çıkarılan bir yerdi. Hz. Peygamber (SAV)'e elçi olarak gelen Ebyaz b. Hammâl el-Me'ribî İslamiyet'i kabul ederek senede yetmiş elbise göndereceğine söz vermiş ve isteği üzerine Me'rib yakınındaki tuz ocakları kendisine iktâ edilmişti. Daha sonra Cevf bölgesindeki arazi ile değiştirilerek tuz ocakları kamu malı olarak kullanılmaya devam edilmiştir.³²¹

³²⁰ İbn Said el-Magribi, *Kitab el-Cugrafya*, 73-74.

³²¹ Casim Avcı, "Me'rib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/187-188.

Kurân-ı Kerîm'deki Me'rib örneği oldukça anlamlıdır. Arapların ilmî faaliyetlerde bazı temel şeyleri Yunanlılardan öğrenmiş olması, kendilerine ait bir kültür-bilim birikimi olmadığını düşündürmemelidir. Bazı araştırmacıların “Arabistan hep dış kültüre bağlı kalmıştır.” şeklindeki düşüncesi gerçeği yansıtmamaktadır. Me'rib seddi örneğinde olduğu gibi İslam coğrafya literatürünün Yunan modellerinden bağımsız bir tarafı bulunmaktadır. Mesafeler ve coğrafi durumla ilgili güvenilir bilgiler verdiği kabul edilen tarihî ticaret yolları ile Me'rib'de olduğu gibi, sulama sistemleri Arabistan'da Eski Yunan kitaplarından çok önceleri halkın maddi ve kültürel hayatlarını etkileyen yüksek bir coğrafya bilgisine sahip olduklarının en belirgin kanıtıdır.

Me'rib seddi coğrafi bilginin bir başka yönünü de ortaya koymaktadır. İslamiyet öncesi dönemdeki Arapların sadece göçebe, bedevî yaşam süren veya yalnızca kara ve deniz ticareti yapan kimseler değil, aynı zamanda çiftçilik de yapan bir topluluk olduğunu bizlere göstermektedir. Araplar belirli bölgelerle kurdukları irtibatlar sayesinde tabiattaki sebep-sonuç ilişkisi hakkında bilgi sahibi olmuşlar, ekonomik durumlarına ve beşerî ihtiyaçlarına göre toprak düzenlemeleri yapabilmişlerdir. Arapların şiirlerinde işledikleri temalardan hareketle onların denizleri bilen, mecaz kullanabilen bir halk olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.³²²

4.3.2.3. Astroloji

Astroloji de tıpkı tıp ilmi gibi Yunanlıların düşünceleriyle kaynaşmış bir haldeydi. Müslümanlar tercüme faaliyetleri ile astrolojide de ilerleme kaydederek kendi bilgileriyle karşılaştırma imkânı buldular. Müslümanların daha sonra üzerinde durdukları bilim dalı aritmetik oldu. Aritmetikte ondalık sistemin sağladığı kolaylık ve kesinlik, Arap matematikçilerin, Arapça ismiyle “cebiri” olarak bilinen aritmetik süreçleri ortaya koymalarını sağladı. Yaptıkları buluş, sayıların matematik anlayışını, Yunanlıların matematiğinin geometriye bağlı biçiminden uzak ve yeni yönüyle geliştirilmiş oldu.

4.3.2.4. Simya

Bilimsel olarak araştırma konusu olan bir diğer ilim dalı ise simya oldu. Simyacıların çalışmalarının birçoğu Çin'de bulunan Taoistler arasından çıkmış

³²² Anton M. Heinen, “Geographical Investigations Under The Guidance Of Islam”, *The Different Aspects of Islamic Culture*, ed. Ekmelettin İhsanoğlu (Beirut: UNESCO Publishing, 2003), 465-466.

görünür. Ancak Araplar, filozof taşını bulmak için çalışmaya başladılar ve sıradan madenleri altına dönüştürmek için zorlu çalışmalar gerçekleştirdiler. Çalışmalar sırasında damıtma, kızdırma, eritme ve maddenin fizik durumunu değiştiren diğer yollar bulunup geliştirildi. Böylece birçok kimyasal bileşik elde edilmiş oldu. Bir diğer araştırma alanı matematiksel optik oldu. Belirli matematik ölçüleriyle yapılan cam mercekleri yontma işlemlerini başarıyla gerçekleştirdiler.³²³

Tüm bu açıklamalardan hareketle şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki Emevîler döneminde Müslüman bilginlerin eserleri sayıları artarak yazılmaya ve yön göstermeye devam etmiştir. İslam Devleti'nin topraklarının gelişmesi ve ticaret nedeniyle farklı kültürlerle bir arada bulunulması ilmî değerlendirmelerin de yayılmasını sağlayan en önemli etkenlerden biri olmuştur.

4.3.3. Mimari Alandaki Gelişim

Refah düzeyinin artması, yaşam düzeyinde de farklılıklar meydana getirmiştir. Bundan dolayı mimari düzenlemelere önem verilmeye başlanmıştır. Hz. Peygamber (SAV) döneminde kurulan İslam Devleti, dört halife ve Emevîler döneminde buraya kadar bahsettiğimiz kurumsallık ve ilmî çalışmaların yanı sıra mimarî-kültürel alanda da döneminin en güzel eserlerini ortaya koyan bir medeniyet haline geldiğini bize kanıtlamaktadır. Hz. Peygamber dönemi İslam mimari üslubunun da şekillenmeye başladığı yıllardır. Bunun örnekleri olarak Hz. Peygamber (SAV)'in inşa ettirdiği Kuba Mescidi ve Mescid-i Nebevi'yi gösterebiliriz. Ardından Hülefay-i Raşidin'in ilk halifesi olan Hz. Ebu Bekir'in Kufe ve Fustat'ta yaptırdığı camiler, Hz. Ömer'in Kudüs'teki Tapınak Dağı'nda Hz. Süleyman mabedinden kalan harabelerin üzerine yaptırdığı cami gibi ilk örnekler, gösterişten uzak, mütevazı eserler olmalarına rağmen İslam mimarisinde birer sembol olmuşlardır.³²⁴

Hz. Ömer döneminde cami yapımının yanı sıra şehirlerin düzenlenmeye başlandığını görmekteyiz. Halife, Kufe, Basra, Fustat gibi şehirleri kurduktan sonra buraların şehir planlarını kabilelere göre çizdirmiş ve buraya Arapları yerleştirmiştir. Hz. Ömer şehirlerin cadde ve sokaklarının genişliğinin ne kadar olacağı ile bizzat ilgilenmiş, cadde ve sokakların o dönemdeki ihtiyaçları rahatlıkla karşılanacak şekilde planlanmasına dikkat etmiştir. Hz. Ömer döneminde kurulan Kûfe ve Basra

³²³ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel (Ankara: İmge Kitapevi, 2002), 346-347.

³²⁴ Birol Can vd. "Fusayfisâ İslam Mimarisinde Mozaik", *Art- Sanat* 7 (2017), 73.

şehirlerinde önceden evler kamışlardan yapılmaktaydı. Konutların yangında yanmasından sonra Hz. Ömer evlerin kerpiçten yapılmasına izin vermiştir. Halife, israftan kaçınılması için üç odadan büyük ve yüksek evler yapılmamasını istemiştir.³²⁵

Hulefâ-i Râşidin devrinden sonra başlayan Emevîler dönemi siyasi sınırların genişlemesinin yanı sıra mimari ve diğer sanatlarda İslam üslubunun oluştuğu dönem olarak bilinmektedir. Emevî devrindeki sanat ve mimariyi inceleyen tarihçilerin şüphe götürmeyecek şekilde ispat ettiği, onların kısa sürede başka medeniyetlerin asırlarca ulaşamayacağı bir biçimde sanatsal zevk anlayışına ulaştığıdır. Hz. Osman döneminde Muaviye'nin yaptırdığı Kasrû'l-hadra bunun en güzel örneklerindendir.³²⁶

Emevîler, Hz. Ömer döneminde olduğu gibi şehirlerin düzenlenmesine önem vermişlerdir. II. Velid döneminde Medine Camisi yeniden inşa edilmiştir. Mekke ve Medine yeniden düzenlenerek bayındır hale getirilmiştir. Savaş ganimetleri Medine'ye akmış ve vatandaşlar arasında taksim edilmiştir. Mekke'ye gelen hacı adaylarının sayısı sürekli artmış ve ticaret hayatı gittikçe daha fazla canlanmıştır. Mukaddes şehirler zenginleştikçe hayat canlanmış, şehirlerin çevresi saraylarla donatılmıştır. Yine Emevîler döneminde bir diğer mukaddes şehir olan Kudüs'te 705-715 yılları arasında Mescid-i Aksa yaptırılmıştır. Müslümanların doğuya doğru ilerlemesi, Mekke veya Kudüs'ten daha merkezi bir başkent seçilmesini gerektirmiştir. Bu yüzden Emevîler Şam'ı yeni başkent olarak seçmiştir. Şam'a yüzlerce çeşme, hamam ve bahçe yapılmıştır. I. Muaviye döneminde yaptırılan saray, İslam Devleti'nin Emevîler döneminde ulaştığı zenginliğin ve ihtişamın en önemli örneklerinden birisi sayılmıştır.³²⁷ Yine 705-715 yılları arasında Şam Emeviyye Camii inşa edilmiştir.

Emevîler, Halife Abdülmelik döneminde Müslüman tebaasının Zübeyr'in karşıt propagandasından etkilenmemesi için Kudüs'te muhteşem Kubbetü's-Sahra Camii'ni inşa ettirmiştir. Cami, halifenin oğlu Velid döneminde (674-715) İslam mimarisinde bir sembol haline gelmiştir. Emevîlerin Şam ve Halep'te yaptırdıkları camilerle Keyrevan'daki Sidi Ukba Ulu Camii (670) tamamen Araplara ait olan İslam yüzyılının kültürel ve entelektüel açıklığının en güzel örneklerindendir.³²⁸ Diğer

³²⁵ Sabuncu, "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri", 150-151.

³²⁶ Yusuf el-Iş, "Emevî Yönetimine Genel Bir Bakış", çev. Ömer Aras, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017), 184.

³²⁷ Durant, *İslam Medeniyeti*, 50-53.

³²⁸ Eco, *Orta Çağ I*, 135.

tarafından Zeytûne Camii (699) ve San'a Mescid-i Kebîr (705-715) de bölgede yapımları gerçekleştirilen önemli eserlerdendir.

Hülasa edersek Emevîler döneminde inşa edilen bu yapılarda İslam'ın kendi özgünlüğünün yanı sıra Sasani, Roma ve Helen kültürünün izleri de görülmektedir. Bunun en önemli sebebi yeni fetihlerle İpek yolu hâkimiyetinin doğurduğu kültürel etkileşimdir. Müslümanlar devlet yönetimi, sanat-mimari ve bilim konularında fetih ve ticaret yoluyla etkileşimde bulunmuşlardır. Kültürel alışverişler kendini bilimde ve devlet yönetiminde olduğu gibi mimari alanda da hissettirmiştir. Başkentin de Şam'a taşınmasıyla birlikte halifeler, bölgenin ekonomik ve siyasi kaynaklarından faydalanmanın yanı sıra Ortadoğu'nun kültür ve bilim birikimini de Şam'da merkezileştirmiştir.³²⁹

Fotoğraf 1:

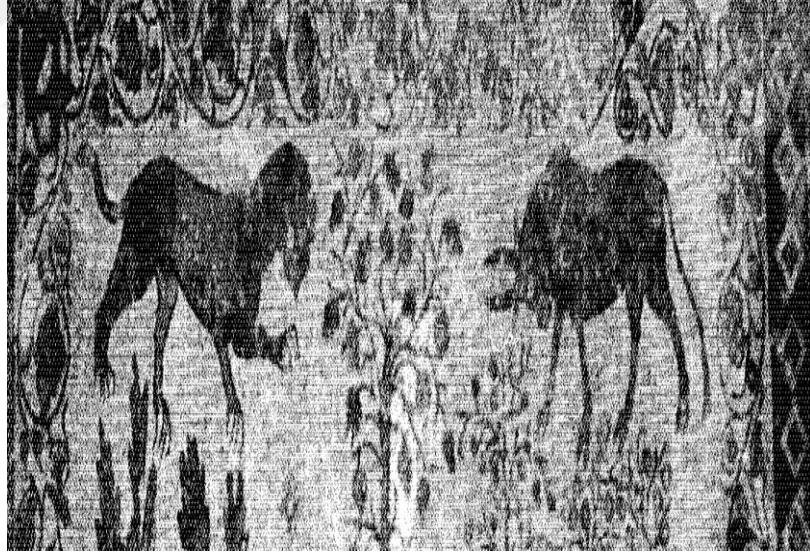
Şam Emeviye Camisi

³²⁹ H. Ziya Ülken-Samir Amin, *Doğu Uygarlığının Yükselişinin Tarihsel Nedenleri* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009), 71-72.

Fotoğraf 2:

Şam Emeviye Camii Kubbetü'l- Hazne

Fotoğraf 3:

Zerka, Kuseyr El Hallabat

4.3.4. İslam'ın Yayılması Hususundaki Gelişmeler

Ticari ilişkilerin birçok alanda yeniliğe ve kültürel alışverişe sebep olduğunu bu satırlara kadar belirtmiş olduk. Bu bağlamda ticari yollara hâkim olmanın getirdiği ekonomik zenginlik devletin kurumsallaşması, mimari ve bilimsel çalışma alanında Müslümanların kendilerini geliştirmelerine olanak sağlamıştır. Bununla birlikte fethedilen yerlere Araplar yerleştirilmiş ve bu sayede kültürler arası etkileşim kanalları açılmıştır. İpek Yolu'na hakimiyetin bir diğer önemli sonucu ise dini etkileşim ve İslam'ın yayılmasındaki gelişmelerdir. Fetihler ile Çin sınırına kadar ilerleme kaydeden Müslümanlar hem siyasal başarı ile hem de ticaret yolu ile Çin hükümdarlarının karşısına çıkmışlardır. Müslümanların Çin'e yerleşmeye başlaması ve buralarda kendi dini ve kültürel hayatlarına başlamaları, Çin gibi Arabistan'dan kilometrelerce uzak bir yerde İslamiyet'in yayılmasını mümkün hale getirmiştir.

Ticaret yollarının içinde bulunduğu Orta Asya'nın İslamlaşması birçok etkeni içinde barındıran karmaşık bir süreçtir. İlk önce görülen düzey, fetihler yoluyla gerçekleştirilen siyasi yayılmadır. Fetihlerin haricinde Müslümanlar, Orta Asya'nın İslamlaşmasını sağlayan ikinci faktör olan Asya ötesi karayolu ticaretinin büyük bir bölümünü kontrol ettiler. Üçüncü bir etmen ise Müslüman vaizlerin dini anlatmaya başlamalarıdır. İslamiyet'in yayılmasında, bulunulan bölgedeki hakimiyetin Müslümanların eline geçmiş olması etkili olmuştur. Bundan daha önemli olan etki ise Müslümanların ticarete egemen olmasıdır.

Ticaretle uğraşan biri, Müslüman olmanın hem ülke içinde hem de ülke dışında diğer Müslüman tüccarlarla olan iş birliğini ve iletişimini kolaylaştıracağını hissedebilirdi. Ayrıca Müslüman yetkililerin genişlettiği olumlu koşullardan ve ticareti düzenleyen İslam kurallarından yararlanabilirdi.

Müslümanların yönetimi ele geçirmesi ve ticarete Müslüman hakimiyetinin artması, İslamlaşmanın ilk önce İpek Yolu boyundaki kentsel bölgelere, kırsal bölgelere ise ancak sonraki yüzyıllarda yayıldığı anlamına gelmektedir. Siyasi ve ekonomik sebeplerin ardından İslamlaşmayı etkileyen üçüncü faktör ise asimilasyon oldu. Evlilikler yoluyla İslam geleneği Çin gibi birçok ülkede yayılma göstermeye başladı. Siyasi, ekonomik ve sosyal yaşamın getirilerinden kırsal bölgede yaşayan Maveräünnehir halkları da etkilenmeye başladılar. Kentlerden sonra kırlarda da İslamiyet yayılmaya başladı. Ancak fethedilen yerlerdeki her kesim İslam

hakimiyetinde yaşamak istemiyordu. 7. yüzyıldan itibaren Çin kaynakları İran fethinden sonra birçok Zerdüş'tün İpek Yolu'ndan doğuya doğru kaçtığını ifade etmektedir.³³⁰

İslam'ın yükselişi, ticaret konusunda iki önemli fark ortaya çıkardı: Akdeniz havzasının daha önceki ekonomik birliğini tam olarak yok etmese bile ciddi ölçüde azalttı. Batıda Fas ve İspanya'dan doğuda İran ve ötesine kadar İslam'ın kültürel himayesinde ticareti kolaylaştıran yeni bir birlik kurdu. İkinci önemli yeniden teşkilatlanma ise Çin'de Tang Hanedanı'nın ortaya çıkışı ile gerçekleşti. Zamanla toprakları genişleyen Tang Hanedanı'nın kontrolünün batıda uzaklara erişmesi, aralarında Hindistan ve Mezopotamya'dan Yahudiler, Nesturi Hristiyanlar ve Müslümanların da bulunduğu birçok yabancıların Çin'e gelmesini sağladı. Tang Hanedanı'nı gücü ve İslamiyet'in yükselişi, ticarete yeni olanakların gelişmesine katkıda bulunuyordu.³³¹

Müslümanların Çin'deki yerleşimleri ve orada yayılmaları hakkında, Çin'de bulunan bazı anıtlardan faydalanarak bilgi alabilmekteyiz. Sianfu'da M.S. 742 tarihli olan yazıtın, diğerleri içinde en eski olduğu ifade edilmektedir. Yazıttaki ifadelerden yola çıkan tarihçiler, Çin'deki Müslümanlar tarafından İslam'ın Çin'e erken girişini kabul etmektedirler. Kitabede Hz. Peygamber (SAV) ve İslamiyet hakkında bilgi verilmektedir. Yine aynı kitabenin bulunduğu yerde başka bir yazıtta, Arapça yazılara ve Kur'an-ı Kerim'den bazı surelere yer verildiği görülmektedir.³³²

Çin'e yerleşen Müslümanlar, çoğunlukla kendi yönettikleri bölgede yaşadılar. Çinlilere ait olan adetlere direndiler. Kendi eğitim sistemleri, kendi topluluk liderleri ve İpek Yolu'nun batıdaki Müslüman topluluklarla birleştirdiği kendi ekonomileri bulunmaktaydı.³³³ Tang Hanedanlığı döneminde Çin'e yerleşen asıl Müslümanlar Batı Asyalı tacirler ve onların aileleriydi. Çin'e yerleşen Müslümanlar fazla vakit kaybetmeden camiler inşa etmeye başladılar.

³³⁰ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, çev. Aydın Aslan (İstanbul: Medrese Yayınları, 2006), 133-136.

³³¹ Philip D. Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, çev. Şaban Bıyıklı (İstanbul: Küre Yayınları, 2008), 129-130.

³³² Marshall Broomhall, *İslam in China* (London: Franklin, 2018), 83-84.

³³³ Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, 147.

Çoğunlukla da Çin'in kıyı bölgelerini tercih ettiler. Cami, sadece bir ibadethane olarak değil, ekonomik ve kültürel faaliyetlerin de düzenlendiği bir yer olması bakımından Müslümanlar için büyük bir önem taşımaktaydı.³³⁴

İslamiyet, Çin sınırlarına kadar fetih hareketleriyle yayılmış olsa da kullanılan barış dili de uzak topraklarda İslamiyet'in kalıcı olmasını sağlamıştır. İslam'ın yayıldığı ilk yıllarda Hindistan gibi uzak bölgelere düzenli fetihler yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Buradan anlaşılmaktadır ki Çin ve Hindistan gibi Uzakdoğu ülkelerinde İslamiyet, samimi Müslüman tüccarlar aracılığı ile yayılmış, İslamiyet'in buralarda kalıcı olması, ticari ilişkilerin devamlılığı ile sağlanmıştır. Bundan dolayıdır ki Çin, Hindistan ve Afrika kıtası sahillerindeki bölgeler, günümüzde de Müslümanların sayıca fazla olduğu bölgeler olmaya devam etmektedir.³³⁵

³³⁴ Liu Yingsheng, *Kara ve Deniz İpek Yolu'nun Tarihi*, çev. Aziz Erkan (İstanbul: Canut Yayınevi, 2020), 485.

³³⁵ Veysel Nargül, "İslamiyet'in Yayılmasında Savaş ve Şiddetin Rolü", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2012), 144.

SONUÇ

Başlangıç tarihi çok eskilere dayanan İpek Yolu, kurulduğu dönemden itibaren oldukça önemli bir konumda bulunmuştur. İpek Yolu, Çin ile Avrupa arasında devam eden ticaretin temel metnını ipek teşkil ettiğı için Alman coğrafyacı Ferdinand Von Richthofen tarafından İpek Yolu diye isimlendirilmiş bir ticaret ağıdır. Çin’de kurulan hanedanlıklar yönetimde güçlü olabilmek için İpek Yolu’nun getirdiğı ticari refahtan yararlanmak istemişlerdir. Han Hanedanlığı döneminde başlayan İpek Yolu ticareti, Çin’in Orta Asya ile Avrupa arasında bir bağlantı kurması açısından oldukça önemlidir. Sui ve Tang Hanedanlıkları döneminde ise bu bağlantı daha da genişlemiş ve İpek Yolu’nun ticaret kapasitesi artmıştır.

Bizans başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde Çin’den gelen ipek(li) ürünler oldukça değer görmekteydi. Ancak ipek fiyatlarının çok yüksek olması ve Avrupalı zenginlerin ürünlere daha kolay ulaşması için, ipeğin batıya taşınması gündeme gelmiştir. Tarihi kayıtlar göz önünde bulundurulduğunda ipekböceğinin batıya gelmesinin Nasturi bir rahip sayesinde gerçekleştiğini görmekteyiz. İpekböceğı ile ipek üretimi farklı bölgelerde görölse bile bu durum İpek Yolu ticaretinin öneminde bir değışikliğe sebep olmamıştır. Dahası bu dönemde İpek Yolu’na hakim olmak malların/ticaretin hareketliliğini yönetmek anlamına geldiğı için bu yönetim bu dönemin en büyük iktisadi gücü olmayı sağlayan etkeni olmuştur. Bu yüzdendir ki bu gücü fark eden başta Bizans ve Sasani olmak üzere birçok devlet İpek Yolu’na sahip olabilmek için mücadele etmeye başlamıştır.

İpek Yolu hakimiyeti ile tarih sahnesinde merkezi ve güçlü bir şekilde yer edinen devletlerden birisi hiç şüphesiz İslam devleti olmuştur. Henüz İslamiyet doğmadan evvel başlayan ticari faaliyetler Arapların güçlenmesi yönünden oldukça önemlidir. Çin’de Tang Hanedanı döneminde kâğıt yapımı, tekstil ürünleri ve diğerk teknolojik gelişmeler Batı Asya ve Avrupa’ya Arap bölgesi üzerinden yayılmıştır. Daha sonraki dönemde İslam’ın Çin’e tanıtılması Tang Hanedanı dönemine rastlamaktadır. Böylece ticaret ile malların birçok ülkeye dağılması sağlanmış, Arapların bulunduğu çölün zorlu şartları aşılmış ve İslamiyet’in uzak bir yerde bulunan Çin’e kadar yayılması sağlanmıştır.

Tarihi devirler boyunca kurulan tüm uygarlıklar, güçlü bir ekonomiyle birlikte medeniyetlerini diğerklerinden üstün tutmaya çalışmışlardır. Araplar bulundukları

coğrafyada ticaretin önemini bilen ve ticaretle meşgul olmalarına rağmen Hz. Peygamber (SAV) dönemine kadar bu konuda söz sahibi bir medeniyet kuramamışlardır. Ticaretin inceliklerini bilen Hz. Peygamber (SAV), İslam devletini kurduktan sonra ticarete etkin bir rol üstlenmenin önemi üzerinde durmuştur. Tam da bu noktada İpek Yolu hakimiyetinin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmıştır. İpek Yolu hakimiyetinin Müslümanlara ekonomik bir üstünlük sağlayacak olması, İpek Yolu'nu oluşturan güzergahları önemli hale getirmiştir. Bundan dolayı Müslümanlar sadece karada değil denizdeki güzergahlara da hâkim olmaya çalışmışlardır. Hem karadan hem de denizden gerçekleştirilen fetihler sayesinde İpek Yolu hakimiyeti sağlanmıştır.

Hz. Peygamber (SAV) dönemindeki fetihler İslam dinini yaymakla beraber İslam devletini güçlendirecek özellikleri de barındırmıştır. Daha sonra devleti yöneten Hulefay-i Râşidin döneminde de aynı tutum devam ettirilmiştir. Hz. Ebubekir döneminde iç sorunlarla mücadele edilirken diğer yandan Bizanslılarla savaşlar devam etmiştir. Burada yapılan fetihler Müslümanların ilerleyişi için zemin hazırlamıştır. Hz. Ömer döneminde gerçekleşen fetihlerde ekonomik kazanım daha fazla göze çarpmaktadır. Özellikle İpek Yolu güzergahlarında gerçekleşen fetihler sayesinde İslam devleti büyük bir güç kazanmıştır. Yeni bölgelerin fethi ile İslamiyet yayılırken ticari imtiyazlar Müslümanların eline geçmeye başlamıştır. Buradaki güçlenme İslam devletinin kurumsallaşmasını ve idari yapılanmasını sağlamlaştırması açısından da önemlidir. İpek Yolu hakimiyeti ile gelen ekonomik gücün devlet üzerindeki etkileri açısından Hz. Ömer dönemi oldukça önemlidir.

Hz. Osman döneminde İslam fetihleri Kafkaslara kadar uzanmıştır. Böylece İpek Yolu'nun Asya'daki kısımları ile de bağlantı kurulmuştur. Ayrıca ilk deniz seferlerinin başarıyla sonuçlanması ile İslam donanması istenilen düzeyde kurulmuştur. Deniz seferlerindeki başarı ile Müslümanlar denizdeki ticari güzergahlara da hâkim olmaya başlamıştır. Kaynaklar Hz. Osman döneminde Çin ile ilk temasların gerçekleştiğini kaydetmektedir.

Hz. Ali döneminde iç sorunlar sebebiyle fazla ilerleme kaydedilememiş görülmektedir. Ancak Hz. Ali özellikle Sind bölgesindeki fetihleri devam ettirerek Müslümanların ticari güzergahları ele geçirmesini sağlamaya çalışmıştır.

Emevîler dönemi başlayana kadar geçen sürede Müslümanlar İpek Yolu'nun hem denizden hem de karadan büyük bir kısmını denetim altına almışlardı. Emevîler dönemine kadar İslam devletinin gelişip kurumsal aşamalarını tamamladığını görmüştük. Muâviye, Hz. Ali döneminde sekteye uğrayan fetihleri yeniden başlattı. Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik gibi hükümdarların yaptığı yeni fetihler sayesinde İpek Yolu üzerinde daha fazla hakimiyet kuruldu. Bu hakimiyet farklı kazanımları da beraberinde getirmiştir. Abdülmelik b. Mervân dönemine gelindiğinde artık İslam devletinin kendi başına büyük bir ekonomi olduğunun en kıymetli göstergesi İslam devletinin kendine ait bir para birimine sahip olmasıdır. Bununla birlikte devletin kurumsallaşma süreci büyük oranda tamamlanmıştır.

İslam devletinde Emevîler dönemini farklı kılan şey, Hz. Peygamber (SAV) döneminde itibaren verilen Müslümanların her yönden güçlü olma çabasının büyük oranda tamamlanmış olmasıdır. İpek Yolu'nun büyük kısmını kontrol altına alan Emevîler, ticaretten elde ettikleri gelir sayesinde ekonomik yönden çokça gelişmiştir. Dahası devletin kurumsallaşmasına hız verilerek siyasi üstünlüğün devamı sağlanmıştır. Ayrıca bu döneme kadar Çin topraklarına giden Müslümanlar olmuş, onlar Çin gibi uzak bir yerde İslamiyet'i yaymaya çalışmıştır. Böylece ticari üstünlük mücadelesi beraberinde dinin yayılması ve kültürel etkileşimi de getirmiştir. Ekonomik refah seviyesinin yükselmesi ortaya ihtişamlı ve kendine özgü bir mimari anlayışın çıkmasını da sağlamıştır. Çalışmamızın sınırları içerisinde İslam sanat ve mimari anlayışının kendini en güzel ifade ettiği dönemin Emevîler dönemi olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bazıları günümüzde hala görülebilmekte olan eserler İslam zarafetini ve dönemin güçlü bir devleti olma ihtişamını uyum içerisinde yansıtmaktadır. Bunlara ek olarak ilimde görülen gelişmelerde yine Emevîler döneminde oldukça hız kazanmıştır. Tüm ilim dallarında görülen hızlı ilerleme dönemin teknolojisini ve bilgisini Müslümanların tekelinde tutmasını sağlamış ve ilmî çalışmalara yön vermelerini kaçınılmaz kılmıştır.

İpek Yolu ile Müslümanlar sadece ekonomik bir güç elde etmemiştir. Ekonomi ile sağlanan güç, Müslümanlığın farklı coğrafyalarda yayılarak farklı kültürlerle ulaşmasını sağlamıştır. Arabistan'da başlayan İslam yolculuğunun tezahürlerinden olan camilerin, Arap Yarımadası'nın kilometrelerce uzağındaki Çin'de örneklerinin görülmesi, İpek Yolu hakimiyetinin İslamiyet'in yayılması açısından en güzel

kazanımlarından biridir. İpek Yolu güzergâhında bulunan yerleşim yerlerinde Arap dilinden izlere rastlanması ve Arap mimarisi örneklerinin görülmesi, buradaki kültürel etkileşimin boyutları hakkında bize bilgi vermektedir. İpek Yolu hakimiyetinin Arap kültürünün yayılmasını ve İslam dininin geniş bir coğrafyada bilinir hale gelmesini sağlamasının yanı sıra farklı kültürlerin de Araplar tarafından tanınır hale gelmesini kaçınılmaz kılmıştır. Böylece İslam devletinin çöl ortasında kurulmuş milletlerin kaderi olan diğer toplumlarla etkileşimde bulunamayan bir medeniyet olma tehlikesi ortadan kalkmış ve İslam devleti, dünya üzerinde dini, siyasi, ekonomik, mimari ve kültürel alanda söz sahibi bir konuma gelmiştir.

KAYNAKÇA

Abdülaziz bin Eyal el-Hamidi. *ed-Duveylatu'l Mustekille (Emeviler, Abbasiler, Osmanlılar)*. 1. Cilt. Kahire: Dar el-Da'wah, 1419/ 1998.

Abd Al-Aziz Duri. *Early Islamic Institutions*. London: IBTauris, 2011.

Aızızı, Xırenayı. “*Ming Yıllığı Batı İlleri Tezkeresi*”ne Göre Elçiler ve Tüccarlar. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Ali Ahmet El-Khatib. *Omer İbnu'l Hattab Hayatuhu İlmuhu ve Edebuhu*. Beyrut: el- Mazraa, 1406/ 1986.

Altungök, Ahmet. “Erken Orta çağlarda İran ve Bizans İlişkilerinde Nesturi Hristiyanlarının Rolü”. *Akademik İncelemeler Dergisi* 9/2 (Ekim, 2014), 61-62.

Altungök, Ahmet. “Sasani Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29/2 (2014), 446.

Anonim. thk. Yusuf. El- Hadi, *Hudud-ul Alem min-el Masrik ila-l-Magrib*, 50

Anton M. Heinen, “Geographical Investigations Under The Guidance Of Islam”, *The Different Aspects of Islamic Culture*, ed. Ekmelettin İhsanoğlu (Beirut: UNESCO Publishing, 2003.

Apak, Âdem. “Hz. Osman Dönemi Fetihleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 9/9 (2000), 446.

Apak, Âdem. “İslam Öncesi Dönemde Mekke İdari Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 10/1 (2001), 177-194.

Arifoğlu, Yusuf. “10. Yüzyılda Horasan’da Ticaretin Unsurları: Yol, Konaklama, Taşımacılık ve Tüccar”. *TAD* 38/66 (2019), 130-132.

Arı, Tayyar, *Orta Doğu*, Bursa: MKM Yayınları, 5. Basım, 2012.

Arnold, Thomas Walker. *The Preaching Of Islam*. London: 1896.

Atar, Abdülkadir vd. “Geçmişten Günümüze İpek Yolu Hakkında Bir Değerlendirme”. *Econder* 2/2 (Aralık, 2018), 338.

Ateş, Ali Osman. “Kusay b. Kilâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/460-461. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Atçeken, İsmail Hakkı. *Hiz. Peygamber’in Yahudilerle Münasebetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.

Avcı, Casim. “Me’rib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/187,188. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Aycan, İrfan. “Muâviye b. Ebû Süfyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/ 330-332. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Aycan, İrfan. “Saltanata Giden Yolda Muâviye B. Ebû Süfyân”. *İslami Araştırmalar*. (Nisan, 1990), 4/2, 131.

Aycan, İrfan. “Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler” (41-132/661-750), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. 39/01, (Haziran, 1999), 171,172.

Aycan, İrfan. “Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşerî İlimlerin Tarihsel Gelişimi”. *Dini Araştırmalar Dergisi*. 2/6 (Ocak- Nisan, 2000), 214-218.

Azizova, Elnure. “Zülmecâz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/570-571. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Bakır, Abdülhalik, *Orta çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, Ankara: Bizim Büro Yayınevi, 2008.

Bakırcı, Muzaffer. “Coğrafi Açından Anadolu’nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu”, *Avrasya Etüdleri* 45 (2014), 67.

Bal, Faruk, *Arap Yarımadası’nda Ticaret*, İstanbul: Beka Yayıncılık, 1. Basım, 2015.

Balcı, İsrail. “Arap-Sasani İlişkileri (M. 500-650) ve Irak’ın Erken Dönem İslamlaşma Süreci. İkinci Orta Doğu Semineri Dünden Bugüne Irak”, ed. Mustafa Öztürk vd. 1/ 165- 166. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, 2006.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. *Asya’nın Keşfi Rusya’da ve Avrupa’da Şarkiyatçılığın Tarihi*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000.

Barthold W.-Köprülü Fuad. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1984.

Bauer, Susan Wise. *Dünya Tarihi I*. çev. Mihriban Doğan. İstanbul: Say Yayıncılık, 2015.

Bedirhan, Yaşar. *Orta Çağ Tarihi*. İstanbul: Nobel Yayıncılık, 1. Basım, 2012.

Belâzurî. *Fütûhu’l-Büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

Belâzurî. *Fütûhu’l-Büldân*. Beyrut: Dar’ul Hilal, 1988.

Benjamin, Craig. *Empires Of Ancient Eurasia: The First Silk Roads Era*. United Kingdom: Cambridge Universty Press, 2018.

Bloom, Jonathan- Blair, Sheila, *Islam A Thousand Years of Faith And Power*, New Haven-London, 2002.

Boyunağa, Yılmaz, *Tebliğinden Günümüze Kadar İslam Tarihi*, İstanbul: Akabe Biat Yayınevi, 1. Basım, 1993.

Bozkurt, Nebi. “İpek Yolu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/ 369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Bozkurt, Nebi-Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Mekke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/572-575. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Broomhall, Marshall. *İslam in China*. London: Franklin, 2018.

Bucaille, Maurice. *Tevrat, İnciller, Kur'ân-ı Kerîm ve Bilim*. çev. Suat Yıldırım. İzmir: Işık Yayınları, 2005.

Can, Mesut, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*, Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Basım, 2017.

Celaleddin Wang-Zin-Shan, “Çin’de İslamiyet”. *İslam Teknikleri Enstitüsü Dergisi*. 2/4 (1958), 157,159,160.

Ceylan, Ertuğrul. “Çin Kaynaklarına Göre İslamiyet’in Çin’e Girişi”. *Current Research in Social Sciences*, 2/2 (Mayıs 2016), 29,30.

Chavannes, Edouard. *Documents Sur Les Tou-Kiuc Occidentaux*. Paris, 1903.

Curtin, Philip D. *Cross-Cultural Trade in World History*. United Kingdom: Cambridge University Press, 1984.

Çağatay, Neşet. *İslam’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara üniversitesi ilahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.

Çakan, Varis vd. “Geçmişten Günümüze Çin”. *Asya Araştırmaları Dergisi*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Asya Çalışmalar Uygulama ve Araştırma Merkezi ,2017), 1/111-121.

Çetin, Osman. “Horasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Demircan, Adnan-Akgündüz, Murat (ed.), *Ana Hatlarıyla İslam Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2021.

Demirci, Mustafa. “Sevâd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.36/ 576-578. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Duman, Muhammed Fatih. “Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı”. *Şırnak Üniversitesi Yayınları* 8/3 (Eylül, 2017), 292-294.

Durant, Will. *İslam Medeniyeti*. çev. Orhan Bahaeddin. Ankara: Elips Yayınları, 2004.

Durukan, Murat. “Geç Antik Çağ’da Doğu Akdeniz’deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri: İpek Yolu ve Baharat Yolu’nun Rolü LR1 Amphoraları ve Kilikia’daki Diğer Kanıtlar”. *ADALYA*, ed. Tarkan Kâhya vd. *Suna- İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı XVIII* (2015), 243-244.

E. Bretschneider. *Knowledge Possessed by the Ancient Chinese of the Arabs*. London: Harvard College Library, 1871.

Eberhard, Wolfram. *A History Of China*, 2010.

Ebu Abdullah Muhammed el-Mukaddesî *Ahsen-ut Tekasim fi Marifeti'l-Ekalim*. Beyrut: Dârûs sâdır.

Ebu Abdullah İbn Battuta. *Rihletü İbn Battuta*. Rabat: Akademiyye Memleket-i Magribiyye, 1417.

Ebu Ali Ahmed bin Ömer ibn Rüsteh, *el-Alak-un Nefise*. Leiden: Pria Baskı, 1893.

Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî. *Târîh-i Buhârâ.*, çev. Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Ebû Hanîfe Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l Kütübi'l Arabiyye, 1960/ 1380.

Ebu Hasan el- Ali bin Musa İbn Said el-Magribi. *Kitab el-Cugrafiya*. Beyrut: Yayın ve Dağıtım Ofisi, 1970.

Ebu'l Kasım Abdullah b. Abdullah İbn Hurdazbih. *el-Mesâlik ve'l Memâlik*. Leiden: Brill Baskı 1889.

Ebû Yûsuf. *Kitâbü'l-Harâc*. thk. Taha Abdurrauf Said- Said Hasan Muhammed. El- Ezher Kütüphanesi.

Eco, Umberto. *Orta Çağ 1* çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.

Elvin, Mark. *The Pattern Of The Chinese Past*. London: Stanford University Press, 1973.

Ensari, Tamim. *İslam'ın Bakış Açısından Dünya Tarihi*. çev. İlker Şahin- Çağrı Sümengen. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2015.

Erkoçoğlu, Fatih, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülemlik b. Mervân*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2011.

Eroğlu, Engin. "6-10. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Kürk Ticareti". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/8 (Bahar, 2018), 425.

Eşmeli, İsmet. "Hz. Ömer'in Yahudilerle İlişkileri". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu. 2/251-252. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2018.

Eyüp Sabri Paşa. *Peygamber Efendimiz (SAV)'in Hayatı*. çev. Fatih Başpınar. Semerkand Yayıncılık, 2018.

Fayda, Mustafa. "Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/101-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 11. Basım, 2017.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/ 371-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Frankopan, Peter. *İpek Yolu*. çev. Mengü Gülmen. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018.

Frye, Hard N. *The Heritage Of Central Asia*. Markus Wiener Publishing Inc, 1996.

Foltz, Richard. *İpek Yolu Dinleri*. çev. Aydın Aslan. İstanbul: Medrese Yayınları, 2006.

Gelber, Harry G. *Çin ve Dünya*. çev. Hülya Kocaoluk. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Gemici, Nurettin, (ed.) vd. *İslam Tarihi I*, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 1. Basım, 2018.

Guerrero, Angeles Gavira. vd. *Dünya Tarihi*. çev. Hakan Abacı. Alfa Yayınları, 2014.

Hamadani, Ebî Abdullah Ahmed bin Muhammed bin İshak el- Hamadani (İbn-i Fakih). *Kitâb-ul Buldân*. thk. Yusuf el- Madi. Beyrut: Merkezî Tahkikat Malum-î İslamî, H. 1416- M. 1996.

Hamidullah, Muhammed. *İslam Tarihi Dersleri*. çev. Ruhi Özcan. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1976.

Hamidullah, Muhammed. “Hz. Peygamber’in İslam Öncesi Seyahatleri”, çev. Abdullah Aydın. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (30 Haziran 1980), 327-328.

Hamidullah, Muhammed. El- îlâf veya İslam’dan Önce Mekke’nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri, çev. İsmail Cerrahoğlu. *Les Melanges Massignon Louis* (1957), 222.

Hamidullah, Muhammed. “Endülüs’ün (İspanya) Hz. Osman’n Halifeliği Sırasında -Hicrî 27 Yılında- Fethi”. çev. Selahattin Polatoğlu. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 2/1 (Haziran, 2018), 59-60.

Hamidullah, Muhammed. “Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları”. çev. Yusuf Ziya Kavakçı. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. 6/1-2 (1975), 142.

Hamidullah, Muhammed. *el-Vesâiku’s- Siyasiyye*. Beyrut: Darünnefais, 1405/1985.

Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.

Haussig, Hans Wilhelm. *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. çev. Müjdat Kayayerli. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2001.

Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. çev. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Hildebrandt, Berit (ed.). *Silk- Trade Exchange Along The Silk Roads Between Rome And China in Antiquity*. United Kingdom: Oxbow Books. 2017.

Hourani, George Fadlo. *Arab Seafering in The Indian Ocean*. New York: Princeton University Press, 1975.

Hoyland, Robert G. *Arabia And The Arabs*, London and New York: Routledge, 2001.

İbn Ahmed b. Hanbel el- Şeybâni, *Müsned*,

İbnü’l- Esîr. *Üsdü’l- gâbe fî ma ‘rifeti’s- sahâbe*. thk. Ali Muhammed Moavad- Adil Ahmed Abd. 8 cilt. Darü’l- Kitab el- âlemiyye. 1415/ 1994.

İbnü'l- Esîr *el- Kâmil fi't- târîh*. thk. Omar Abd al- Salam Tedmürî. Beyrut: Dâr-el Kitab 1417/1997.

İbn Havkal. *10. Asırda İslam Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.

İbn Haldûn. *Kitâbü'l İber ve dîvânü'l mübtede ve'l haber fi'eyyâmi'l- Arab ve'l Acem ve'l-Berber ve men- âsarahüm min- zevi's- sultâni'l- ekber*. Beyrut: Dârü'l Fıkr, 1981.

İbn Haldûn. *Mukaddime*. hzl. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.

İbn Hurdâzbih. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Leiden: Brill Press, 1889.

İbn Hurdazbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

İbn Rüste. *el-A'lâku'n- nefîse*. Leiden: Brea Press, 1893.

İbn Sa'd. *et-Tabakâtü'l- Kübra*. thk. Ali Muhammed Omar. Kahire: Al-Khanji, 1421/ 2001.

İbrahim, Fazıl Halil. "Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri". çev. Ahmet Aslan. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/1 (Ocak- Haziran, 2001), 181, 182.

İbrahim Zaorur- Ali Ahmed. *Tarihu'l Emevi Siyasi ve'l- Hadari*. Suriye: Şam Üniversitesi Yayınları, 1417/ 1997.

İhsan Süreyya Sırma, *Çin Müslümanları ve Çin'e Seyahat*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1. Basım, 2008.

İstahrî. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Leiden: Brill Press, 1927.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 31. Basım, 1997.

Kalan, Ekrem. "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanlarının Ticaret Politikaları". *Avrasya Etüdleri*, 45 (2014), 46,47.

Kandemir, Yaşar. "Ebû Basîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/101. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Karagözoğlu, Berna. "Safevî Dönemi'nde İran'dan Hindistan'a Göçler". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 4/ 11 (Mayıs 2017), 5.

Kasım İbn Havkal el- Nusaibi. *Suret-ul Arz*. Leiden: Brill Baskı, 1928.

Karatani, Kojin. *Dünya Tarihinin Yapısı*. çev. Ali Karatay. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.

Khanfar, Wadah. *İlk Bahar*. çev. Mehmet Yuşa Solak- Hasan Hacak. İstanbul: Vadi Yayınları, 2020.

Kırpık, Güray. "Haçlılar ve İpek Yolu". *Bilig Türk Dünyası ve Sosyal Bilimler Dergisi* 61 (2012), 174.

Koçak, Muhammed Emin. “Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ocak, 2019), 38.

Koyuncu, Mevlüt. “Velid I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/30,31. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kudame bin Cafer. *Kitabü'l- Harac*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018.

Kudame b. Cafer. *Kitabü'l- Harac ve Sinaati'l-Kitabe*. thk. Dr. Muhammed Hussein el- Zubaidi. Irak: Al- Rasheed Yayınevi, 1981.

Kurt, Hasan. *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 1998.

Lammens, *La Mecque a la veille de l' Hegire*. Paris: 1926

Lee, Hee-Soo. *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 1988.

Lee, Hee Soo. “Çin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/323-329. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Ligeti, Louis. *Bilinmeyen İç Asya*. çev. Saadettin Karatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.

Mahmoud Abdel-Fattah Sharaf El-Din, *Ebu Bekir El-Siddik ve Benuhu*, Kahire: Mektebetü'l Evvâb.

Marriott, Emma. *Bir Nefeste Dünya Tarihi*. çev. Egemen Yılığür. İstanbul: Maya Kitap, 2015.

McNeill, William H. *Dünya Tarihi*. çev. Alâeddin Şenel. Ankara: İmge Kitapevi, 2002.

Mclaughlin, Raoul. *The Roman Empire And The Silk Routes: The Ancient World Economy And The Empires Of Parthia*. Great Britain: Pen and Sword History, 2016.

Memiş, Ekrem. *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Bursa: Ekin Basım, 2. Basım, 2009.

Me'mun Garib. *Hilafet-i Osman Bin Afvan I*. Kahire: Merkez el-Kitabu'l Neşr.

Muhammad Akram Khan. *H. Peygamber'in (SAV) İktisadi Öğretileri*. çev: Elif Beyza Demirtaş. İstanbul: İgiad Yayınları, 2017.

Muhammed b. Ahmed el- Makdisî. *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-tekāsîm)*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

Muhammed b. Habîb. *el-Muhabber*. Haydarabad: Dairetü'l- meârif el Osmaniyye, 1361/ 1942.

Nargül, Veysel. “İslamiyet'in Yayılmasında Savaş ve Şiddetin Rolü”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1/1 (2012), 144.

Narşahi. *Târîh-i Buhara*. çev. Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Özgül, Mansur. “Kureyş Kabilesinin Yükselişinde ve Düşüşünde Kervan Ticaretlerinin Rolü”. *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2021), 34.

Özkan, Selim Hilmi (ed). *Orta Çağ Tarihi*, İstanbul: İdeal Kültür ve Yayıncılık, 2016.

Özkaya, Hakan. “İlk İslam Donanması ve Hz. Osman’ın Rolü”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 69 (Eylül, 2020), 489,490.

Öztürk, Murat. “Hz. Osman (23-35/644-656) Döneminde Denizcilik Faaliyetleri”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. 18 (Aralık, 2021), 198-200.

Pırlanta, İsmail. “Hz. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (Ocak- Haziran 2019), 32.

Pırlanta, İsmail, *Orta Çağ’ın İncisi Nişabur*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.

Richard LeBaron Bowen, “Maritime Superstitions of the Arabs”, *American Neptune*, vol.15, 1955.

Roberts, J.M. *Dünya Tarihi*. çev. İdem Erman. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2002.

Sabuncu, Ömer. “Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 23/39 (Haziran 2018), 139-142.

Sarıçam, İbrahim, *Hz. Peygamber Dönemi İslam Tarihi*, ed. Eyüp Baş Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.

Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 11. Basım, 2002.

Sivrioğlu, Ulaş Töre. “Sasaniler Dönemi İran’ında Limanlar ve Deniz Ticareti”. *Tarih Okulu Dergisi* 8/ XXII (Haziran, 2015), 40,41.

Sönmez, Zekiye. “Hz. Ömer’in Arap Yarımadası ve Çevresindeki Hristiyanlarla Münasebetleri”. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu. 2/283-284. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2018.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Horasan’ın Bilim Merkezi Merv*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2016.

Spuler, Bertold. *The Muslim World*. Leiden: Brill,1960.

Strabon. *Geographie de Strabon*. çev. Tome Cinqieme. Paris: Dec Etimprimerle Royale.

Strange, Guy Le. *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*. çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

Süleyman el- Tacir, *Doğu'nun Kalbine Seyahat*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012.

Syed Muhammad Hasanuz Zaman. *Kur'an-ı Kerim'de İktisadi İlkeler* çev: Zeynep Özbek. İstanbul: Mahya Yayıncılık İgiad Yayınları, 2018.

Şahin, Tahir Erdoğan. “İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü ve Türk Dünyası İçin Önemi”. *TAD* 39/67 (2020), 75-78.

Taberî. *Tarih- i Taberî*. Beyrut: 1958.

Tefazzülî, Ahmet. “Enûşirvân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/255. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Tezcan, Mehmet. “İpek Yolu'nun İran Güzergahı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/1 (2014), 100,101.

Thubron, Colin. *Shadow of the Silk Road*. Vintage, 1. Basım, 2021.

Tuğlu, Nuri. “Hz. Muhammed'in Arap Toplumunda Meydana Getirdiği Sosyal Değişim: Medine Örneği”. *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*, ed. İsmail Yakıt vd. 10/335-336. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001.

Tüysüz, Cem. “Hz. Muhammed Döneminde Medine'de İktisadî Hayat”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (2018), 451.

Uhlig, Helmut. *Die Seidenstrabe*. Germany, 1986.

Uhlig, Helmut. *Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*. çev. Alev Kırım. İstanbul: Okyanus Yayınları, 2000.

Utku Şahin, Nihal. *Kızıldeniz: Çöl Gemi ve Tacir*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2012.

Ülken, H. Ziya vd. *Doğu Uygarlığının Yükselişinin Tarihsel Nedenleri*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1. Basım, 2009.

Vagi, David L. *Coinage and History Of The Roman Empire* 2, London: Fitzroy Dearborn Publishers Chicago, 2001.

Vasiliev, AA. *History Of The Bizantine Empire*. University of Wisconsin Press, 2006.

Watt, W. Montgomery. *H. Muhammed Mekke'de*. çev. Süleyman Kalkan. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Târihu 'l-Ya'kûbî*, 209.

Yazıcı, Tahsin. “Belh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/410,411. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yiğit, İsmail. “Osman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/438-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Yiğit, İsmail. “Emevîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yiğit, İsmail. “Kuteybe b. Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/ 490,491. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Yingsheng, Liu. *Kara ve Deniz İpek Yolu’nun Tarihi*. çev. Aziz Erkan. İstanbul: Canut Yayınevi, 2020.

Yingsheng, Liu. *Tarihi Kara İpek Yolu*. çev. Aziz Erkan. İstanbul: İpek Yolu Kültür ve Tarih, 2021.

Yıldırım, Muhammed Emin, *Asr-ı Saadet’te Ticaret ve Tüccar Sahabeler*, Siyer Yayınları, 5. Basım, 2016.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdülmelik b. Mervân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/ 266-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yılmaz, Esra. “İpek Yolu Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 9/2 (Kasım, 2017), 672-683.

Yusuf el-İş. “Emevî Yönetimine Genel Bir Bakış”. çev. Ömer Aras. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5/10 (2017), 184.

Yüksel, Ahmet Turan, *İslam’ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1. Basım, 1999.

Zapsu, Abdurrahim, *Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Risale Yayınları, 1. Basım, 2006.

Zekerıyyâ Muhammet el-Kudât. “Hz. Peygamber (SAV) Döneminde Beytu’l-Mâl”, çev. Mehmet Nuri Güler. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2/ 1998, 242, 243.

Zeydan, Corci. *İslam Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdett Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Xinru, Liu, *The Silk Road in World History*, New York: Oxford University Press, 2010.